श्री॰

उ॰ प॰ ॐश्रीगणपतयेनमः यत्राध्यस्तमिदंसर्वंमेयमात्राद्यविद्यया भातिनोभातियत्तत्त्वान्नानात्वंस्मिब्रह्मवित्त्वं १ तदेवंसर्वोपनिषदर्थसा
स॰ टी॰ रसंग्रहंग्रन्थंवेधश्रवेधेनसंक्षेपतोमुमुक्षोपदिष्टुपगुनरस्यानुग्रहमेवार्थंज्ञानंयथावेधश्रवेधेनसोपस्कर्तुंद्विलक्षणोपदेष्टुकामोभगवान्मा
१ ष्यकारःयद्ग्रन्थारंभेग्रन्थसमाप्त्यर्थंपरदेवतानमस्काररूपंमंगलंशिष्यशिक्षार्थंश्लोकेनोपनिबध्नातियेनेत्यादिनातस्मै
सामान्यतःप्रसिद्धायनमःसर्वज्ञाभावोऽस्यादित्यर्थःतस्यविशेषजिज्ञासायांलक्षणमाह सर्वविदेइति सर्ववेत्तीतिसर्ववित्
तस्मैसर्वंप्राहेनस्वरूपमवबुद्धंविषयादिकंयेनतात्मकंजगत्तुचाचेतनंसर्वंसर्वावस्थासुसर्वदास्वविनवस्त्रिविधिसत्तामात्रेणप्रकाशयत्सर्ववित्
नहीदंजडेनस्वसत्तासिद्धंयोऽस्वतंत्रंभवति अतोयदधीनसत्तासिद्धिमदिदंतदस्तिसर्वज्ञंसर्वविन्सर्वाश्रयरूपंतदस्यलक्षणंसिद्ध
भवतीतिभावः एवंजगत्सद्रूपत्रिविधिनिरसहारनियामकत्वेनसन्मात्रतयानात्मत्वेनलक्षितस्यस्वरूपलक्षणंवदन्सर्वविषयवेद स्व॰
नाश्रयत्वात्सर्वविन्नमिति वैशेषिकादिमताक्षेपंधारयति येनस्वमिति यद्वेतस्यचितिस्वभावज्ञानस्वरूपेणसंदृतिय
नस्वरूपःसंवेधःविज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यसंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यःनत्वचित्स्वभावस्यचिद्गुणकत्वागुणेनचलत्वभ
स्वभावकजलमस्तनधर्मकंभवतीतिभावःचिदेकरसस्यापिसर्वज्ञत्वमायोपाधिकंव्यावहारिकमित्यनवद्यं ननुचेतनोऽप्य

श्रीगणेशायनमः येनस्वंसर्वंजगत्सर्वंसर्वंस्वतगृह्णात्यर्थं ॥ यत्सर्वविषयातीतंतस्मैसर्वविदेनमः १

रिमाणरूपस्यकदेशिनोमध्यमपरिमाणरूपतिदिग्गवत्रामस्यांते अतस्तत्स्यसर्वविषयसंसर्गाभावेकथंसर्वज्ञत्वंप्रकाशोऽहिसावि
ज्ञादिःस्वसंस्रष्टमेवप्रकाशयत्यवहारेहेतुनाऽसंस्रष्टंविषयमित्यतआह सर्वगमिति नित्योविभुःसर्वगतआकाशवत्सर्वगतश्च
नित्यःइत्यादिश्रुतेःमित्यादिश्रुतिविरोधादणुपरिमाणत्वादिकल्पनानवकाशइति उक्तोऽस्यादिलिंगोपाधिकत्वमेव।
णातत्तेनस्वाभाविकविभुत्वाधिकश्रुतिबाधइतिदिक् ननुसर्वगमित्युक्तेसर्वमन्यत्तत्स्वेचब्रह्मान्यदितितस्यवस्तुपरि
च्छेदप्रतिभासात्तत्स्यावोदिवात्मितत्वस्यसजातीयविजातीयभेदवत्त्वेप्राप्तमित्यतआह सर्वमितिसर्वंखल्विदंब्रह्मइदंस
र्वंयदयमात्माआत्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः एतेनसर्वोपादानत्वमुक्तं उपादानंहिस्वकार्यंसर्वदानुवृत्तव्यापकंभ
वतिनानुपादानेनतद्देशेनसंसृज्यमानंमव्यापकमेवभवतीत्यत सर्वोपादानत्वात्सर्वमित्यभिप्रायः सर्वात्मकस्यापि
ब्रह्मणोजीवाद्याहतेजीवरूपब्रह्मणोऽभिन्नत्वाद्ब्रह्मसंसारित्वेसंसारिभावेनविरुद्धधर्मवत्त्वेऽस्यैकात्म्यंभवतिहहन्तुहिनचादित्यतआ १
ह सर्वंस्वतगृह्णात्यर्थमिति सर्वभूतानांस्थावरजंगमानांगुहासुबुद्धिषुशेतेऽसाविति सर्वंस्वतगृह्णात्यर्थं गुहायांस्थितोऽज्ञा
नतोयत्ज्ञानस्यदार्थादिगहाबुद्धिसंहतेःसंवरणार्थस्याधानोविदेदूपसर्वप्राणिबुद्धानःसाक्षित्वानिर्विकारवर्तितद्

उ॰ म॰
स॰ टी॰
२

नियामकत्विन वेदं प्रति संबंधः अथो भावः वेदो हि सर्वतः प्रमाणभूतः सर्वार्थप्रकाशको नित्यश्चेति यतिप्राप्यगुरुरूपार्थं सर्वत्र
मानभूतत्वप्रमाणं तत्र यतः सर्वात्मा हि सर्वत्र सम्प्राप्ति सकलप्रमाणभूतो हि गुरुरूपार्थं साधने सत्यत्वाभिप्रायत्वं वा प्रमाण
प्रत्यक्षप्रवर्तते नित्यनिरपेक्षत्वात् गुरुरूपार्थं सर्वथा प्रमाणत्वेनाभ्युपगतमिति प्रमाणतया प्रतिपादकत्वे वेदानां सर्वमवगम्यते प्रति
पत्तौ चात्र भवतः सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति समाने सोऽयमात्मा जनानामिति वेदे सर्वे सह एव वेद
इति च सो ऽयं साधनं च साक्षात्तस्य तत्त्वज्ञानमेव तस्मैव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतेर्ज्ञानस्य
ज्ञानकारणं सोऽयं प्रत्यक्षं तस्य तत्त्वं प्रमाणसर्वथाभावात् कर्मनिष्ठा भवति नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहि
तः नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् इति श्रुतेः तस्य ज्ञानोत्पत्तिं प्रति संबंधकत्वेन तदर्थं नित्यनैमित्तिक
कर्माणि सर्वाण्यवश्यं विहितानि च संयोगपृथक्त्वान्नासमादृत्य नाम विशेषेण सर्वेषां वापि सत्यमाप्येनेति कर्तव्यानि

2

कर्माण्यखिलक्रियाः सर्वा द्वारा ज्ञानाधानपूर्विकाः ब्रह्मविद्यामथो दानी वन्ते वेदाः सचक्रमे २

लाभपरिमाणाधिकारिविशेषोक्तिः सर्वकर्म प्रतिपादयति धर्मेण पापमपनुदति तत्कर्मलिप्यते नरो विद्याया स्तुती
तन्मात्विप्रयत्नेऽपि तपसा वधर्मानुष्ठानस्य परं प्रयोजनं परं परमार्थरूपार्थं प्रयोगितत्त्वे कर्मणा पितृलोक
इत्याद्युक्तः पितृलोकादिः प्रयोजनान्तरं स्वर्गादिदोषदुष्टत्वं याहेयत्वात् प्रारब्धभोगे हितत्व एवं फलं भवति भव
दपि तेषां चित्तशुद्धिं प्रति संबंधकं तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः नित्यशुद्धिः साधनाङ्गत्वेन प्रति संबंधकः भोगभेदस्य
दुपि तेन बुद्धिशुद्धिस्तेन च तत्कृतिकाम्यादिविचारादि कर्मविधानं तत्र गुरुवशीकरणे तत्स्वाभाविक संप्रतिनिवारणा
धर्मित्वमादिकं तथा चित्तशुद्धे सम्प्रत्यासन्नं ज्ञानार्थं कर्मविधानं प्रथमं सम्यक् तेन पश्चाद्ब्रह्मज्ञानेनापि देशप्रति २
कर्मज्ञानकाण्डयोः संबन्धाभावाहेतुहेतुमद्भावेन पौर्वापर्यसंबंधः कर्मज्ञानकाण्डयोः साक्षात्फलापि विषयत्वात् कर्मभिरपे
क्षितार्थता चागतार्थ तत्र मनन्यत्र सर्वं च तत्स्वसिद्धिमिति २

त्यर्थः तथा च श्रुतिः यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् इह होतत्सर्वौ निगूढः स चापि षष्ठात्माह दिव्येन देवनिरुक्तेह
दयमित्याद्यानन्यात्तत्रस्थानदेवानुभावि शादिमादिनात्सृष्टेरेव ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात् तस्मात् ब्रह्मात्मा
दिनादात्म्यश्रुतेश्च न ब्रह्मणो यो जीवरूपश्च धीधीनेविकल्पधर्मैः सम्प्रतिभासः स्वोपाधिनिबंधनो न स्वरूपनिबंधन इति
भावः एतेन जीवानां मत्स्य ब्रह्मणो ऽशो विकारो वा स्तत्रैव एवेति भेदाभेदवादिपक्षा निरास्ता नावेदितव्याः नत्र सर्वमस्त
गुहायामतेब्रह्मणो मानसंवेद्यतेस्यात् यथा सर्वात्मत्वे प्रपंचात्मन साक्षित्वं निराकरणमाह यतः सर्वविषयातीतमिति सर्व
सविधानकार्यात्मके विषयप्रतीत्यात् स्थितत्वमिति परमार्थः मायोत्पन्नं निर्विघ्नात्मायितेन्नमहेश्वरमित्यादिश्रुतेः पर
मेश्वराधिष्ठितमायाविवर्तत्वावगमात्सर्वस्य मायायाश्चानिर्वचनीयत्वात् परमार्थिकं सर्वं ब्रह्मणो ऽभिन्नं वस्तु लीन
यात्सर्वातीतः करणतत्प्रचारसाक्षित्वेन मानसंवेद्यत्वेऽसंभावनान्नहि मिथ्याहृष्टिगम्यहीनेन मरीचुदकादिना सम्बा
घुदकादिना स्वरमार्थीतामवति न चाकाशेन्नाप्तिः प्रकाशयतेदृष्टेन वाभ्युतायुक्तं सर्वविषयातीतत्वमिति भावः न
यात्श्रुतिः नेह नानास्ति किंचन यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इत्याद्याश्च अद्वैतत्वमित्याह विशेषणत्रय
ननेपदार्थासाधारणसर्वस्य तत्र गुहाशयमितिच ब्रह्मादि सामीत्यपदार्थ उक्तः सर्वविस्पष्टेननत्पदवाच्य ब्रह्मवाच्य तेस
वैविषयातीतमिति तत्पदलक्ष्यमुक्तं यत एकरूपः सामानाधिकरण्यादेकार्थवृत्तित्वसंतिलत्वपदार्थयोरेकत्वमविरुद्धात्मा
ध्यस्तान्यर्थं तत्वाप्रतिपादितोऽभवति नतु केवलमंगलाचरणव्याजेन वेदान्तशास्त्रीयविषयादिचतुष्टयोपाप्यनुवादत्वमप्य
करणतद्यानतायतथाहि उक्तवाक्यार्थः विषयश्रुतंस्मसर्वविषयातीतमितिचविदात्मनः सर्वानर्थसंस्पर्शितामावा
त् रोषानर्थनिहत्युपलक्षिते निरतिशयानंदाविर्भावात्मके ब्रह्मैव प्रयोजनमुक्तं प्रयोजनकामो ऽधिकारी लब्धिरेवम
वति उक्तविशेषणनावेदान्तेष्वप्रसिद्धः प्रासंत्र ब्रह्मणोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधोऽसूचित ॥ २ ॥
एवं देवतानमस्कारव्याजेन वेदान्तप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वप्रतिपादिनः मितहानीवेदान्तान्तरप्रतिपादयितुंकर्मकांडनिर्हृत
मर्थमन्तर्यतेनज्ञानकांडान्योर्वेदान्तानां संगतिमभिदधान्तेषामगतार्थत्वमनन्यस्मोहराह्वतान्तवदाह समाप्येति वेददा
नीं ब्रह्मविद्यावन्तः सच्च प्रमत्स्य उच्यतः इदानीमिति जिज्ञासोरूपस्थितिसमयउक्तः अथातो जिज्ञासा प्रवृत्तिप्रयोजक हेतु साध
नस्य चतुष्टयसंपत्त्यानंतर्यमुक्तोऽतथा च विवेकवैराग्यशमादिसाधनसंपत्त्रमुमुक्षुतामतसाधनब्रह्मविद्यासान्मति
पादयितं ज्ञानकांडात्मको वेदः प्रवर्तत इत्यर्थः उक्तस्य साधनस्य संपत्ति त्यपेक्षायां कर्मकांडोक्तकर्माणुष्ठानजनितबुद्धिशु
द्धिनद्वेत्यभिप्रेत्याह समाप्येत्यर्थैत्य दारा स्याद्यानपूर्वकाद्यूतिविहितं त्रिया साधानपलब्धाणिनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपा
४ सनारूपाः सर्वाश्रमप्रयुक्ताविहितविहिताः सर्वाः क्रियाः समाप्याप्यस्मात्साधयन्त्याकर्मकांडात्मनामत्र शेषकर्मा

उ. प.
भ. टी.
३

नन्वेवमपि नेमात्मार्थिनो ज्ञानेन मोक्षो न तु कर्मणां संसारनिमित्तानां फलभोगानन्तरं नाशो सति निमित्ताभावे वा श्रेमि
ति काभावस्तिस्माद्यावद्यत्न सम्पन्नात्मोक्षसम्पूर्ण ज्ञानस्य ज्ञानकर्मणां ज्ञाने स्मृति तत्त्व परमात्मेवमिति आह ।
ज्ञानमिति यज्ञात्मकर्मसमुच्चयविरमात् संसारविरमः कृतकर्मफलभोगसमये पिकर्मसमुच्चयं स्वयमावात् सु नर्मोगस
नानाविधेश्वकथनहि कर्मणि स्यामात् सिद्धिरिति वीतायामाह अज्ञानमिति अयमर्थः नीहारेणमाहृतात्मना
चास्य तत्त्वचम्पकास्यरेति एवं कात्तु स्थितियोगात्तत्त्वनालस्य कृत्वात्मनये नाविष्टः कृत्ये कार्यमेव
ग्राणिनां कर्माणि सदाकरणीयात्वादिप्रमिति स्यात्मिया ज्ञानेन सर्वाणि कर्माणि फलानि स्यान्
ति तिहि तेषां ज्ञानस्य हानमात्मनि कोपरस्य तदृष्ट्या नेयत्न्तेन सयत्नेनापयाभिमेयमेतत्स्रोतस्यमेतरेण ।
श्रेयोऽहा विज्ञादित्यर्थः नतु निरोधकमात्मविना यदाचर्मे प्रकाशो वेष्टयित्वातिमानवाः नदादेवमविज्ञायद्
वेद्यानो भविष्यति ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमित्यादि
फलितं तन्निष्ठमिति विद्यावाज्ञानहानेहेतुरवगततो ब्रह्मविद्यारथ्यानतो ब्रह्मविद्याने श्रीमद्भवे तद्वय

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ब्रह्मविद्याज्ञानमाश्रयात्मनो नित्यः अर्थमेवं ५ विद्यावाज्ञानहा
नाय न कर्मासनिरूपतः नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ६

भोजनरीयकत्वात् ज्ञानत्रिपुटीके केवलात्मस्वरूपावस्थानरूपो मोक्षो लभ्यते एवमवेत्यर्थः विद्यये तिष्ठा काम
याकर्व तत्त्वस्मात्कर्मयत्नपयादपत्ति ज्ञाना विधेवेति संसारफलाज्ञानहानाय न तु कर्मणां चित्तयाने नाहि
रागद्वेषादिसत्त्वं भजन्स्यादित्यक्षेनेत्य कर्माणि वा हि संसारमाप्तिनाज्ञानकालस्यादित्यस्तेन्त्य कर्माणिरेव मात्
सिद्धेः कृतं ब्रह्मविद्यविषयमर्थत्वमाहारः एवं कारार्थमाह न कर्मेति न तु हेतुरमनित्य कर्मेत्यविरोधादि
त्यर्थः विद्येव प्रकाशरूपत्वात् प्रकाशरूपा ब्रह्मविद्यानकार्यं चानिवर्तयति यथा रज्ज्वावरणविद्यानमोऽसनत
स्तितत्स्यर्थायाकारवद्वत्तज्ञानमज्ञा यो निवर्तयत सम्भावविरोधात्कर्मन्नाज्ञाननमानिवर्तकं नत्वाविरोधिता
स्वकार्यात्मकत्वात् नो हारस्त्रीमवद्धिनाद्यनुमानेनोत्य यथाद्दस्मादिप्रतिमिश्रविरोधादिसपदादुस्मादा वापि
त्विक समस्तवर्णवस्तित कर्मणो वहीति स्वस्तिनेक कर्मणां न प्रजयेत्प्रतिविरोधेन नो न तद्दैलाक कर्मभिरज्ञानहनाश
के नाभिप्रायः विद्याविनाज्ञाने तथा भावेश्च दज्ञानदायमेव विद्यान्निष्पन्नतत्कार्यस्मात्तु परमार्थेनाहि यमानाशा
त्तु पपत्तेस्तत्राहोहेतेन रमनेय योगायमित्यतआह नाज्ञानस्येति अज्ञानस्याप्रहाणे रागादिक्षयो न भवेद्विवेकपूर्व

ननु कर्माणि फलानि कर्तुः फलमत्यनित्यं लोके दृष्टानि यथायथं शास्त्रविहितानि इष्टविषयाणीष्टफलानि निषिद्धविषयाण्य-
निष्टफलानि तद्वाक्यविषयाणि देवाधीनतया भवन्ति यानि तथा वेदविहितानि कर्माणीष्टफलानि निषिद्धान्यनि-
ष्टफलानि विहितप्रतिषिद्धव्यामिश्राणि कर्माणीष्टानिष्टव्यामिश्रफलानि भवन्ति तथा च वक्ष्यत्यनिष्टमिष्टं मिश्रं च
त्रिविधं कर्मणः फलमिति एवं च कर्मणां फलाव्यभिचारान्मोक्षस्य च फलविशेषत्वात् कर्मविशेषसाध्यत्वोपपत्तेः न
नित्यो नाम मोक्षो नित्यत्वादकृतकत्वान्नित्यमुक्तत्वात् विचारणीयम् किं तु कर्माण्येव कानि चित्तान्यपि स्या-
दित्यत एव फलार्थान्यनुष्ठेयानीति कर्मजडानां मतमवस्थानमाशंक्याह कर्माणि तद्देहयोगार्थं कर्मफलं हि ज्ञानयु-
ग मौ तिलक्षणेन तद्देहसंबंधं विना नोपपद्यत इति कर्माणि देहयोगार्थानीत्यर्थः देहयोगे च सशरीरत्वे चावश्यं
ह देहयोग इति देहसंबंधे सति प्रियाप्रिये स्याताम् देहधारिणस्तत्तत्प्राप्तिर्न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-

कर्माणि तद्देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये ध्रुवे स्यातां ततो रागद्वेषौ चैव ततः क्रिया ॥ २
धर्माधर्मौ ततो ज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः ॥ एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥ ३

हतस्तीति श्रुतेः ततः स्यातां रागद्वेषौ ततः साधनयोः यथा संख्यं रागद्वेषौ वा ततः स्यातां ततो रागद्वेषाभ्या-
मितिता क्रिया वाङ्मनःकायचेष्टाः स्युरित्यर्थः अज्ञस्याज्ञस्य रागाभ्यासने ब्रह्मज्ञानतो हेकारमवश्यंभावनतः
क्रियाभ्यो विहितप्रतिषिद्धरूपाभ्यो धर्माधर्मौ पुनर्भवतो पुनस्ततो देहयोगस्ततः प्रियाप्रिये इत्येवं संसा-
रो जन्ममरणकर्मकरणतत्फलभोगलक्षणः कुलालचक्रवद्भृशमत्यर्थमविश्रमं यथा स्यात्तथा नित्यप्रवृत्तो-
ऽनादिकालमारभ्य वर्तत इत्यर्थः तस्मादैहिकार्थानां कर्मणामनित्यफलत्वं स्पष्टं लोके दृष्टत्वाद-
मुष्मिकफलार्थानामपि कर्मणां दृष्टानित्यफलत्वानुमानात् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य-
जितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः बलाबलवीक्षणे श्रुत्या तयैव हि वेदान्तेभ्यस्त्वपाजितः सकृत्तमित्याद्यर्थवादश्रु-
त्यवलेबनेन कर्मफलस्यानित्यत्वाच्छान्तकार्यत्वमाह ॥ ४

उ. प.
स. टी.
५ पा

पूर्वपक्षमुपसंहरति इत्येवं केचिदिच्छन्तीति निश्चितं वक्ष्यमाणक्रमेणेत्यादिना विद्या स्वकार्ये न कर्मापेक्षते तस्मात्,
कल्पनान्तरं निरस्यति विरोधित्वादिति प्रागुक्तं तु न हि समप्रतिकूलं स्वसहायं भवति मा भूत् तिमिरे तेजसः सहायत्वमित्यर्थः
कर्मणो विद्याप्रतिकूलत्वे हेतुं साधयति विद्याया इत्यर्धेन हि शब्दः प्रसिद्धिवचनो हेतुर्वा अनेकः साभिमानत
इति व्याख्येयं कार्याभिमानरहितपुरुषनिर्वर्तितात्कर्मणो विद्यायाः प्रतिकूलत्वस्यानाभिप्रेतत्वात् आत्माभिमान
हीनानिष्ठत्वाच्चेतिषिद्धं विद्यायाः कर्मणो विरोधादित्यर्थः ११ हि शब्दसूचितां प्रसिद्धिं प्रदर्शयति निर्विकारे
ति नाहं कर्ता भोक्ता किं तु कूटस्थब्रह्मैवास्मीत्येवमात्माकारा या वृत्तिः करणव्याप्तिर्विद्येति इह वेदान्तेषु विश्रुता
कर्मणोऽनर्थः कर्म तु अहं कर्ता ममेदं फलं स्यादिति भ्रान्त्या प्रवर्तते इति तथा विरोध इत्याह क्रियोपनीत्या विरोध
माह वस्त्वधीनेति प्रमाणवस्त्वधीना विद्या प्रमाणप्रयत्नानुवर्तिनी यस्मात्तत्र पुरुषस्वातन्त्र्यासंभव

इत्येवं केचिदिच्छन्ति न कर्मप्रतिकूलता । विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः ॥ ११
निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता । अहं कर्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्तते ॥ १२
वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः । कारकाण्युपमृद्नाति विद्याबुद्धिमि
वोषरे । इति तत्सत्यमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥ १३ विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं
न विद्यया । सहैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥ १४

तीत्यर्थः विधिर्विधेयं कर्म कर्त्रधीनं पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यमतः पुरुषस्वातन्त्र्या
स्वातन्त्र्यरूपविरुद्धहेतुजन्यत्वाच्च कर्मज्ञानयोः समुच्चय इत्यर्थः किं च विद्यायाः सत्याः कर्मणोऽनिरासमन
यास्वरूपालाभात्तज्ज्ञानसहकारित्वेनानुविधानेऽपि विरोधमाह कारकाणीति ऊषरदेशे जातामुद
कबुद्धिं यथा इव स्वभावावलम्बिनी विद्योपमृद्नाति तथात्मविद्यापि सकलकारकबुद्धिमात्मस्वभावावलम्बि
श्री नी विद्योपमृद्नातीत्यर्थः इति तत्सत्यमित्यर्धश्लोकः पूर्वेणैव सहेति उपमृद्नातीत्येतेन सकलकारकजा ५
तस्य सत्यमादाय कर्म कर्तुं ज्ञानी कथं व्यवस्यतीति कथं शब्दाध्याहारेणान्वयो ज्ञेयः १३ विरुद्धत्वात्कर्मसमु
च्चयासंभवं फलितमाह विरुद्धत्वादिति अतो विरुद्धत्वादित्यामानाधिकरण्येन विद्यया सह कर्म कर्तुं विदुषा न

श्री

रागाद्यनिवृत्तौ कामहानिरिति तत्राह रागद्वेषेति दोषाः रागद्वेषमोहास्तद्दुष्टं तेन हेतुना कर्मफलं वेष्टनः स्यादेवेति पु
नः संसारोऽनिवार्य इत्यर्थः उपपादितमर्थमुपसंहरति तस्मादिति यस्मादेवं तस्मात् विधीयते सकाम्य इत्य
र्थः तदेवमज्ञानमूलत्वात्संसारस्य ज्ञानमेव तन्निवर्तकं मोक्षहेतुर्न कर्म तस्मादिदं कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वं मोक्षहे
तुत्वान्न संभवति हि ज्ञानेन समुच्चयेऽपि सति तद्धेतुत्वासंभवादिति समुच्चयवादिमतमनुपपन्नमिति तत्र कर्मेति नहि कश्चित्
क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरिति स्मृतेः स्वभावेनाचरतो नापि जीव
नावधि कर्मणः कर्तव्यत्वमेव विद्या यथा तथा नित्यं कर्मावश्यं कर्म कर्तव्यं यावज्जीवमित्याद्युक्तिविहित
त्वादित्यर्थः उपयोगाभावान्मुमुक्षुणा नित्यं कर्म न कर्तव्यमित्यत आह विद्यायामिति विद्यायामाद्यसौनिक
रणाभ्यासाः सहकारित्वमिति कर्तव्यमावेहि यस्मात्तत्कर्म विज्ञेनप्राणुयात्तत्सकार्यमनुष्ठानमित्यर्थः वि
द्यायामन्तमध्य तद्रहितस्तीय याज्ञानस्य मोक्षकरणत्वावगमात् करणस्य चाप्रेतकर्तव्यता सापेक्षत्वात्तस्य
रागद्वेषत्यागाभावे कर्मदोषाद्वा फलं न स्यात् त्रिः श्रुपसर्याय विविदिषा वा विधीयते ७ ननु कर्मन
यानित्यकर्तव्यं जीवनेऽपीति विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षे प्रतिहितत्वेन ८ यथा विद्या तथा कर्तव्यमिति
तथा विशेषणं अन्यथा यस्मात्नेव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ९ ननु ध्रुवफला विद्या नान्यतः किं विद्ये
ति नाश्रितो भाय यथा चान्यत् ध्रुवकार्यं ये यो तत्र तथा तथा ध्रुवतः फला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते १
वेत्यक्तं कस्या भावात् कर्मभिरेव यागादिभिर्दृष्टादृष्टफलोपकारयोग्यता न समुच्चयो घटत इति भावः ८ कर्म
णामत्र ज्ञानेन विद्यया च विमुच्यते तस्मात्कर्म न कृत्वेति यतः पारदर्शिनः इत्यादिस्मृतेर्मुमुक्षुभिः कर्म न क
र्तव्यमेवेति चेत् यथा विद्येति यथा विधिना यथा विद्या मुमुक्षुभिः कार्या तथा कर्मापि कर्तव्यं न तु विद्या चा
विद्या च यस्तद्वेदोभयं सह इति समुच्चयविधानात् विशेषेण चोदितत्वादित्यर्थः किं च कुर्वन्नेवेह कर्माणि
दिने च समाचरन् शनैः मुमुक्षुः स्वार्थपुनः पतनं मत्कृतोऽन्यमनुष्ठाने यत्नवान्यस्तेन मुमुक्षु कर्म कार्यमित्यर्थः तथा
चोदाहृतं निरस्तमिति विशेष तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः इत्यादियमपरस्तनिष्ठान मुमुक्षोः सार्था चात्र विद्या तेन
भावः ९ अत्र सिद्धान्ती विद्यायाः सहकारित्वं यद्यपि तत्र कर्मापि पुनः नृत्वेन ब्रह्मविद्यासहकारित्वेन निरपेक्षा
वफलत्वाद्दृष्टादित्वानवादित्यर्थः एवं वादी व्यभिचारेण परिहरति नेति ध्रुवत्वमाविफलोप्याश्रिता मा

यत्रोभयत्र कर्मविज्ञाने स्यात्तत्कर्मसद्यावद्विज्ञानकर्म कि
संविद्विकर्मवद्यो यद्विज्ञानकर्म संसार्थं २

उ॰ प॰
स॰ टी॰
५

ननु निर्विशेषात्मबोधेन सह निवृत्ताविद्यापि पुनरुद्भविष्यतीति मत्वा कर्माधिकारहेतुसंभवात्कर्मविधिः स्यादित्युक्तिं तन्नाव
गमात्तद्ज्ञाननिवृत्तावपि पुनस्तदुद्भवसंभवे तदेतज्जन्मनो मोक्षाय फलं मा दित्याशंक्याह निवृत्तेति प्रमाणेन निवृत्ता प्रमा
णाभिन्नात्मप्रभास्वाऽविद्या भूय: पुन: कथं प्रवर्त्तेत न कथंचिदपि प्रत्यावर्त्तिमर्हतीत्यर्थ: स एवायं भवति तद्धेतुरित्यर्थ:
अविद्यानिरुद्धात्मनि चेत्तत्र कथं तदिति निर्निमित्तेनात्मनि प्रमाणा ज्ञानाद्यो कारणं कार्यं नित्यं नावर्तितव्यं गात्वहिनीयकि
मात्मानि निमित्तमनात्मावानानाशुद्धत्याह असत्येवेति अविशेषके केवले प्रत्यगात्मनि आत्मानमात्मायमभाव: यद्वाऽविशे
षस्त्वनेकस्मात्पादिकं निर्विशेषाभावेऽपि विशेषान्तरशंका स्यात् तदुक्तं केवल इति तावदुक्तेऽपकानितात्मा
न: प्रपञ्चादिगुणयोगिनो विशेषशंका स्यात् निवृत्तये विशेषमुक्तं तथाचाविशेषके केवले प्रत्यगात्मनि प्रवर्त्त
इत्थं हि मार्थवक्तृत्वेऽविद्या प्रत्येव न सहाया लभते प्रसहायस्यात्मन: कूटस्थस्य कर्तृत्वाद्यनुपपत्ते: अविद्या
नरसहायाभ्युपगमेऽन्यानात्मनाश्रयेण व्यावासमवेत्यर्थ: अपि शब्दे न प्रयत्नान्तरेण निरस्यते अनात्मत्वात्प्रसक्ते

निवृत्ता सा कथं भूय: प्रवर्त्तेत प्रमाणत: । असत्येवाविशेषेऽपि प्रत्यगात्मनि केवले १७ न चेद्रूप: स
स्वरूपेण कर्त्ता भोक्तेति धी: कथं सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्याऽसहायिका । १८

तस्मा अविद्याकार्यस्यानात्मनो विद्याहेतुत्वानुपपत्तेरित्यर्थ: श्रुतिकाण्डे तद्ज्ञानादिविषयेऽयं वाध्यात्मास्यैवावि
द्यावत्त्वं तत्स्वज्ञानेन निवृत्त्यभ्युपगमात् सा विद्यानुत्पत्तिप्रसंगेन वक्तव्ये मनो विद्यमानत्वात्तद्गुणत्वेन नृत्वात्तु नवी
नत्वोपपत्तेरिष्टा नाविषमित्युक्तम् १७ अविद्यापाश्रुतेरवुद्धवसाधनफलमाह नचेदीति पादत्रयेण स
द्वेवब्रह्मैवाहमस्मीति विज्ञाने विशिष्टज्ञाने प्रत्यगात्मानुभवे सति स्वरूप: प्रागुक्तवेदविद्याप्रस्तरेण कर्त्ता भोक्ते
तिधी: कर्माधिकारनिमित्तभूता नाम कथं स्यान्न स्यादेवेत्यर्थ: चकार: कर्तृत्वादे: पारमार्थिकत्वशंकानिवृ
त्त्यर्थ: कर्तृत्वादे: पारमार्थिकत्वे विद्यानिवर्त्यतायोगाद्दनिर्मोक्षप्रसंग इति भाव: ज्ञानकर्मसमुच्चयनिरा
करणमुपसंहरति तस्मादिति यस्माद्विद्याया ब्रह्मत्वाद्योगकर्मासंभव: सिद्धस्तस्मादसहाया केवलैव वि
द्या कैवल्यहेतुरित्यर्थ: १८ ५

नन्वज्ञानात्कर्मसमाचरेदित्यादिवचनात्स्वर्गकामादिविधयस्तथा तत्त्वज्ञेषु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः कर्माधिकारात्तज्ज्ञा
नकर्मणोर्विरोधे च न तद्योगात्तदधिकार्यभावेन कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यप्रसक्तिरित्याशंक्य कर्मस्वरूपभेदाद्विशेषयन्नुक्तिं क्रमा
धिकाराधिविशेषज्ञानस्य देहाद्यधिकानित्यैकात्म्यज्ञानस्य च कर्मविरोधाधिकारिण एवोपात्तिनविधिनयस्मात्मनस्तत्त्वज्ञानं तत्राप्यन
नेच्छ्वयोगाद्यधिकारिविरोधाद्वेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते देहाद्यैरिति यद्वा यद्यप्युपनिषज्ज्ञानं कर्मकारकभेदोपमर्दकं स्यात्तदा
ज्ञानकाण्डेन कर्मकाण्डस्य निर्विषयीकरणाद्बाधितविषयकर्मकाण्डस्याप्रमाण्यं स्यात्तत्त्वज्ञाननिष्ठस्याध्यायाध्ययनविधिविरो
धादित्याशंक्य किमात्मतत्त्वज्ञानात् प्रागस्त्वेव तदप्रामाण्यमापाद्यत इति विकल्प्याद्यं निराकरोति देहाद्यैरिति देहिन
मात्मनो देहाद्यैर्देहिनो बुद्धिप्राणादिभिर्विशेषणैर्विवेकेन ग्रहणाद्धि तद्विलक्षणतया वात्माभिमानरूपनिजेच्छा
मार्थिकत्वमात्मविदादावप्यविद्यमानबुद्ध्यादिभिः बाधितविषयत्वे तद्विषयमाणानामात्मज्ञानेन तद्विषयोच्छेदमनाद्यज्ञानतन्त्रा
निःश्रेयसकारोप्य संसाधारणत्वाद्यावद्देवं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहं सकलैहिकं वा महत्कामो बलवानित्यादिश्रुत्यनुमतकर्म
तेनात्र कर्मविधिः कर्मकाण्डप्रमाणं भवेदित्यर्थः प्रमितिजनकं हि प्रमाणं भवति अधिकारिणश्च प्रमितिजनकं हि य

देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजं प्राणिनां तदविद्यात्मतात्कर्मविधिर्भवेत् २५ नेति नेतीति देहा

देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजं प्राणिनां तदविद्यात्मकं तावत्कर्मविधिर्भवेत् २५ नेति नेतीति देहा
दीनपोह्यात्मावशेषितः अविशेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्तिता २६

दीनपोह्यात्मावशेषितः अविशेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्तिता २६
प्रमाणं भवति अधिकारिणश्च प्रमितिजनको वेदानामनाद्यधिकारिणः इति स्थितेकर्मप्रवृत्तिपर्यन्तं प्रमितिजनकस्यावि
धिकाण्डस्याद्याधिकारिणामात्रब्रह्मात्मतत्त्वविद्योदयात्प्रागप्रामाण्यप्रसक्तिरिति नाध्ययनविधिविरोधइतिमा
व २५ द्वितीयविकल्पमिष्टापत्त्याभ्युपगच्छन्नेव नेति नेतीति नेति नेतीति वीप्सार्थं यावत्त्वं देहादीन्मिथ्यात्वेन
स्यामीप्यभावनतः हितात्तत्वेषां नयोग्यमतिविद्यानिषेधावधिस्वरूपमात्मावशेषितः अन्यस्यसमस्तमित्यादौ किमर्थमि
त्यत आह अविशेषात्मबोधार्थमिति अविशेषस्य सावात्माचेति तथा तत्त्वबोधो निर्विशेषचित्सदानन्दस्वभावाविर्भा
वसमर्थमित्यर्थः सत्यागर्भ्युपयोगितेषु तद्वर्धिते नमन्यागर्थयवावशिष्यत इति अन्यकृतत्त्वबोधार्थमिति तेनभव
ति बाधे सत्ति किं स्यात्तदाह तेनाति यावद्देवदेहादावात्माभिमानः कर्माधिकारहेतुः साविद्या तेन बाधेन
निवर्तिताबाधितेत्यर्थः अनेनातिमित्ताभावात्प्रमितिकाभावइति न्यायेनात्मतत्त्वज्ञानवतोऽनकर्मविधिर्गतिपरि
विनिर्गमतिफलवद्विज्ञानजनकत्वाभावात्कर्मकाण्डस्य तत्प्रामाण्यमिष्टमेवेति तत्त्वीब्रह्मकाण्डे सत्यभिचारवि
धिप्रामाण्यवदिति सर्वमनवद्यं २६

उ॰ प॰ स॰ टी॰ ६

वैषम्यमेवोपपादयति कृष्यादिवदिति अग्निष्टोमः सातिशयः साध्यफलार्थत्वात्स्वकर्मोपबृंहणमस्मे : कर्मभिः
सहकारिभिर्निर्विहत्वात्केवलात्मगमत्रिभिरात्मनोटिवृपेफपश्चयमपदोनेतिमाजनानमहश्रान : कृष्यादिवदिति
कृषिवाणिज्यादीफलोपचयप्रसाधनविशेषोपचयः अग्निहोत्रस्यार्थः विद्याविनिरतिशयफलत्वात्समसहका
रिस्वनिकिंवत्स्वपेदनेनकिमर्थोऽयमर्थः २२ मद्भक्तमकर्वनर्विहितकर्मनिममचापस्तत्रैश्रुतिन्न्वाह मन्यवाय
६ इति अस्यकर्मणोहंकर्तायमहं नेदफलभोगइतियस्माहंकारइष्यतेइष्टोमवतिस्वामाविकोवतेनइतियो
वत्तुस्याधिकृतस्यविहिताकरणेप्रत्यवायोमवेत्यर्थः आत्मवेदिनः आत्मतत्त्वानिष्ठस्यनअहंकारफला
र्थित्वेनविधेनविषयाभावादैत्वानिमित्ताभावात्प्रत्यवायप्रसक्तिरित्यर्थः २३ विद्येवाज्ञानहानायनकर्मासम
कृलतइत्याहअस्यपत्नायेत्यनकर्मणः स्वतन्त्रेणवाज्ञानसहिकारितयावासर्वयानसाक्षान्मोक्षहेतुत्वमस्तीं
त्युपपादयत्रस्य विद्यामध्येदानीवत्कृवेद् अज्ञकमहतिपरमसत्कृतमुपसंहरति तस्मादिति विद्यायाः कर्मनिरपे
क्षितत्त्वकृतार्थः अज्ञानहानायज्ञानत्रिस्यासिद्धमेमहितब्रह्मविद्याविधानेस्यादित्यभिमंप्रत्यायपनिषदे

कृष्यादिवत्फलार्थित्वात्स्वकर्मोपबृंहणं अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेतविद्योत्पत्तिमपेक्षते २२ प्रत्यवाय
स्तुनस्येवयस्माहंकारइष्यते अहंकारफलार्थित्वे विद्येतनात्मवेदिनः २३ तस्मादज्ञानहानाय
संसारविनिवृत्तये ब्रह्मविद्याविधानायप्रारब्धोपनिषत्त्वियं २४ सदेर्पनिसर्वस्मात्किपिचोपनिषत्
वेन मंदीकरणभावाच्चगर्भादेः शातनात्तथा २५ इति वैतन्यप्रकरणं ५

शातनमारः यार्‌निमोजनातकृतार्थः अज्ञानहानप्रविशेषणसंसारविनिवृत्तयेइतिसंसारस्यविनिवृत्तिः स
म्यक्तिनिर्यस्मादितिविग्रहः अल्लोवत्समार्षेअत्रोपनिषच्छब्दः लक्षणयावेदान्तग्रंथेषुप्रयुक्तः २६ नहिकोस
श्चित्कोयंइतिरूवीनायाअस्याविद्यायाःशब्दसमर्थ्यदृशीमनुपनिषच्छब्दव्युत्पादनेनापिस्वतन्त्रैवविद्यामादहेत
रितिस्वयमपि सदेरितिषड्विशरणगत्यवसादनेष्विति धातोरुपनिपूर्वकस्यक्विप्प्रत्ययान्तस्य
पनिषदितिरूपंअस्यचधात्वर्थत्रयंतत्राहियेमुमुक्षवो विदृश्यतगर्भजन्मजरादिकमुपनिषादयन्तिशिथिली
करोतीत्युपनिषदित्येकोऽर्थः जिज्ञासोर्गुरुपसमीपंनिश्चयेनब्रह्मगमयतीतिद्वितीयः ततविदोऽगर्भादिना
शयत्येवेतितृतीयः एवंसम्यक्स्यधात्वर्थयोगात् विद्यैवोपनिषच्छब्दवाच्यानादयोग्रंथापुपनिषच्छब्दाने ६
लोगात्तज्जीवतमिति वदित्यर्थः २५ इतिप्रासादानसकरणप्रथमंविहितवेतनमप्रकरणंमतिलोकासानतर
तदेवसम्यक्तामीलसाधनत्रस्मात्मोविद्यामतिपत्तमवदातानारभतइयथ्यतइतिस्मितेउनराशंकयते

विद्यायाः सहकारित्वेनैव मोक्षहेतुत्वमिति युक्तं यानोक्तं तेन लिंगमुपोद्बलयतीति अन्यरेत्यदितिनेतिरीयोपनिष
त्सु संन्यासं परं सत्यमितुपक्रम्य सत्यं तपश्चादि मनसान्तानि कर्माणि श्रुयः साधनत्वेन निर्दिश्य तानि वाप्येतान्यवराणि तपांसी
ति तेषां फलाय लत्वेन निंदामभिदाय न्यास इति ब्रह्मोत्तुक्तो न्यासस्य वा पर स्वर्गादित्वेन ज्ञानान्तरंगमुक्तः संन्यासः स्वयं
तस्मादिति पानुपपाद्य तान्य तस्य वापाद्य कर्मसाप्य तत्र मोक्षस्य संन्यासविधानानुपपत्तेः संन्यासस्य मात्म
ज्ञानमेव मोक्षसाधनं गम्यत इत्यर्थः अतएवाहीति ज्ञानस्य स्वफले कर्मानिरपेक्षत्वात्सर्वत्रः लिंगान्तरमाह यतावदि
त्तीति वाजिनां मस्त्वन्वयं न मिति वाजसनेयिनां यपनिषद्गम्यात्मनिर्वलरेह ब्रह्मणो तमुक्ते विज्ञानेद्रुदसर्वे विदितमित्युप
क्रम्याहृष्यमात्मतत्वे हेतुभ्यादिहष्ठान्नवधेनोपपाद्योक्तानुष्टा संन्यासिमेवप्यना वदैशवलम्वत्वमिति ज्ञानस्य वा
स्वतन्त्र साधनता वधारणाक्रतनत्य कर्मानपेक्षाया लिंगमस्य थैना वहर इत्यवधारणाथ वचनाद्युपपत्तेरित्यर्थः
अस्वतन्त्रस्य तु नाशंकितौ वित्तेनेति चत्वरोक्तो वित्तसाध्यस्य कर्मणो ऽस्वतन्त्रस्य साधनताभावे लिंगमत्त्वं संघटेय नचैव
क्रांतावित्योत्तेनिसंस्कृत्य विधानविरोधः तस्य देवनो पासनज्ञानकर्मसमुच्चयविषयत्वादन्यथा हिरण्यमयेन पात्रेणेत्या
अन्तरेत्यादिश्रुतो न्यासः प्रत्यावमवाहि कर्मभ्यो मानसा नेऽप्यपतावदिति वाजिनां अस्वतन्त्रत्वं क्रतेन
स्वातन्त्र्यासेक्कर्मसमुच्चलमि॰ १९ अग्निहोत्रमवद्विप्रयुक्तं तदेवदमभिधीयते २० नैककारकसाध्यत्वा
त्स्वातन्त्र्याच्च कर्मणः विद्यातत्त्वाद्विपरीतत्वात्संहतोविषमो भवेत् २१
अथ यदुक्तं पदोति मार्गयाचनाद्युपपत्तेरितिस्वं मनवधनकर्मणा न प्रजया नधनेन त्यागेनैके नामृतत्वमानशुः
त्यागो हि एवं हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमं त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं तदुक्तं परं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो ऽस्मात्त्या
गोपलक्षित मात्मज्ञानमेव मुमुक्षोः साधनं तस्मादिति संक्षेपतार्थमुपसंहरति तस्मात्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिरिति मुमु
क्षुभिः साधनचतुष्टयसंपन्नैरात्मतत्वजिज्ञासुभिरित्यर्थः निविद्दितोपि तावास्ति कर्मावसरः कुतोविरुद्धस्य मि
त्यादि अन्नार्थश्लोको ऽधिमुक्तः मुमुक्षोरधिकारोऽतः संन्यासे ॥ १९ ॥ तदेवं मुमुक्षूणां सर्वकर्मसंन्यासपूर्वके ज्ञाने निष्ठे
त्यभिवितत्वमिति न्यायेनाप्यगम्यते हनीयपदः इति तमन्तस्य दूषयति अग्निहोत्रमवदिति मुर्द्धश्लोकेन दूषणमुच्य
त इति यतिनोपश्लोकेन दूषणमाह नैकेति कर्माणि ह्यग्निहोत्रादीनि नैककारकसाध्यानि अपितु इत्येतत्समप्रयोगसाध
नादीनि मावत्तत्प्रयाफलाभ्यंतरात्फलम्भेदवत्ता द्वैतविषयाकारानिष्पन्नाष्पनिषद्यात्तदेव वीर्यवत्तरं भवती
ति श्रुतेर्विद्या द्वारा वीर्यवत्तरं भवतीति यक्तो विद्या वीर्यवत्तरफलाविशेषसंभवाद्युक्तः सहकारित्वेत्यर्थः नैववि
द्यायाह्यत्याह विद्याति तत्त्विपरीतत्वाकर्मस्वभावविपरीतस्वभावेतिप्यावत्प्रयावस्वाधीनप्रमाणनिवेधानामानि

रुद्धा नीर्यैर्वा पर्यं पूर्वदौर्बल्यं मक्ता ति नहि क्षितिन्यायेन प्रथमो न्यत्रायाया प्रथिकर्ता भोक्ते त्यादिषि पुरुषेरणा ब्रह्मात्मज्ञानेन बा
ध्यतमुपपादयति पूर्वबुद्धि... ति नहि शुक्त्याज्ञानजन्यारजतबुद्धिमबाधित्वा शुक्तिधीरुत्पद्यते एवं कर्त्रादिबुद्धि
मबाधित्वा नात्मतत्त्वज्ञान... पद्यते अतः प्रसक्तः प्रतिषेधात्मकत्वाद्वाध्यस्य पूर्वस्य पश्चात्तनस्य प्रसक्तप्रभावात्
पूर्वेणोत्तरस्य बाधः किं तु ...विरोध्यप्रसक्तस्य बाधकत्वमनवद्यं पदार्थबाधे शब्दस्य मानान्तरस्यापेक्षत्वेपि न
वाक्यार्थबोधे तदपेक्षा पदार्थबोधे पि व्यवहारमात्रे प्रबाधक पदार्थेण पूर्वबुद्धेर्व्यवहारमात्रेण शास्त्रेण
मज्ञानेनाबाधनात् ज्ञानोत्पत्तावविरोधः श्रुतिरुक्षेत्र किं चोपनिषदात्मज्ञानमेव तत्त्वावेदकं मानेनाबाध्या
पत्वादित्याह दृष्टिरिति ब्रह्मात्माकारोऽन्तःकरणवृत्तिः शक्तिफलितार्थपरोक्षस्फुरितं शिष्टं दृष्टिः स्वैकः प्रमा
भावेनोपलक्षितोऽहं नीयते तिष्ठति स्वयंसिद्धः परोक्षरूपत्वमात्मस्फुरितं तत्र बाध्यते विशेषणं बाध्य
मानत्वादवगमात्मफलत्वान्न हि फलं बाध्यते न स सर्वज्ञानसाधारणत्वात् सर्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वात् प्रमेयार्थः

पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मतिः । दृष्टिरेकः स्वयंसिद्धः फलत्वान्न स बाध्यते ॥ ३ ॥ इत्थं नम
तिक्रम्य एकं मोहादिदूषितं वनान्तर्धारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ इति प्रतिषेधप्रकरणं २

निर्मासिद्धस्याख्यस्य फलत्वे विषयाकारवृत्तिव्यक्तत्वापेक्षत्वाच्च पेत इति भावः ॥ ३ ॥ एवं प्रमाणात्मज्ञानस्य बा
धकत्वात् ज्ञानस्य कार्यस्य च मानत्वोपपादनेन पूर्वप्रत्ययस्य दादिभिर्बाध्यत्वं शंकाचोत्पद्यते
नीकत्वमिष्टमुत्पद्यतामिति बोद्धा पायदार्थपरिशोधनेनेति श्रोतृहृष्टान्तेनोपपादयति इति वचनमिति
दृष्टान्तेरमेव वचनमिवहृते रागद्वेषशोकमोहादिभिर्व्याकुलत्वकरादिस्थानीयैर्दूषितमात्मानमविक्रम्य
प्राप्तमाचार्यादवगम्यान्वयव्यतिरेकालोचनपाप्यार्थशोधनेन देहादिकमनात्मत्वेनावगम्य स्व
मात्मानं सर्वानुस्यूतमनपायि शान्तं प्रतिपद्यते ब्रह्मास्मीत्युपनिषद्दृष्टमेव गच्छतीत्यर्थः यथा गांधार
कोगान्धारदेशवासीत्यर्थः बहुचतुरैर्वनस्थैः रानीयमहावने निहितः सबद्धमोक्तार्थानत्राक्रोशतर्व
न्नेतविन्नाकरणेकेनापलब्धस्तेन मोचितबन्धोऽदर्शितस्वदेशमार्गोग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी वना
त्स्वदेशं प्रतिपद्यते न यथा यमीपससारीऽविद्यारागादितस्करैर्मिथ्याज्ञानघटेन विवेक दृष्टिमाच्छाद्यस

नन्वविशेषोदयायवेदान्तारंभे दोषपद्यते यदि विशेषोदयः संभाव्येत सद्द्वयात्मनि संसाक्षिग्राहकमन्य नादिविरोधात्
वयज्ञानेनापि नात्मादूषितुं शक्यते अस्य सत्तानविरोधित्वात्सम्पदाद्वैविलक्षणत्वात्तु पञ्जीविनश्चागमस्यैड्वैलक्षण्यात्स्यवि
दुत्पन्नापि विद्या मदिरमात्राभिद्देसंसारबाधेन नहि प्रत्यगात्मनोपि ब्रह्मरूपत्वे कथंचनप्रत्यानुभवो न वा बुद्धेनात्मैव
न तज्जरेवदति प्रतिषेद्धुमिष्यादिनानेतिनेतीति वीप्सया सकलहृदयप्रतिषेधशेषितमुर्वरितं यदात्मतत्त्वं तत्प्रति
षेधावधित्वेन प्रतिषेद्धुः स्वरूपत्वेन प्रतिषेधसाक्षित्वात्प्रावस्थितेन यत्नेन प्रतिषेद्धुमशक्यत्वाद्द्रष्टासाक्षात्प्रतिप
द्यत इति सदिरंप्रमस्यलभ्यानदूर्ति प्रयोजना इदंलभ्यकारमभिनयति इदमिति इदं देहरूपं नाहं मात्मा इदमिदं
मज्ञानेमने बुद्धिमाणात्तदुपादाना चेतनपर्यन्ते नाहं किंतेषां प्रकाशकं मत्वाभिचारिस्वयंप्रकाशोहं दृष्टा म
महदेशपारि सर्वजगदाश्रयो ब्रह्माकारो ब्रह्मात्माप्रत्यक्षनदेवाहं परमसद्गुरोमतिमत्य प्रतिपद्यते इत्यर्थः अनेन विद्यानो
देतीनोषाशोकानिवाहं तान्प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादित्यनेन नयथा व्याख्यानेन बाधायामपूर्वदर्शितमिति विवेकः अथ

प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेति नेतीति शेषितम् इदं नाहमिदं नाहमित्यद्धा प्रतिपद्यते १ इदंधीरिदमात्मेत्य
वाचारम्भणगोचरा निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् २

नन्वहं ब्रह्मेति ज्ञानमुक्तं विधेयान्यत्रमितिमप्यनतिप्रतिहतो लभ्यते देहेंद्रियाद्यभिमानस्यानवरतमनुवृत्तेरित्याशंक्य
नस्याप्रमाणमूलत्वाभावाद्बाधितानुवृत्तिमात्रस्वभावत्वाद्विद्याप्रतिपत्तावभित्यभिप्रेत्याह तत्त्वज्ञानस्य सबल
मुपपादयति इदंधीरिति देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरहंधीरित्युच्यते मोहकार्यरिदं मयागत्वं तद्वाहकारवासना
वासितान्तःकरणरूपाहिदमात्मनः सकलप्रमाणोच्छित्ताधारप्राप्तिमिकेयमर्थः स्वरूपेणास्यादोविलक्षणकाविष
यभेदादपि न ग्राह्य वाचारम्भणगोचरेति निरूप्यमाणे स्वतः मद्गाहीनमपि पदपदार्थव्यवहारगोचर
तया गम्यते नत्वाचारम्भणमनृतजडानात्मकरूपत्वदेवगोचरो विषमस्याः सान्तपापेन एवमतो नेति
नेतिनेतीति शास्त्रेण निषिद्धे त्वात्मसिद्धात्मास्वरूपमुद्भवः कारणं च यस्याः सा निषिद्धात्मोद्भवा तस्याभा
वो निषिद्धात्मोद्भवत्वं तस्मादिति विग्रहः सापुनरिदंधीरात्मयाथात्म्यज्ञानानन्तरं मानतां प्रमाणतां
मारणतां न व्रजेन्न लभेत न प्रवर्त्ततां न प्रवर्त्तेत तत्वात्तद्विषयत्वात्तत्स्वभावस्य विशेषपतनात्स्वभाव

किंच यस्य ज्ञानिनो ऽत्र स्थूलत्वादिप्रतिषेधो वा ज्ञात्रप्रतिषेधो निषिद्धः लक्ष्या पत्तेनेति दोषान्तरमाह बुभुत्सोरिति यदि
ज्ञानिनो बुभुत्सोरात्मनन्वं स्तुभिक्षा : समाधिकेनाभिमानादात्मनः यानि यावत्तत्तस्य देहेन्द्रियप्राणमनस्तद्धर्माणि
बोधसूत्रेण तेनदात्मप्राणस्थूलादिवचनमनर्थकं निर्विषयत्वात् स्थूलप्राणादिप्रसक्त्यभावात् प्रतिषेधस्य च हेत्वर्थत्वादिति
यं : ४ इतीश्वरात्मप्रकरणं पांवेहन ननु यदिदमीश्वराभेदेनात्मनो ज्ञाने मोक्षसाधनं सङ्गतं तत्र प्रयत्ने
संचितानेककर्मसद्भावात्कर्मणां च फलावश्यंभावनियमात् : प्रतिबंधसंभवादिति तत्राह ह मन्यते इति श्रुतिमि
ति मन्यते आह कारोनात्म त्यात्माभिमानलक्षणं : सबीजैककारणस्य कर्मणः फलदं स्मृतिः सबीजग्रहमिति द्वितीय
तेश्वरात्मा यस्मिन् तत् : करणाभ्यासेन देहस्य यत्नतस्मिन्नहं सम्यग्वीतस्पृहत्व संचितयत्नकर्मज्ञानेन दाहकत्वं
भोक्ता किं वृत्ते वाहस्य मत्यतिय : प्रमाणाजनितः : सम्यक् : सर्वं वहिनेनाहोदस्य बकर्षणं तु न : प्रश्नाहतिफलो ग्न
विजायतेनिष्पाजना तथा च श्रुतिः स्मृतीनां यतेत चास्य कर्माणि तानि तस्मिन् दृष्टे परावरे ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मा
त्कुरुते तथेति ज्ञानोदयेन त्रयोक न पाप्रलाज्ञानस्य विरोधादेव निवृत्तिसंभवात्तदाक्षेपेन : करणस्यापि
बुभुत्सोर्यदि चात्मत्वमन्यत्मानं इच्छतेः प्रमाणेन प्रमना : ४ भ्र इति चानर्थकं वच : ४ इतीश्वरप्रकरणं
त्वीतीय तु ग्रह मत्यबीजयदेहमयपवतिम न आह मत्य पवहस्त्र कपाकर्म प्रारब्धे २ दृष्टवन्निप्रमा
त्स्वार्थात्मककर्माणि इष्यन्ते तत्त्विरोध : कथं चेत्स्यात्तहस्त्वामोवस्तु इच्छतो २ देहाधारम सामर्थ्यात्तत्ता
तेज्ञानेन सहितषयत्वापि प्रभिम्मयफलकं पाक र्मा तेज्ञानेन शुद्ध वेत् ३
निवृत्तेराश्रयाभावे कर्मणि यस्य योगात्कुतः तेजेन भोक्तृत्वमति वधर्माकेनिश्चभिप्राय : २ ननु यथा ज्ञानवतो भिक्षाट
नादिकर्मसफलमुपलभ्यते तथा न स्यादिष्टफलमपि कर्मसफलस्यादिति कल्पते तु नियमाकते इष्टवच्चेत्प्राह
प्रारब्धनिपरिहरतितत्त्वम्य कर्मा स इष्यते इति तेनेति निषेधार्थः : सभिक्षाटनादिविषये व्यापारे त्यक्तकर्मा सम्पत्
प्रवृत्तफलकर्मकारणं यस्य सो ऽन्यकर्माप्रत्यते ज्ञानाविरोधि प्रारब्धफलकर्मनिबन्धने हि भिक्षाटनादि नैव
विलक्षणं तस्य ज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः : ननु ज्ञाने नाद्वज्ञाननिहृत्य तत् मूलाहंकारनिवृत्तिर्हो भोगान्तराश्रय
कर्मनिवृत्तौ कथमारब्धकर्मसिद्धिः प्रवृत्तिभिन्नाविडुषाभिक्षाटनादिकर्मप्रहाणिरिति निष्टस्य निश्चेवादो न त्रिरोध
यति कर्माश्रय : मध्यमनत्वकृतार्थ : कर्मक्षितिमतक्षपूर्णः : २ उत्तरमाह देहादेति सद्विषयप्रमाणजनितत्वे
प्रंतत्स्य प्रबलमपि प्रमाणानविषयेज्ञानमपि यत्यविदेहकैवल्यानुपात्रतया प्राक्कर्म प्रारब्धफलत्वाच्च फलदे

यत्रैतस्या विद्याशक्तिरित्यादिना तस्याः प्रकाशमानत्वस्य किं प्रत्यगात्मनो भेदेन सत्त्वेन वा तदभेदेन वेति द्वाभ्यां पर्यायाभ्यां पृच्छ्यते
तदभेदपक्षं वर्णयन् प्रथमान्त्यमात्मनो भेदपक्षं वर्णयन्नाह सदेहेति निर्णयप्रकारं दर्शयन्नाह सविषयमर्थं स्पष्टयति ईश्व
रेच्छयादिना ईश्वरो जगत्कारणत्वेनोपलक्षितः परमात्मा सत्यज्ञानानन्दरूपः स चेदात्माभिन्नो मेधादिव
द्विषयमतः ; परोक्षो वा स्यान्न तावत् साक्षी ईश्वरोहमस्मीति प्रकृतुल्लेखादापरोक्षात्मानेनत्वेनानुपपत्तेः
त्वमस्यादिवचनैर्विरोधः स्यात् प्रत्यगात्मनि तत्पराङ्मुखतया तत्पदार्थं चेतनिन्नाभविरोधः प्रत्यगात्मनोऽस्य ईश्वरत्वा
न्नाहमस्मिन्नान्यदिति वेदहारप्रतिहतानीतानि तेनास्तिस्वप्रोन्मा ग्रर्वविरोधः पुरुषाज्ञस्याविद्यानिरोहितत्वे
नाकारस्यान्यथास्ये तावदेवभिन्नः सत्यस्याविद्या यानिवर्तिका मलमुमारोनिवर्तिके न्यर्थः ; ब्रह्मैव दद्यैव
भवति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतौ ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभावफलश्रवणाद् यत्र पक्षे स्थितस्य तद्दृश्यत्वान्य
स्यान्यथाभावानुपपत्तेरेकत्वज्ञानमेव फलवदिति तद्भेवत्वानुपपत्तेन भेदेन तज्ज्ञानस्य फलं नाभेदेनापि सा तन्मयत्वं
स्तीतिन सम्भवेदिति भेददर्शनस्यानिन्दितत्वाच्च भेदेयुक्तेन ज्ञानार्थं विद्याकल्पितभेदात्तद्वादपरत्वात्तत्वार्थत्वं
ईश्वरस्यैवदात्मा स्याद्भासा वस्तीति धारणेन आत्मा वेदोऽहमीश्वरोऽस्मीति विद्या सान्यनिवर्तिका १ आत्मा
नात्मवस्त्वेवहमोऽभ्रस्य स्थूलत्वादयामुता : अतेघते स्यात्कि न : स्यादात्मतत्त्वमध्यहेति : २ मिथ्याधा
स्तिविधार्थान्तलास्थूलादिरूपता ताप्तवरत्वं चास्यैवधार्थ्यस्वरूपताद्वर्णितो हितत्व ३
मितिभावः ; १ तत्राभेदेवत्तान्यपीमत्वाहात्मनश्चेति ग्रस्य स्थूलत्वादेवाधमाः प्रत्यगात्मनो न्यस्य भिन्नस्य ब्रह्मत्वे
न्मनाशङ्क्य : तदास्पशुरस्यानात्मस्तनेवादतन्यत्वेमतिर्मम देहस्थूलत्वादिभि : अतीते : इमे : किं स्यादिति किम
पि स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिव्यवहारान्यान्यानिहेतुत्वेरित्यर्थः ; यदात्मस्थूलत्वादिधर्मकं ईश्वरोहमस्मीति ज्ञानेन
द्रष्टत्वस्यात्मत्वे सति मतो वा न्यथीति : स्वात्मन्येव गृहीतताया : कृशस्थूलत्वादिधर्मस्य बाधावाधसिद्धिः
फलस्यादित्यर्थः ; २ कस्मिन्नाकारणत्वान्तस्य मानस्तीति कार्यकारणात्मकजगदाश्रयभूतोऽनन्तस्वेनाद्रस्य पर्य
माटेनस्यवाप्युतस्य प्रमाणस [illegible] इति जगदीश्वरत्वपामध्यपरामर्शोदहहहेत्यादिनानन्तत्वभावकथन
श्वैककमत्वे चैतस्य स्तुवत्तु [illegible] र्थ्याकाराश्चान्तस्य मानेयुनपरसहादेश्वरपरत्वाबोधवाक्यस्यार्थस्या
वधीरितानन्तत्वान्यदर्शनात्सि [illegible] प्रधानमेवविरोधी विना विचित्रस्पष्ठत्वादयफलविति स्यात्प्रत्यगात्मनो न रवज्ञाभेदस्याव
धारितत्वे सतीश्वरात्मनोरभेदपदेशाद्रव्यपत्नकस्याप्रत्यगात्मनाधरस्थूलत्वादिप्रतिषेधपरमिदं वाक्यमा

ज्ञानिनः कर्मणामाग्रतिवेधाभावस्य प्रतिपादितत्वात् प्रयोगेइत्यनेन तत्त्वदर्शिश्लोकेन सर्वमिदं मिति भाष्यत्कर्माविरोधित्वात्सि:
सिद्धत्वात् क्रियमाणं सिद्धमित्यर्थः प्रयोगस्तु यथा ॥ ५ ॥ ननु ज्ञानस्य स्वभावप्रकरणं च तत्त्वविदि ते ग्रहणस्य प्रकरण
मित्यत्र ७ यदि बुद्ध्यादिप्रयोगश्च ज्ञानं ज्ञानमस्तु तथागमयति । मिनिनाहि सर्वैः देहद्वयस्याभावान्तरूपनिरूपणे
निर्गुणत्वं सर्वेषां परमपुरुषार्थत्वादिति तत्राह तं कद् इति ग्रन्थमिमामाद्यापिका उद्देकोनामक श्रिद्दर्शिर्भगवतम
हाविष्णुतपसा तोषयित्वा देवशुद्धितनमस्तेनमाथितवान् तदा भगवता देवे इत्युक्तं मस्तनमस्मैदीपनामितिइदस्त
विलोचनात्तोपालयन्नस्तनबलपानीनामाशुतगवेषमाभ्याप्य स्ववसितिदेशे नेकलशस्य प्रतिधायेद्वेकायदानमा
त्रमेसद्वयमामास्मतवस्यास्तनयान मितिमस्यमानस्तइदेकोपिचेडालस्तद्वयोकपानस्थ्याहेति उदेकोस्ता
शोक: सन्नम्ययाप्रभ्याम्स्तनमेवमस्यलोपलव्ध्यमयास्तनयथा नाथहीस्तदमिलषितमस्तनमितिमितिनन्न
हीनवान्नजानिनाशमयादितिपाजनानतयाजेनोलोकस्य वर्णाश्रमोपाधिविहितकर्मनाशमयादात्मज्ञान
यथोक्तस्याप्रहलसिद्धगादेवदेस्तुन्नराद्धयोजनायदार्थस्वरूपापरिज्ञाने विपरीतज्ञानं च स्यात् तत्रात्मस्वरूपाय
तत: सर्वमिदं सिद्धिप्रयोगस्याभिरीरित: ॥ ६ ॥ इत्यह मन्यथमकरणे सत्राथोकोयथादेकोनास्त्यही
द्रमनेयथा कर्मनाशभयाजेनोत्तमज्ञानयोग्यहस्तथा ॥ १ ॥ बुद्धिस्थस्थूलतोवात्माध्यायतो वचदृश्यते
नौगतस्य यथा वृक्षात्तसंसारविभ्रम: ॥ २ ॥ नौस्थस्य मानितलोम्येन गम्यमानो गमनेयथा संस्कृतिस्तं
हणकारणमितिभाव: ॥ २ ॥ ननु इष्टान्ते देहेषु स्वदेवेषामस्तमस्मनकलशस्य च सत्राश्रयस्थानेनिवेशनेवजात्वे
तस्मस्वस्यमोमत्वादेवेनात्मज्ञानायहकारणमाश्रीननथात्मनो प्रस्तस्मनस्य भ्रमकारणमस्तीत्यत आह बु
द्धिस्थइति मनायदिवियमासामान्यथास्तवुद्धौ लिंगशरीरेभिमानितेन स्थितस्यात्मनस्यावुद्धौ चलन्त्याच
लनीवदृश्यतेन वस्तुतस्थूलस्याविक्रियत्वात्तत्ताकस्याध्यायत्यातिस्थूलीसत्तायाचध्यायतीव निस्थलदृव
इश्यते शनिभासते नवस्तुतो ध्यायति चलनाभावेन तथापि योगिकस्यने स्थूलस्याध्यानाभावादित्यर्थ: विकारवद्व
ध्यविवेकाद्धाद्वावेवससारिणमस्मीति विपरीतनिश्चयदोषात्तु गर्भादिभरीरभमाणमध्यात्मनो ब्रह्मानन्द।
ततानितलोक इत्यभिप्राय: अविवेकादन्यथा प्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह नौगतस्येति नद्यादितीरस्थानिकालि: २३
तमेव प्रयतवर्तिनोस्थस्येति जलस्थायां चलन्त्यां नावि स्थितस्य जनस्य यथा नौगतिदिग्वैपरीत्येन जलाश्रयंनी
रस्थानांवृक्षानांगमने विभाव्यते तथा अविवेकात्तद्वत्संसारिणो ध्यात्मन: संसृतिरनुभवत इत्यर्थ: ॥

नन्वारब्धकर्मवशाज्ज्ञानिनोऽपि भोगः स्यात् तत्र तेनारब्धकर्मणा तत्फलयोः सिद्धत्वात् तिष्ठति कथं तत्पक्षे तज्ज्ञानकार्य
त्वाविशेषात् ज्ञानात्तत्पृथग्ज्ञाननिवृत्तौ च पुनः शरीराभावेनावस्थानाभावस्य संभवादित्याशंक्य विशेषमाह आरब्धस्येति
भोगो ज्ञाने च ज्ञानिनो हि यस्मादारब्धस्य कर्मणः फले सति तत्फलयोरविरोधो युक्तः इतरस्य तु नारब्धफलस्य संचितस्य क्रियमाण
स्य वा कर्मणो वैधर्म्यं वैपरीत्यं विरोध एवेत्यर्थः अयं भावः ज्ञानं हि स्वकारणज्ञानप्रमाणं शरीरादिसापेक्षमेव ज्ञा
यते अतः शरीरस्यारंभकं ज्ञानस्य संभवात् शरीरादेर्न ज्ञानकारणत्वं प्रत्युत शरीरकारणस्याप्यहेतुत्वात् योगात् तत्कैश्चि
१५ कर्मविशेषैः शरीरविशेषे ज्ञानोत्पत्तियोग्ये स्वस्वफलदानाय प्रारब्धे सति तमाश्रित्य ज्ञानहेतुकर्मणा ज्ञानमारभ्यते
इति प्रपञ्चेन वा तथा चारब्धे देहे तद्भोगस्यावश्यंभावित्वाद् भोगप्रदकर्मारब्धशरीरमाश्रित्य स्वहेतुसमासादितज्ञा
नेन तत्फलमज्ञाननिवृत्तौ कर्तव्यायामपि न सर्वथा भोगे कर्तव्ये देहारंभककर्मादिसिद्धविघातलेशं निवर्त्तयितुमयुज्यते विरोधित्वा
भावादिति नारब्धफलस्य कर्मणो ज्ञानेन विरोधः नारब्धफलानां तु कर्मणामकर्तात्मकतत्त्वज्ञानोदये विरोधादेव कार्यस्व
भावनिवृत्तावाश्रयाभावाद्भावोपपत्तेर्न ज्ञानेन सहावस्थानमुपपद्यत इत्यस्ति विशेष इति ॥ न च ज्ञानिनोऽपि

प्रारब्धस्य फले हेतौ भोगे ज्ञाने च कर्मणः ॥ अविरोधस्ततो युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥ देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं
देहात्मज्ञानबाधकं ॥ आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥

चेद्भोगो देहारंभककर्मणा बंधनो अपि किंतु स्थितः स्यात् कदाचिद्देहात्माभिमानसंभवात् तद्वृत्तिप्रतिबंधवशा
न्मोक्षानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह देहात्मज्ञानवदिति यथा अविवेकविलक्षणस्य लोकिकस्य देहे मनुष्योऽहमित्यात्म
ज्ञानं निःसंदिग्धमुपलब्धं तथात्मन्यात्मन्येव देहाद्यहंकारपर्यंतसाक्षिण्यात्मन्येव यस्य देहात्मज्ञानबा
धकं ब्रह्मास्मीति परोक्षज्ञानं भवेत् इति निःसंदिग्धं ज्ञानं भवेत्स यथोक्तज्ञानबलादेव तथा शरीरपर्यंतं नानात्मताम
भिव्यज्ञाय बलात्मुच्यत एवेत्यर्थः तथाहि चाविमुक्तात्मतत्त्वस्य तद्देहाभिमाने तत्स्वभावात् क्रमादेकोऽपि शनैर्बं
धहेतुभावः तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे
इत्यादावात्मज्ञानमात्रेण निवृत्तिं ज्ञात्वा मुक्तिं प्रतिपादयन्ति नत्राहं तथायुक्तः ज्ञानदग्धस्य तथाले इति नात्मा सर्वथा
नैपुणः यथापरवलनमाहात्म्यं नाशं प्रतिपद्यते गर्हितः नहि कुत्रापि विद्वान्दोषानाश्रित्य पतेत्कदाचन मनोवधा
वलोयं कृत्सीयतेऽभवति नैव नहृत्स्वभावात्कर्माणि जीर्यते ज्ञानिनः कदाचिदिति ॥

उ. प.
स. टी.
१०

तृध्यायत्रयप्रकरणेपंचमेविहितेस्त्वंशोकप्रकरणेसिद्धत्वंपदार्थविवेकवेनावाक्यार्थंब्रह्मेतिविज्ञानेभवतीत्युक्तं तत्रा
हमित्यत्रेदंमंशुश्रहणेनसाक्षिमात्रस्यशोधनप्रकारः स्थूलोयमोनिर्दिष्टस्तत्रासमर्थंप्रतिस्थूलोपायेनपदार्थशोधन
प्रकारमुपदेष्टुंप्रकारांतरमारभते तत्रयत्स्वरूपग्रहणमनेकाणां तत्रयथाकाननेयथाश्रोत्रेषुनस्यस्वरूपतादेवनविशेषणता
यद्यपितथापितथाविद्यस्य भिन्नभिन्नग्रहणेनव्यवहाराः कल्पितभेदमाश्रित्येतिस्थितेश्चात्मनिप्रतिसमाचेतन्यातेदा
नामनयायात्रेतेषांविशेषणानां किंतत्स्वरूपमेवकृत्वा स्थूलःकृशोगौरोहमनुष्यः श्रोताहंद्रष्टावक्ताकामीक्रोधी
ज्ञानीकर्त्ताभोक्ताइत्यादीन्येवंविधानिविशेषणानिनात्मनः सत्तादिवत्स्वरूपभूतानिसत्यप्यात्मनिसत्त्वात्
दोनेषामभावादित्येवमात्मनः पृथग्भूतत्वमनस्य तत्स्यताबहूपेतोभिधेयमाहरतस्यविशेषणतेनाभावेहृष्टानमा
ह छिन्नात्मकेनैव यथायेदृष्टोनेनतथायेनयेनमनुष्यनाटिनाविशेष्यतेनतेनसर्वेणाप्रविष्टेनयत्कहस्तातिरि
क्तेनयादृहादिनावास्तवस्मात्मानविशिष्यतेयथाहस्तच्छेदानंतरंहस्तवानहमितिनविशिष्टसत्त्वः किंपर्यवमेव

इतिस्त्वंशोकप्रकरणे छिन्नात्मकेनहस्तेनस्वयेनात्माविशेष्यते तथाशिष्टेनसर्वेणयेनयेनविशेष्य
20 ते १ तस्मात्तत्पृक्तेनहस्तेनतुल्यंसर्वंविशेषणं आत्मनस्तेनतस्मात्सात्मनः सर्वविशेषणैः २ विशेष
णमिदंसर्वंसाध्वलंकारणंयथा अविद्याध्यासतः सर्वंज्ञातेस्यात्मन्यसद्भवेत् ३

पादादिमानहंबोद्धाहमित्यादिविशिष्टसत्त्वयोनकार्येत्यर्थः १ देहद्वयसमवायिधर्मात्मनात्मनिव्यभिचारित्वे
त्वात्मविशिष्यतइत्येतत्प्रक्षेपंमन्त्रघपक्लितमाह तस्मादिति अनात्मत्वेनतत्केनहस्तेनेतिसंबंधः विमतानि
विशेषणानिनात्मस्वभावभूतानिविशेषणत्वात्छिन्नात्मकहस्तवदित्यर्थः यस्माद्देवं तस्मात्सोज्ञानवानित्ये
कप्रकारनवात्मसर्वविशेषणैर्मुक्तःस्थितसदानंदमात्रात्मकएवावशिष्यतइत्यर्थः २ उक्तन्यायेनविशेषणानामनात्म
त्वेपिनात्मनस्तैर्हिसंयोगोस्तिसमागमापायाभ्यांसंबंधनेरेतस्मादित्याशंक्याह विशेषणमिदंसर्वमिति इदंसर्वं
विशेषणंयथालंकरणमलंकार्यसंबंधोपितत्तदात्मनहृत्वबुद्धिविषयत्वात्साध्वेवात्मनःशुद्धमितिमा
वत् इत्यरण्यासगमापायानुपपन्नेरित्यर्थः नर्हितत्केनात्मनस्तेषांसंबंधस्तत्राह अविद्याध्या
सतइति मोहाद्देवतथावभासतइत्यर्थः यस्मादविद्याध्यासमेवात्मनीदंसर्वंविशेषणमतोज्ञातेस्यात्मन्यवि १
द्यानिवृत्ताअध्यासहेतोरभावात् कालत्रयेप्यविद्यमानमभवेत्तथानिश्चितंभवेदितियोजना ३

संचिद्दृष्टान्तानुगमेन दृष्टान्तिके संचयत्युदाह । तत्र प्रथमं साह चैतन्यप्रतिबिंबेनेति चैतन्यप्रतिबिंबव्याप्तिबुद्ध्याभासत्वेन व्याप्तो हि
यस्माद्बुद्धेर्बोधो विषयाकाराया वृत्तिर्जायते अतः स्वाभासाविवेकाद्बुद्ध्यादिभिर्बुद्धिवृत्तिव्याप्तविषयैरिन्द्रियैर्भावनीया विषयस्फुरणं
देहाद्यात्मनाभासो भासते स्फुरणमात्मनो भवतीति शेषः यदि च बुद्ध्यादिनिर्भासः इति पाठो लभ्यते तदा बोधविशेषणं श
ब्दादिविषयस्यातिर्भासो यस्मिन्नत्रैवेति समासः येनैवमेकस्याबुद्धिर्देहादिविषयचैतन्ययोः संश्लेषः विभवतीति तेना
त्मनामविवेकनिमित्तेन जगज्जन्तोरिति शेषेण मूढानीत्यर्थः यथा लोहस्य वह्न्यैकत्वेन दाहकत्वमनुभवतीत्यर्थः लस्य वह्नेर्दा
हत्वं न स्वतःसिद्धमुपाधिसामर्थ्याद्देवबुद्धिस्थदेहाद्यात्मभावमिथ्यापत्त्यात्मन दीपव्यापारेण यद्यदनुभवतीन्द्रिया
भासाविवेकात्तु चिदात्मनि विकारसमारोपमनुभवतीत्यर्थः यस्योपचारः विदो न्यापनीयस्यादिभिश्च तस्योपाधिसाम
र्थ्यात्सासाक्षित्वं विश्वसमाह्नयमिश्रम् ॥ ४ ॥ एवमविवेकाधीनेऽस्मादन्योऽयं विविक्तपदार्थस्य वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति
बुद्धिहनुत्वेऽपि फलितमाह तत्पदार्थविवेकवतामाभासमुद्दिश्य व्यतिरेकमाह चैतन्याभास्यतेति अहमाहंका
रस्य चिदचिद्ग्रन्थिरूपस्य यच्चैतन्याभास्यता हृदयपतापत्त्वादर्थाच्चिदात्मनो विषयो यस्याधिकरणेन तत्त्वमसि

चैतन्यप्रतिबिंबेन व्याप्तो बोधो हि जायते बुद्धेः शब्दादिनिर्भासस्तेन मोहयुतं जगत् ॥ ४ ॥ चैतन्याभास्यताहं
त्वतापत्तेरद्यैवान्तःस्यात् इदमंशस्य नष्टेऽपरः सोऽनुभवोऽभवेत् ॥ ५ ॥

तदुभयमस्याहंकारस्य संबंधिन्नस्मिन्निदमंशस्य महाणीविवेके सतिनभवेदस्यादिति योजना तत्रयोऽनुभवस्या
लीयविशिष्टः परः परमात्मावाक्यार्थरूपो भवेदित्यर्थः महावाक्यस्याहमोऽहंकारस्य चैतन्याभास्यता जडता
नादर्थोऽचनेऽहंस्वाच यदस्मादस्मिन्नस्मादयमहंकारो नाम्नि निवेशोऽस्य ग्रहणात्तस्मिन्नस्य दर्थता अभिमानता
गतेयानमवः तत्र प्रत्यग्भिन्निशून्यमवानुभवेदिति योजना तथा वाक्यार्थविशेषः परः सर्वात्मत्वानुभवो
ऽहमोऽहंकारस्यदमंशग्रहणेन तत्त्वपरेणमवेदिति संबंधः इदमंनिदमात्मकस्याहंकारस्य संबंधी यदिदमंश
स्तस्य सातिसातत्वमवानिरेकागमापायित्वंदृषिन्नपमितिरेकालात्वनष्टे तस्मिन्ननापि वाधेऽस्मिन्नवशिष्टांशो ऽनेषा
धग्रात्मनत्वभवोऽभवेदित्यर्थः ननु किमिदमात्मात्स्वरूपमशनपवनचकात्तिनप्रगृह्णतेननपरोऽनुभवोऽभवेदित्याशंक्याम
ह चैतन्याभास्यतेति नादर्थ्येनेदं चिदुपगुणत्यादात्मनि भासमानेऽपि गृहं कारस्यानवभासादनात्मनि निर्दिष्टेन सतिजा
गति तात्कालिकं तत्त्वं चैतन्याभासितानस्य सिद्धा यतः प्रतिभासमानत्वादमशगमावेऽपि चैतन्याभास्येन लक्षणात्मा
कारेणार्थः तथात्मादर्थ्यमर्थ्याह्लिसात्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिव्यवहारनिर्वाहकत्वम् आत्मत्वेऽस्य लिङ्गस्या
देवतन्नस्माद्दृश्यनात्मतत्त्वलक्षणेदमंशाविध्यतेऽस्य तत्त्वमहावाक्येन परानुभवोऽभवेदिति सर्वेमनः ॥

इ॰ प॰
मु॰ टी॰
२१

च्छित्वा प्रकरणमिति नाथ एवं हि तान्यपृथगिति एक स्वपरिशोधितपदार्थेन तस्य वाक्याद्देववाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यते तत्पदमा
त्रिंशोरितमर्थस्वानुभवावधेरमेनस्योष्टीकर्त्तुं प्रकरणेन तास्मायमेतत्बुध्याद्यहमित्यादिना यस्मात्मयासर्वमधात्मसमधर
तमधिदैवमित्यालक्षणं यत्र तत्र वाजा ग्रन्थस्य यो विहलोकः परलोकयोर्वाप्यन्यत्रादि: कास्त्रनेवायद्दपलक्ष्यम।
क्लिन्नसर्वे बुध्याद्ये बुद्धिर्लिङ्गो दीक्षितेसत्यहृत्पवनेमकाशपवनेन तस्मादहं सर्वं हृदयविलक्षणात्मा परमेश्वानीतेब्रह्मा
स्मि सर्वज्ञ: सर्वार्थप्रकाशक: सर्वेश्वर परहितब्रह्मास्मीत्यर्थ: २ ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वे पुरुषोत्तम बुध्याद्यहे
दीपुरुषोत्तमस्मात्तु भवसमरणे मारसंभवाद्विकल्पात्मन: सर्वार्थप्रकाशकत्वाभिद्धिरित्यतस्त्वाह यथात्मेति स्वात्म।
नि सर्वव्यवहारस्वर्णकनयाश्रात्मसंवेधिनी बुद्धिरात्मबुद्धिलक्ष्याग्राह: स्वारोप्यात्मबुद्धिचाराग्रध्यात्माधि
देवस्थलसूक्ष्मदेहात्मकालेषांसाक्षीस्फोरकोऽहं यथात्म इत्तत्याद्येषुपरकीयबुद्धिचारेषु अहं साक्षीसाक्षित्वे
देसमाणाभावात्मयोवस्कलेजालेमयिसर्वमतिष्ठिते मयिसर्वलयं यान्ति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहमित्यादिश्रुतेर्मे
बुध्याद्यहेस्थासर्वे हृत्पवनेन्यत्र तत्र वा मयात्मस्मात्परे ब्रह्म सर्वज्ञस्माप्सि सर्वग: २ यथात्मबुद्धिचा
राणांसाक्षीतद्वत्परेष्वपि नैवापोहुं नवादातुं शाक्यस्तस्मात्परेऽस्म्यहं २ विकारित्वमशुद्धत्वं भौति
कत्वंचात्मन: अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिवच्चाल्पवेदना ३

यो वेक सिद्धिं टेकरस्वात्मनि सर्वमसात्नतु हि नमस्कारगोचरस्यकल्पितत्वावगमाद्बुधकेभ्यसर्वज्ञात्मादीत्य
र्थ: यस्मादेवमहं सर्वसाक्षित्वेन सर्वाधिष्ठाने तेन वसर्वगश्च तस्मात्योऽहं यथमस्यदूष्यात्मभवत्यवनाशीनिवा
निराकर्तेनैव शक्य: केनचिन्नैवादातं स्वानेनक्रिययावाप्रकाशापि नतु शक्याद्यपि नमाकं इवाग्राकृत्येहि यस्मा
दहं ग्राह्यग्राहकादिप्रपंचविलक्षणात्मस्मात्पर: परमात्मैवेन्द्रपसंहार: २ ननु बुध्याद्वैनेचात्मवैप्रकाशने
देहेन्द्रेननत्वादृष्टीनक्रियाकर्तृत्वाद्विकारित्वादिदोषप्रसक्तस्यात्मप्रसंगइतिशंकांनिरस्यति विकारित्व
मिति आत्मनोनविकारित्वं बुद्धिवस्तावयवाभावात्सर्वविकारसाक्षित्वाच्च नतएवनात्मनोऽशुद्धत्वंक्रियागुण
योगितमालिसकलगुणाक्रियावहस्तसाक्षित्वाच्चनापिभौतिकत्वनात्मनोरूपादिहीनत्वात् किंचात्मनोबु
द्धिवदल्पवेदनायपथानुहेतुर्हिसर्वगाहिविषयावेदनास्तिनैवमात्मनोऽशेषबुद्धिसाक्षित्वात्सर्वबुद्धिसाक्षित्वा
त्सर्वबुद्धिस्वरूपतद्विकारसाक्षित्वादित्यर्थ: ३

ज्ञानस्यात्मनोग्राह्यत्वेहेयत्वमात्मनइत्यमितिशंकाश्यानर्ज्ञेयंनैवविशेषणादिवद्वनात्मानमसंगादिस्वांशंकथाहंत्यजेयमिति ज्ञेयमुत्सृ
ज्यदृश्यांशमपोह्य नायोजाननास्वरूपमेवात्मानयाग्राह्योऽध्यवसेयः किंलक्षणः केवलोज्ञानस्वविशेषणा
दिरहितइत्यर्थः ज्ञातृत्वाद्युपलक्षितेनचिन्मात्रमलुप्तप्रकाशस्वभावनयास्वंतुस्तेनैवस्वात्मात्मेतिविवेकवतानिश्चित
मनयोयोभवेदितिभावः अहमित्यनुभूयमानस्यात्मनः यज्ञानंवात्मत्वमित्यत्राह अहमित्यपीति यद्यपीदमहमिति
ग्राह्यं मात्मरूपमस्यास्तिनह्यपेताङ्गसमंहितत्रहमस्तत्रस्यहिएवनंस्वरूपमात्रंवात्मन्यवभासमानेऽप्यहमित्यनवभास
नादहंसोव्यभिचारित्वे सत्यात्मरूपत्वपातमनात्मत्वायोगादित्यर्थः ४ आत्मनोऽहमनायथात्वनाभावेचतत्वेनदृश्यविश
यस्यतः स्वतःसिद्धिरितिमुख्यपक्षोहृत्वेनात्यापाकृत्वेज्ञात्मनोऽन्यनिरपेक्षास्वतः सिद्धिसाधयति यावानिति अहमि
त्यत्रयावांशश्चिदवभासवलक्षणेनेदंनेशोयोऽहंकारादिःसविशेषणस्यात्मनःस्मिन्वस्तुगतशक्तिमासैश्चनयगमन्
तिविशेषव्यवहारहेतुःस्वतःसः अन्यथात्मनोऽविशेषणत्वेनाभिमतानात्मदेहकारादेःपरःविशेषणमत्वपक्षसर्वे

ज्ञ एवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः । अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेताङ्गसमं हि तत् ॥ ४ ॥ यावान्स्या
दिदमंशो यः स स्वतोऽन्यो विशेषणं । विशेषस्यात्ययो यत्र सिद्धाश्छिन्नकर्णवत् ॥ ५ ॥ इदमंशोऽहमित्य
त्र त्याज्यो नात्मेति पण्डितैः । अहं ब्रह्मेति शिष्टोंऽशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥ इतिच्छिन्नाप्रकरणं

सोविशेषणांशस्तेषामपहानेत्स्थितिस्तुपत्वेनिर्विशेषस्वरूपः स्वतःसिद्धोऽन्यनिरपेक्षएवसिद्धःस्व
तस्त्वतोदेशेपदेयाजनामयादेवदत्तोविशेषणम्नामयाचिन्नगोरन्यत्वसंबंधानाम्नागेवसिद्धानचिन्नगोस
बंधस्वसिद्धिमपेक्षतेनत्यात्माअहंकारादिसंबंधात्प्रागेवस्वमहिम्नासिद्धोनाहंकारादिकृतस्वसिद्धाव
पेक्षतेइतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसंगतोऽर्थः ५ नन्वहमोऽनात्मनेकरूपमहंब्रह्मेतिनाद्वाक्यार्थनिरूपयत्येनत्या
शंकयाह्यस्याहंकारस्याप्यस्तिनिहत्याविनिवृत्त्यपोहनिर्णयाहंकारस्यात्मत्वमितिप्रसज्यमानमपरिहरति इदमं
शोऽहमिति अहमित्यत्राहंकारावभासेयइदमंशः सनात्माहंप्रत्ययादिनिर्दिष्टःस्पंदितैस्त्याज्यस्तत्रस्मि
न्नात्माभिमानोनकार्यइत्यर्थः तर्हिकस्यात्मत्वेनिर्देशस्तत्राह अहमिति अहंब्रह्मेतिवाक्यार्थनिष्ठायां
योऽहंकारांशश्चिदाभासः शिष्टःसएवभूतपूर्वगतेर्भवेत् पूर्वज्ञानात्प्रागहंरूपेणात्मास्यादिति अहंकार
लक्षणवस्तुनःसांदिरूपमहंमितिशिष्टोंशस्याकृतइत्यर्थः ६ इतिविशेषापोहप्रकरणंषष्ठंविवृतं

उ० प०
प० टी०
१२

ननु विद्याविद्ययोर्यदि बुद्धिगतत्वेन हि संसारमसिद्धान्तप्रसंगके हि तु द्विरेव तु कस्यापवर्गार्थे चेत्तानाकानबुधनामास्वरूपो
निवर्तेती माशंक्यानुपपन्नरूपं स्वानुभवानुरोधेन साधितमेव ब्रह्मात्मज्ञानमात्मनः स्वात्मनेकसकरणो
नेरणहेतुरिति चितिस्वरूपमिति सादिपागोपयादिनि बंधनाभोक्तृत्वादिसंबंधः मोहोऽविवेकः फलिनमाहा
त्मेति ॥ १ यस्मात्सर्वविशेषरहितत्वान्नवच्छिन्नेन मेसमानाधेयानि तापस्य किमपि फलेनास्ति तस्मान्नवोपपामप
वगुणक इत्याह विशुद्धेति मायया मायामयकार्यतामिष्याच्छिन्नेविशुद्धान्नसदोहिताद्विरर्थकप्रयासासप्रशान्तिमस्ताम
मिहमपि प्रयान्ति मायया हि मायाह्युत्रमायामयच्छिन्नासदोहितप्राप्नुमामविद्यानिबंधनत्वस्वस्य चेनना ४
नात्मानमपेक्षानिरवकाशप्रथितुं नवेदिन व्यानत्र किमिति प्रत्यगात्मनि मनसोलयपदप्राप्तेसत्यज्ञानादिलक्षणा
ब्रह्मणेऐक्यसाक्षात्कारं इत्याशंक्याह सदाप्यहं परं ब्रह्मेति यतः सदैवाहं ब्रह्मैव तथा सति सदा विशुद्धं वस्तुतः
इत्यस्मिन्ननुमेयं तु निबंधाभावादिति योजना अस्तु विशेषणानि जन्मादि समस्तविकारप्रतिषेधार्थं प्रत्यगेकं सदेक
22 रूपमित्यर्थः सजातीयभेदरहितमिति विजातीयभेदरहितमित्यर्थः अतो यस्मात्पुंसः केवलं ब्रह्मणि

चितिस्वरूपस्य नपवमेयमतेस्सादियोगस्ततो नाहंकारिणः अतो न किंचिन्नवच्छिन्नेन मफलं भवेत्सर्वं वि
शेषहानतः ॥ १ विशुद्धमायामयकार्यतामिह प्रयान्ति मायाऽऽस्य सदा हि नास्य सदा अहं परं ब्रह्म सदावि
भक्तवत्प्रत्यगेकं द्वयवर्जितं यतः ॥ २

वतेदेकोऽस्तमिति निश्चितेन परेणापरेण एकीभवतीति निष्कृतिविरोधइतिभावः अपरायोजनाहमतेप्रसंगस्वतः स्वरूप
भूतेषु देहेन्द्रियविषयेषु यदोहितमभिलाषितेनेष्टमहद्वापि फलेन स्मात्सदोहितासदा सर्वदा जाग्रदवस्थासपि
प्रांतिसप्रसमयाहि नदर्थं व्यापारं परित्यजेत्यर्थः उपशांतासिन्नमेवात्मानेधारयेत्याह विशुद्धेति कार्यतां तु
प हि रूपकार्यात्मतां विशुद्धाविहाय माया कारणरूप मायामयं गछन्ति तां स्मिकामवतमहिन रूपणास्यिताचुन रूप विद्या
मानिवेवाह इहे लिह मत्स्वरूप एवांतरप्रविष्टा कार्यकारणरूपतां विहाय मत्स्वरूपमायः मीनोदके विंदुवन्मद्रूपया
त्मा भवेत्यर्थः कथमहं स्थितः कवलीकृतब्रह्माण्डकोटिमयेनस्त नत्रगालयमानेनतपायत्र लोसामिति चेत्तत्रा २२
हकदाचिदपि चालयितु न पारयन्नहं जातिमात्रमेतदिष्यभिमित्याह अहं परं ब्रह्मेति यतोऽहं सदापरं ब्रह्मत्वममा
त्मा ब्रह्मेति श्रुतेरिति योऽयं विशुद्धत्वादिति ब्रह्मविशेषणानां सार्थकत्वं विशुद्धं नित्यमुक्तमेवेत्यर्थः तथा यथा

यदि निर्विकार एवात्मा कथं तर्हि स सर्वार्थप्रकाशक इत्युच्यते इत्याशंक्यालोकप्रसिद्धदृष्टान्तेन निर्विकारस्यैव प्रकाशकत्वमुप
पादयन्नाह यथेति स्फटिकादिलक्षणोपि जपाकुसुमादिरूपाकारकाध्यासकमलानुगतये यथालोके सत्येव प्रकाशयते रूपम्
तेषु लक्षणादिष्वित्यादेः स्फटिकादिस्थानीयायां विद्यमान एव स्फटिकादिस्थानीयायां बुद्धौ जपाकुसुमादिरक्तत्वादिस्थानीयेष
वैविध्यज्ञानेष्वहं स्वपितेन तस्मात्तानयेनेव वनिः प्रकृपेतमत्यास सर्वप्रकाशयतेन बुद्धिवृद्धिकारवत्ता नापि बुद्धिरेव द्रष्टी।
नचैवेषति बुद्धेरस्तु पयोगाग एवचैतन्यस्याविवर्यविशेषाकारतायाबनामतद्दृश्योगादिति ४ इदानीं प्रत्यगात्मनो
ऽद्वितीयत्वमुपपादयन्नलस्य च युक्त्वेन स्पष्टयति बुद्धाविति जाग्रदादौ बुद्धौ सत्यां सा विद्यया ध्यास्तायां बुद्धौ समा
द्वितीयत्वस्वरूपदृष्टेन भवेदद्वैतं नास्ति विपर्यये बुद्धावसत्यां सत्यामपि द्रष्टैव वनानास्ति जडस्याज्ञानस्य प्रमाणाभावादित्य
र्थः दृष्टान्तसाद्धी सदा सर्वात्मत्वावस्थास्वप्यद्वैतं न दृश्यप्रवस्त्रस्तताव्यभिचरति यस्मादेवेत्वतः प्रकाशमानत्वाद्यव्य
भिचारस्तद्व्यभिचारणस्य सतान्तरणतस्तस्माद्वैतेन विद्यते इति नित्यशुद्ध एवप्रत्यगात्मेत्यर्थः ५ यद्यपि द्वैतसंसर्गं

यतो प्रकाशपते पदक्रक्काद्याकारतानपि मणिसेहृण्यतेसर्वमानपेनेवसतन्मया ४ बुद्धावहप्रभवेद्बुद्धो
सत्यांनास्तिविपर्यये दृष्टायस्मात्सदाद्रष्टातस्मान्द्वैतेनविद्यते ५ अविवेकात्परमाभावेयथाबुद्धि
रेवतथा विवेकात्पराद्भ्यः स्वयंचापिनविद्यते ६ बुध्याद्यप्रकरणे

क्रतमपुद्गलमात्मनो नास्ति द्वैतस्याभावात् तथापि विद्याविद्याभ्यासैवधाद्भुत्पद्गुह्णीभिर्विख्यातीत्याशंक्याह्
द्वैतं विद्याविद्येनात्मनस्तसंसर्गे इति शुद्ध एवात्मेत्याह विवेकादिति नविद्यते विवेको भेदोभासमानतया
यस्मिन्सोऽविवेकोदेहादात्मानं बुद्धिर्विपर्ययज्ञानमिति यावत्तस्माद्विवेकात्परस्यासंसारिणः सर्वसाक्षि
तयाविविक्तस्याभावमविद्यमानतां यथा बुद्धिरेवाद्विदिनवतीप्रत बुद्धावद्वासादेवचिदात्मनोपिमानितयो
गात्माभासाबुद्धिरेवाज्ञानदिग्धर्मामाश्रयद्भासंगीकृत्य यथाबुद्धिरवेद्विगुणमिति इष्टव्यम् तथाविवेकात्
अनात्माणवाद्वेनात्मनः स्वभावनिर्द्धारणं विवेकस्तस्माद्विवेकाद्दृष्टिपरात्संसारित्वः परमात्मनोऽन्योजी
वः संसारी न विद्यते स्वयं चापि भासबुद्धिरपि सनिदानानविद्यते नदाप्रत्यगब्रह्मस्वरूपत्वात्सर्वस्येत्यर्थः तथाच
श्रुतिसम्पग्ज्ञानयोविद्याद्यपयेयापि बुद्धिनेत्तात्मानात्मनोऽस्तु द्विगद्योपीतिभावः ६ इति बुध्याद्यप्रकरणम्

उ. प्र.
स. टी.
१२

मानवं वैविध्यो यस्य वा स्थूलस्याधारसाधारण्यात्परिणामावच्छिन्नत्वात्तेषां स्वरूपस्य भिन्नत्वेन विनीयपृष्टव्यमित्येतत् संवादमिति
अज्ञानकृतात्महाभयात्संसारादित्यर्थः महामहाभयस्यागमो यस्मात्तन्महाभयापगमसमर्थज्ञानं चतस्मादितिविग्रहः अय
हेतुर्यज्ञानानादित्वमुच्यतइत्यर्थः कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरिति भावः मनः कामसंप्रयादिरूपतिजीवनेव बंधप्रतिभासस्याहे
नः स च स एव विविच्य निश्चितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्र समस्तमिति विलापन प्रकरणसमाप्तिसूचनं विनिस्तृ
यप्रकरणमितिवा यस्य यथा ब्रह्मणो वाक्याज्ज्ञानेन ज्ञाननिवृत्त्या मुक्तिरुक्ता तस्य सर्वोत्तरत्वेन निरूपणाय
सूक्ष्मतया व्यापित्वं च यथा चाविभिन्नत्वं च निरूपयितुं प्रकरणांतरमारभते सूक्ष्मत्वेनादिना गंधगुणः पृथि
वीग्राह्याः पृथिव्यादिलक्षणकार्याणां पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरकारणतया स्थितेषु सत्यगात्मावसाने पूर्वपूर्वा
त्मसपर्यंतेषु महत्त्वेषु यथाक्रमं पूर्वपूर्वमहागणः कार्याकारणयोर्हेतुः सूक्ष्मताव्यापिता चाविज्ञानत्वात् कार्यं का
रणान्वयव्यतिरेकाभ्यां च तथा संभवतीत्यर्थः कार्यं तु विद्यमानमपि कारणस्वरूपं ततः कार्याकारतेति

वा

संपद्यते पदं विनयस्त्वं वितत्यते ज्ञानमहाभयागमान् विशुद्धकामस्तु तथाजनः स
टाचरत्यशोकः सम आत्मविन्मुदो ॥ ६ ॥ इति विनिश्चयप्रकरणं सूक्ष्मताव्यापि
तेजसे गंधादेहत्वेत्तरे सत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वमहागणः

ततयानस्वरूपेणावभासनेन इति सूक्ष्मसूचनेन पुनः कार्यपरिमाणान् न्यूनपरिमाणयोगात् व्यासकल
स्वविकारानुगतत्वे वोपादानकारणतया कार्यापेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेन व्यापित्वं च कारणस्य तथाहि च
तुर्विधभूतग्रामोपादानरूपा पृथिवी तावद्भूतग्रामेषु भूतमात्रेषु व्यस्तेन तत्तत्सूक्ष्मत्वेन यद्यपि सहा
र्णलोकस्य ग्रन्तस्य देहस्य सूक्ष्मानदव्यापदेशावर्तित्वा व्यापिकानेन ततः कार्याणि सूक्ष्मजाः पृथि
वीरूपाः अन्यथात दाकारत्वस्य सर्वत्र भिन्नत्वे स्थलस्य गृहागणदेशस्य दातृत्वना विलयाभावप्रसंगाद्यादृ
ताद्व्यवहारकार्यपरिपालनादीतत्तस्मात्स्वकार्यापेक्षया पृथिवी तावत्सूक्ष्मा व्यापिका च सिद्धा तथाद्भिर्व्याप्ता पृथि
वीतस्य घटमोषादृग्रासी तत्सम ऋक्तत्वात्पृथिव्या भवतीति निष्कृतो जलपरिणामविशेषस्य शरकूर्वाच्यस्य दीर्घ
महाकारस्य पृथिव्यात्मनवर्ष वेणास्वेदमस्त्ववर्णादेः पर्वतानभ्रपिलायामेतत्प्रदेशेष्वपर्वतोपलंभात्तस्य

ननु ज्ञानादिरूपत्वादेकरसस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमनित्यत्वं तथापि कथमात्मनो देहादिभ्योऽन्यस्य निर्विशेषत्वमात्र
स्य रूपत्वासंभवदित्यत आह सत्त्वाच्च सत्तेष्विति च शब्दोऽवधारणार्थः अहं केवलो विज्ञानं कार्यरूपविशेषणरहितः
सर्वेषु सत्त्वेषु सममेवास्मि उपाधिपरामर्शमन्तरेणापि विशेषोल्लेखाभावादित्यर्थः सर्वानुस्यूतस्याप्यसंगत्व
भावनयानिर्विशेषत्वे दृष्टान्तमाह यथा च खमिति आकाशस्यासंगत्वादेः प्रसिद्धत्वात्तत्सिद्धं काकार्येति
च शब्दार्थः सर्वेगतमित्यादीनि विशेषणानि ब्रह्माकाशयोः समानि यतः आकाशवत्केवलोऽहं सर्वेषु सत्त्वेषु
समोऽतः आकाशस्वभावोऽपि सर्वगमित्यादिविशेषणैः परब्रह्मैवास्मीति योज्यं तत्पादित ब्रह्मात्मैकत्व
लिङ्गमाह नतदिति २ ब्रह्मस्वतत्त्वमद्वीहितेः फलाभावेऽपि कर्त्तृत्वाद्यात्मसंबंधिनस्त्वात्मनि गुणत्व
तत्प्रधानत्वस्य वाकस्यचिद्वर्णस्य चिद्रूपयोगेऽमविद्यानीत्याशंक्यासोऽपि मयोपिद्धः संपादयत्याह अहं ममैक
इति एकपदवाह चित्स्वरूपस्य ममपरमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदमात्राभावात्तत्वेनममगुणत्वं नेति

सत्त्वाच्च सत्त्वेषु समोऽस्मि केवलो यथा च खं सर्वगमक्षरं शिवं निरञ्जनं निष्कलमक्रियं परं ब्रह्मैव नान्योऽस्मि फले ६ प्र
तद्वीहितेः २ अहं ममैकोऽनन्तदन्यदिष्यतेन तथा न कस्याप्यहं तस्य संगतः असंगरूपोऽहमतोऽनमेन माहं ७ प्र
तेन कार्यं न वचाहमन्ततः ३ फले च हेतौ च जनो विषक्तवानिति प्रचिन्त्याहमतो विमोक्षणे जनस्य सं ८ प्र

चिन्मज्ञानादिषु न संगतेन तथा कस्यापि प्रधानस्य तस्याहं गुणत्वं तेनासिद्धम् असंगतो नास्यापि प्राप्यता
दित्यर्थः यतोऽहं ममैव गरूपोऽतो मे न मयाकृतेन न किमपि प्रयोजनमस्ति किंचन मेव नासिद्धं तत्त्ववेहितेन फले
८ वेत्याशयेनाह न वचेति सत्त्वरूपात्मानं कस्यचिन्नायाप्तवाधिष्ठानस्य तन्मात्ररूपव्यतिरेकाभावात् भेदे चा
पकार्योपाकारकत्वासंभवात्कल्पितकल्पनयाप्रयोजनेवमभेदित्यर्थः ४ इदानीं कृतार्थस्याप्याचार्यस्य स्वा
नुभवसिद्धः पराविकारकमकरणानि मोक्षणप्रवृत्तौ निमित्तं विजनदर्शनं सजातकरुणोऽवतारोऽत्यादी
त्यादिश्येत्याह फले चेति अज्ञो जनो हि तत्फलात्मके संसारे विशेषणासक्तवानिति प्रचिन्त्य विमुक्तप्रपनाहंयज
नस्य लोकस्यात संसाराद्विमोक्षणे मोक्षार्थमहमिमं मन्यात्मसंवादरूपं ग्रन्थं प्रयुक्तवानस्मि न वानस्मि
किमनेन संवादग्रन्थेन जनस्य भवेदिति तद्दर्शनविशिनष्टि स्वरूपेति स्वस्यात्मनो रूपं निश्चये न तत्स्वभाव
तत्त्वतत्त्वार्थो ब्रह्मात्मतत्स्य विस्पष्टबोधकारणमित्यर्थः ५

२४

त्मगात्मनो निर्दोषत्वमसिद्धं संसारदोषस्यात्मनि नादित्वात्संभवात् कोशकार्याश्रयत्वं वृत्तात्मनि दोषत्वेऽप्येतस्मात्मैव भित्या
हम्मन्तदोषैरिति प्रत्युक्तमिति ह्येतत् ॥ सर्वस्य [illegible] न ग्यापितत्वादोषैरस्पृष्टत्वमीश्वरः ॥ नादित्वे न त्वर्थाविद्योपाधत्वमीश्वरस्य
तु सर्वेश्वरत्वान्नार्थकारणेषु सिनियापानृत [illegible] कार्यधर्मैः संस्पृष्टवत्तत्स्पर्शः ॥ स्पृष्टस्व तत् ५ मद्रेन ग्रसाधा ॥ स्याव
रान्त ॥ सर्वाणि ॥ एकस्यात्मनः प्रत्यग्रस्पृष्टत्वात्तस्य तमस्तत्पाह महोनन्तोपि सर्वेषु सर्वावभासकस्यात्मवावि
याप्यमनोहृदयदोषसंसर्गरहितस्य समात्मनः ॥ सर्वप्राणिनः ॥ स ॥ प्राणीत्यूह्ने ॥ सर्वप्राणिनोधियोसदात्मैवैनत्मावभासयन्त्या
दिति योजना यो विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्युक्ते ॥ बुद्ध्यादि ॥ साक्षित्वापकाशमानत्वेनत्यजो
तिषव्वसर्वप्राणिनामात्मा वा यमात्मस्यचबुद्धित्वस्याभासमेदर्शनेरागद्वेषवृत्तौ भेदानिरूपणात्सविन दोषहकपातल
त्सयाभासाव्यानिरेकत्वोतिद्धमेकस्यात्मनः सर्वप्राणिषु तानि प्रत्येक रस्मिनिभाव ॥ तथा चश्रुतिः ॥ सर्वभूताणिभृत
नानिशरीरेषु ॥ सर्वप्राणिस्थलानामावस्थानेन तया न्यायेनैतच्चाकाशमात्रसत्वादौ ६ नहिं भास्यमात्रे सुद्वौ नाशत्वादवैन
त्वनिरितिनत्राह ज्ञानमद्वितीयं ज्ञानं नित्यं चेत्यादि च सप्तशैवत्वमपि सर्वं प्रत्यस्वरूप्रज्ञानं ततापा ज्ञायत
स्वतोषैः सदास्पृष्टं संबन्धस्यैकीश्वरे नीलवाप्यपाबालोद्भवमौवीनतेजन ॥ ५ मद्रेतत्मावभासकात्म
वैश्वाराणिधियासदा पूर्वमस्मात्मानः सर्वेसर्वज्ञस्यविषयमनः ॥ ज्ञानिमज्ञानविद्यांसेश्वमज्ञानवविष्यते नित्य
निर्विषयं ज्ञानं तस्माद्वैतं न विद्यते ॥ ८१ ज्ञानं ज्ञानि हि नित्यं ज्ञानस्वरूपेणस्यवृत्ते ॥ ज्ञानज्ञानिस्वविद्याने न
विकारं दृष्टव्ये निनिमित्यानि द्वैतेन विद्यते यस्मात्तस्माज्ज्ञेयत्वाद्ज्ञानं नित्यं सदानिर्विषयं विषयनिरूपणं भवति यद्वा
नित्यमविनाशि सर्वविनाशसाक्षित्वादि ति योजना नत्यारोपितेन द्वैतेनपरमार्थमद्वैतं विहस्यते न वलाशरोपितेन
वाक्यात्तदाधारस्य प्रादित्याद्वितीयं ॥ स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयत्वं नित्यत्वं वाक्ये प्रत्यापयाद्यति ज्ञानज्ञानिरिति
स्वरूपेण स्वस्वरूपेण स्वप्रकाशत्वसद्दर्शनस्वर्षके ज्ञानं ज्ञानवत्वानि स्वरूपस्य ज्ञानं ज्ञानित्वति श्रमेत्यानहीत्यर्थः ॥ तथा च
श्रुतिः ॥ यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वैतन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वादनन्तत्वाद्वितीयमविनाशी
त्वाद्विभक्तं यत्पश्येदित्यादिका यद्यपि सुप्तौ निर्विषयं ज्ञानं विषयाभावात्स्वरूपेणावाप्यशीलत्वाभावाद्विविधि
निमित्तज्ञव्याप्यवस्थानेरविषयमुपलभ्यत इति ज्ञानवृत्तीनु निरविन्दस्यादित्यत आह ज्ञायदिति यत ॥ स्थितिसद्वेनि
त्यं निर्विषयं ज्ञानं मतः ॥ कारणान्तु ज्ञायन्त्वानि विषयदर्शनानि क्वाविद्याभ्रान्तिरात्मनो निर्विकारत्वपञ्ज्ञानत्व
र्हप्रायोगादैन ॥ करणस्यजडत्वादेव ज्ञानं नाप्यतानुपपत्तेरज्ञानमेवसविषयं ज्ञानं तद्भासोचा विषयज्ञानमसद्

दण्डनादिभेदः परिणामविशेषोपाधिनिबन्धन इति तस्माज्जलव्याप्ता पृथिवी समुदायमात्मेति जले पृथिव्या व्यापकं सूक्ष्मं च
मायाकृतं पुनर्नासिद्धं तथा सूक्ष्मपृथिवीजलेनेजसा साक्षात्कारणेन व्याप्तं सर्वं ज्ञायते भागेन तमोपाधिलकाटोस्त्येकिरणौ वादि
कस्मात्मपूर्णानाद्येन तथा चैवं तेजसो जलाद्व्यापकत्वं सूक्ष्मत्वं च सिद्धं न त्वेवं वायुना यत्नपनश्चोदेति स्पर्शोत्पत्तिचगच्छती
तिमाणगह्वारामदेति प्राणेऽत्र मेनि इति श्रुते: प्राणशब्दवाचो वायोर्लयश्रवणात् जलादूपस्य चैवं स्वर्णवान्हादीनमहेति
निःसृतिदर्शनाद्वायोरप्याकाशेनव्यलङ्गनिश्रूयते मैवेतत् स्वरूपमेनैनव्याख्यानमेव सर्वं व्याप्तं तत्त्वं सत्तामात्रं सिद्धं मात्रं
मेवात्रमस्मतमिति सद्विन्मात्रं सर्वं व्यापकत्वं तस्य चार्थान्तरेणानुगमाद्दर्शनान्मिश्रूपादानकत्वे सिद्धे निरपेक्षव्यापकत्व
मायाकृतं पूर्णमायानिर्गतनयायस्तन्मात्रचसिद्धानि नत्वनेनसद्विन्मात्रेण सर्वस्य ह रूपराशेरयत्नलाद्यत्वतः इत्यत्र किम
पि वस्तुविघ्नमितितस्य परमसूक्ष्मत्वाद्व्यापितेनेनिश्चितमसोऽहमसंगत्वेऽस्य ह्यपात्मेतिसत्ताभावे प्रदिनित्यता २ ननु
नैनावनात्मनः तक्रूपत्वज्ञानसिद्धिरधानमाधिदैवतया: पृथिव्यादेर्भेदेनप्रत्यमानत्वादित्याशङ्क्याह पार्थीति यावदूहा
पृथिवीप्रमाणेन: परिमाणेनाभवतितावतावतप्रमाणमूर्तीराशपृथिवीत्वेनमिसंबन्धः तथा वाद्यतिचत्वारि स्व
शरीरादपृथिवीनावणावद्वादेशप्रमाणतः स्वादौविचनत्वानितावतस्तेयानिष्टतत्वशः २ वाद्यादीनां
यथाप्यत्र: एवंविसर्वगतत्वा अहमेक: सर्वोऽस्मि मात्र: सर्वोगतरूप: ३ ब्रह्माद्यास्थावरान्तापेप्राणितो
नानिष्टतत्वशोनिरवशेषतयानावताप्रमाणानिज्ञेयानि यावद्विशेरावाणोश्च पृथिवीनियोजनापनश्च भवति
अध्यात्माधिप्रस्तुतादेवास्मतविभक्तात्ववाद्दीनामेकात्मानतिजैभिन्नत्वादेकत्वयेन प्रविलापनोपपन्नेः सर्व
स्मात्म्यतामानुगमात्पुरुगात्मावस्थानमेवाद्यात्मादिरूपितेनव्याप्तेननतः इत्यगमेति प्रत्यक्ते नेवधायमाणेवाद्या
धार्मिकादिभेदरूपेऽपि तत्कारणात्म्यात्मप्रसूतावन्मात्रभवसर्वमवैशिष्ट्यतइति भेदेदेवमायुक्तात्मननत्वा
नासिद्धिरिति २ नन्वेवं परात्मार्थस्यासनेकपामोस्मिन: मन्यत तु सर्वगततामित्याकृत पपघनेन स्वपराचानिविका
रापेक्षुतादन: कथपरात्मात्मगात्मावस्मानतामित्याणकाविनमात्रस्वरूपस्ये वापूर्वादिलक्षणस्य तत्वगादि
शहेद्वित्वपतालक्षमाणस्वरूपात्पारमार्थिकपरागर्थापत्तापामपिस्वरूपस्यान्यानपेक्षताधिकं सर्वस्य प्रत्यगा
त्मावस्थानतावधारणमितिदृष्टान्तेनापाद्यतिवाद्यादीनामितिस्पष्टार्थः नन्वेकपमाकाशवदेकपवात्माभ
वेन ब्रह्मादिभेदेनात्मानमनेकतस्यादिभावमानतातथा वैतन्यमात्रत्वेनैवानुपपत्तेरागादिदोषसंसर्गोपलब्धेरि
त्याशङ्क्याह ब्रह्माद्या इति समैवाद्विसात्मनः सर्वेषामपि न: पूर्वे: पुरुषशरीरस्थिता: स्वस्तानिर्गीतास्तत्त्व: तथाकाम

[illegible]

आत्मनो जगदादिविविक्तिप्रभावेन तद्रूपस्य स्वभावसतिपाटन्तपरा: ॥ श्री: स्वरूपतोऽर्थतस्तु पवत्यनेनोमरद्गतिनथा च श्रुत
पश्ज्ञानिम, आत्मनो नित्यज्ञानमसत्यामहानन्दसामाजोर:मेशम:नो:मयो ज्ञेनित्यमात्मपुरुष:स्वप्रज्ञानितत्त्वम
ज्ञानि षाड्गोनिकारणमिति निर्मलो निरञ्जन: परंस्वाम्यमुपेतीतिश्रुते: एकरस: एकेनानन्तानन्देनैवन्त: रूप
र्थ: आनन्दब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन आनन्दरूपममृतं यद्विभाति इत्यादिश्रुते: विमुक्तश्च विमुच्यत इति
श्रुतेर्मोक्षरूपोऽहं ततो विमुक्त इति यतएवं लक्षणस्ततो विमुक्त एवमदैतिषदं सर्वं ज्ञात्वा बन्धनीयं यदा वा योगिन
ममस्वरूपं तत्त्वमेवेनिश्चितात्मा मन्यते सोऽमितिपदेनार्थ: ३ ननु स्थानत्रयेऽवस्थात्रयमानन्दैकरसमीवीक्ष्य
मानमर्ज्जनमित्यनश्चाह कष्टमिति कष्टमस्ताशोसाऽम्बस्वानां तन्नन्धाकष्टमज्ञाय तस्य पतो मे ममस्वमिवा तीमनिवै
दृश्यवहार्दि विवि दर्शनेनास्तिस्वाभिन्नस्वरूपं नमिवेतिवाकिनमोहनम विवेका विधीयोगातिज्ञापादि
दर्शनमिति नियोजनानेनहेत्वमोहस्तनस्याति नेयाजाग्रस्वनसुषुप्तिदर्शनानाजाग्रदादावस्थारूपाणां वासनस्था

असंगोऽसि तद्रूपोऽजरोऽमृत: स्वयंप्रभ: सर्वगतोऽहमद्वय: नकारणं कार्यमतीव निर्मल: सदैकतृ
मस्यानतो विमुक्त: ॥ ३ ॥ कष्टमज्ञायतस्य यतस्य दर्शनं नमेऽस्ति किंचित्त्वमिवेहमामेव स्वतस्मनेयाप
स्नेऽप्यसत्तन्तस्तुरीयएवास्मि सदाद्वयोऽहम: ॥ ४ ॥

रतो यमस्तनोऽस्मत्तादित्यतन्त्रयोजनानहि तेषां स्वतोऽभ्यनिरपेक्षस्ववत्समभावातेस्फुरणं च आगमायापितेन
रज्जुसर्पवदृश्यमानतानित्यपातथापरतोपिनसंभवस्फुरणं च स्वभावतोऽपरत्वेनस्याज्ञाहितेनात्मनाऽसता
दिकर्मणामसंभवति मन्यकुपतागभावेनविरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यानुपपत्तेस्तत्कल्पनामाश्रमतिमा
त्रत्वादित्यर्थ: मात्रत्वेनसोविश्वदृश्येनेतत्तदवस्थावत्वेनभासमानानाममस्वरूपमितिमाव: नहि कि
स्वरूपमात्मेतितदाहं तुरीयएवास्मीतिविश्वादित्रयापेक्षयापरत्वेनगम्यमानत्वात्तुर्यं ३ नमलताग
सदाहमितिसर्वावस्थादिष्वर्थ: विश्वादीनांस्वावस्थामात्रदृष्टत्वात्प्रत्येकतोव्यतिरिक्त: स्फलहलनद्रे
मेणाविविच्यान्वेषणेविविच्यान्वेषणदशायांविश्वादित्यानत्रयापायेहेनावसीयमानत्वात्तेरीय: इत्य
क्तेनतुनत्वेनस्तुरीयन्नमस्मीतिद्योतयन्नद्वयपदेनानिर्विशेषणमेवसदाहमसीत्यर्थ: ॥ ५ ॥ २५

नन्वात्मावाग्ररूपत्वा: प्रोक्तोऽयमेव बोनिर्दिष्टया सिद्धत्वाद्वेतिचेत् सैवात्मनो दर्शनादिकं मैवात्मे ईश्वरत्वाद्रूपनाभ्युपगमादिवद्स
त्वमाश्रिशित्वाशोकत्वाद्युत्तममपपर्शमरूपमस्यैन पारसनित्यमगमवच्चपनं नेचलक्षणारणे नोपवाचानामेदैवेत्तत्पसाकमे
त्वाविस्यादिस्मृ. निर्विरोधाद्रूपादिहीनस्यादर्शनाद्यविषयत्वात् इत्यत्राद्रूपादिस्मृ. निरहीनैः येनतत्वेन योगात् दृष्टुं नाय हि तो
पैदृश्याशोवेनानात्मस्वरूपेणानात्मज्ञनार्थं तत्पाह रूपवत्त्वादीनि प्याद्रूपवत्त्वादिवर्णगत्वादात्मकर्मतमेवेयत्रनात्मत्वरूप
तिनात्मस्तूपेणतिनात्माद्विजानातीति सार्यमेमनात्मापि स्यात् गुणत्वसत्स्मृ. निर्विरोधाय शात्मस्तूपपस्मात्मात्मानमेव पश्यती
तिस्वात्मरूपेण विधिपरत्वकल्पना मायागमरूपमेवात्मस्वरूपेण विज्ञानकर्मतनात्मेति गम्यते निश्चीयते इत्यर्थः स्वत्मनात्मा
चित्तात्मकतत्वम विहानरूपानीह र्वेमकरणेन तुभ्याकावस्यापितमात्मनो निर्विणपत्तानस्वभावस्याउभयविभिन्नयेन
मवरत्पत्रविशये नैवात्मस्तानेमवतीतिरूपतिनेमकरणं तु स्वामभते हरिश्च रूपमिति सहः द्विधानमेकदेवविस्फूर्तिन स
देवस्याभेभ्यस्मानमिति यावत् प्रदेवं विघ्नमतो रूपात् देवाह सततमवामि श्रुतोविधन्न: ॐ तत्पमनुत्वार्थ ओंकार: उन्न
स्वरूपमोकारस्तापमुत्तदगुह्याभिव्यक्तं भवतीति रूपत्वाचितं ओंकारनिर्देश: १ नत्वकाशवदलेपकत्वे हेतुः संग
रूपवत्वाचसत्वान्नरूपादे: कर्मतायत्वा एवं विज्ञानकर्मत्वं स्वात्मा नात्मेतीति गम्यते ४ इति स्वत्मनाम कर
त्वानव मेहृश्रित्स्वरूपगतनोपमपरस्माद्विधानमतमेकमहत्व प्रलेपकसवगतत्वपरूपेनदेवताहं सतानीव
स्वत: ॐ १ हरिस्तत्त्व हरहमविक्रियात्मको नैमात्तिकाश्रितविषय: स्वभावत: पुरलिरस्थाईमधस्युक्ते न: ५५
तरूपमसंघातदग्धुद्धिविक्रियादिदोषसंभवादिण्यांशकाहरोर्यात्मस्वरूपत्वात्मच शुद्धत्वाद: मन्येवनिर्द्दास्ता
मेवत्विन्यभिमेतव्यक्तिनिदूसणभवत्यति हरिस्तत्त्वहरनि शुद्धत्वाहरि: तत्स्वरूपत्वम्तम: अतएवसा पति: शुद्धात्म
त्वाद्रस्तावनिद्यनत्वात्मस्याचास्तनादिनिभाव: शुद्धमपापविद्धमितिमेव वर्णन स्यनस्याविक्रियात्मकोविक्रियात्मक
त्वाणाद्रस्यामात्मनात्मनाशुभोषस्थूलमननावरहिह स्वमदीर्घमित्यादिश्रु.तेरेतोपिश्रुत इत्यर्थः ननुदृश्यते कंचन
ननद्वार्गतकश्रुतेनिश्च.तेनात्मनोविषयसुसंसर्गइत्यत्राह नमेस्तीति स्वभावत: परमार्थत: अतएव विक्रियाहत विषयाभा
भावादपाविक्रियत्रस्तत्वं भवति विषयाभावेनाद्वयात्मनो ममवाकाशेषसंबंध: पठति पुरलिरस्थीति सभगव:
कस्मिन्प्रतीहिवच इति स्वे महिम्नि ... प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति स्वरूपावस्थानमनन्याधीनस्वरूपत्वात् ... नादेका
स्यादे सर्वं हृदि विभागेनाथ [illegible] हि विभेदेनचापलभ्यमानस्मैवेति ... पाधाह कारास्पदस्पद हृदि बुद्धि पर्ये
तमप्यन्ताहि सप्तात्माभेद इति शंक [illegible] मह्युद्धिरात्मत्वमपि ... वेति मध्यतिरिक्तम निदमात्मकस्य सर्वसत्यस्यात्म
त्वाभावेभदकाभावात् सर्वगत्वात् नैवमस्ति ... इत्यर्थ: मनोह

उ. प.
स. टी.
१६

नन्वेवमुपाधिप्रहाणाभावे देहादीनां चैवमहंकारोपलक्ष्यमाणस्यात्मनोऽपि नाहं नैवमस्मि संभवानुक्तः परमात्मनस्तस्य
निरूपितत्वेनाध्यासकत्वाद्यस्य प्रतिभासोऽविद्याविलसितो न परमार्थ इत्याह सदा चेति ईश्वरत्वेनोपाधिवशा
ता भावेऽस्य च यन्निमित्तेन मे देहाधिकं नैव पश्यामीत्यर्थः ईश्वरत्वमुक्त्वा शिवस्याशिवस्यापि तत्त्वात्मसु यज्ञांशकाश्चान्तन
माह तत्तद्राज्यामीति श्रुत्यैवेश्वरत्वमेव साधयति तत्तद्राज्यामीति हि यस्मात्तत्तद्राज्यामीति परमोऽयमस्मा
दहमतमहत्त्वम्; तरति न यतो नीति तत्त्वः कार्यवर्गः तत्त्वतोऽन्यत्तत्त्वकारणमायाया बलिनो विहतस्तत्त्वमयात्परमोऽयम
नितिरिक्तः कार्यकारणादिभेदकल्पनाधिष्ठानस्वरूपं तत्त्वम्; पुरुषोत्तमशब्दार्थः यतस्तन्मातः परेषामात्मनोऽतस्तदू
पमस्मि त्रितयात्मनस्तस्याहमेव सर्वात्मा चेत्यर्थः एवंविधसर्वात्मकत्वं नहि तद्विपरीतरूपप्रतिभासस्तत्राह
तथाहमपि समित्यहं कोऽन्योऽस्ति सदृशोऽविद्याविलसितमेव विपर्यस्तत्वम् तथा च भगवतोक्तं द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्ष
र एव च क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य बि

सदा च सर्वतेजुरुतमोऽहमीश्वरः तत्तत्त्वात्परमात्मनो ज्ञानम् परात्मनस्तत्त्वतो भूयादि सत्त्वविमर्शमयत्वाभि
मनस्त्वविद्यया ८ अविद्याभावनया चकमीमिविविक्तात्मा स्वरूपेण निर्मलः इत्यादिश्रुतिसचिमाह

विमर्शमय ईश्वरः यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति ८ नहि कि
मविद्यासंबन्धो न केनेत्याह विद्ययेति अविद्यामूलाज्ञानभावनातः नाहं देहाद्यभिमानः कर्मादिजन्यसर्वकार्य
पुण्यपापलक्षणानि नैर्विविक्तः स्वतः सर्वत्र स्वः कोऽयमस्माद्व्यवधिः अवधिसंबन्धानवस्तत्त्वनरकेनावच्छेद
इति नावावधिश्रवणमात्रः विमर्शकाशात्मभावनात्मनीति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायसिद्धः अविद्याजन्यभेदका
स्वात्मिकास्वतस्तयोर्विरुद्धस्वभावयोः परमार्थतः सर्वथोऽद्वितीये एवेति स्थितेन वस्तुतो चैतन्यमात्रनावतोऽविद्यायाः
यः उपपत्तेन ध्यानस्य प्रमातृत्वस्याधिप्रकाशानुपपत्तिप्रसंगात् नापि केनापि तद्वस्तुभागविशेषमविद्यात्मनि
कस्य कल्पनाया अनिबन्धनत्वात्तस्मादविद्यातिरिक्तव्यवधानाभावाद्व्यवधिनेति नोदिवांशपरिकल्पितोऽयकार
वस्तुत्वमविद्यादिकल्पनमिति स्वतएव स निर्मलः सर्वाणि कि नदोषयहि तत्त्वार्थः एवंविधस्यात्मनि कथं दृष्टान्तो १६
नामतावोऽहंतादिव्यवहारइत्याशंक्यादिविद्यान्तःकरणपरिणामरूपमहमादिज्ञानं संबन्धादेव दृश्यत्वात्प्रपञ्चप्र
प्रतिभासो न परमार्थत इत्याह इत्यादीति स्पष्टमन्यत् ९

कथमात्मनो निर्विशेषत्वं शरीरादिसंबंधस्य सत्त्वादित्यत आह । शरीरेति शरीरादिसंबंधेनेतरेषां महात्मत्वं मदीयत्वं वा परमार्थतो नास्ती
त्यर्थः । न त्वहं मम च निर्विकारत्वं तोहि विक्रियेत स्वात्मना यापि शरीराद्यात्मना परिणमते संहन्यते वा येन तत्स्वरूपता
न त्वहंमता वा ममता वेत्यर्थः । हेतोर्नश्वरत्वात् अत एव स्वप्नेऽपि विनिवृत्तोऽस्तित्वमित्यत आह । सत्यमसत्यमिति सत्यं ततः स्वप्ना
वस्थायां सुप्तावस्थायां मिथ्यात्वेनात्मनोऽनेकत्वं देवादिरूपत्वमित्यर्थः । हि यस्मात् । स्वप्नेऽपि मिथ्यात्वं प्रसिद्धत्वान्नान्यः ।
५ शरीरादिसंबंधेन स्वप्ने न चेन्मिथ्यात्वे नोऽहं शुद्धत्वाविक्रियत्वादेरपि स्वप्नमिथ्यात्वे किं न स्यादित्यत आह । इदं नि
ति मम विक्रिया नास्ति नये विकारहेतोरप्यस्तित्वं । एवं निरूपितात् द्रष्टुर्दृश्याभावाद्धेतोः । स्वतः परतो वा ममात्मनो
विक्रिया नास्तीति प्रतिपादितमस्मिन्नित्यर्थः । तदयुक्तं । शोकाद्याश्रितत्वेऽपि । अविक्रियत्वादिना विक्रियाभावात् फलं हि तत्स्व
रूपत्वामिप्रेतत्वात् मिथ्या हि मम सिद्धे न शोकावकाश इत्यर्थः । कर्मवान्न फलवान्न हि सोऽवाक् कर्मादिसाधनेर्वा विक्रिया
दिहेतुर्भविष्यतीति त्वत्तो द्रष्टव्यमित्यत्राह ननु यद्यपीति उत्पादितेति मनित्वात् तोऽहं न शरीरस्थ इति अतएव नन्वे
शरीरस्थोऽपि यतः । स्वप्ने निर्मम चाहममनिर्विकारत्वं । अस्वत्वहेतोः स्वप्नेऽपि स्वप्नेनेव स्वप्नः । स्वप्नो हि द्रष्ट
वत् ५ इदं नास्त्यत्र ममतादिविक्रिया विकारहेतोर्नहि मे द्रष्टव्यं । ननु एवमपि न च मे तद्बंधनेन चास्ति व
र्णाश्रमगतः शरीरस्थः । ६ अनादित्वान्निर्गुणत्वान्न कर्म मे फलं च न स्यात्परमात्मा हमव्ययः । यथा नभः सर्वगतं न
श्लोक इति पादविन्यस्तार्थः । ६ ननु यद्यपि शरीरे योपादानत्वेन तत्कर्मकर्तृत्वेन चात्मनः शरीरवत्त्वाभावस्तथापि शरीरस्थ
त्वेन सर्वेषु च फलभोगसंभवात् कथं सर्वथा निर्विकारत्वमित्याशंकायां नैतावता मम शरीरस्थत्वेन कर्मादियोगोऽस्तीति मे
ननु यद्यप्युत्पादितेषु देहेषु स्वप्नवत्प्रयत्नादिना तिस्र एते इत्यसमवायित्वादिमहत्त्वेऽपि ययोरथ शरीरादिवद
सत्त्वमस्तु मनसो नैकान्ता मनस् सत्त्वे निरुद्धे अणोस्तु परिच्छिन्नत्व परमाणुर्नेगीकारात् तथा यतः समवायित्वम
णुत्वे दृष्टः यथोक्तमेवोदाहरणं तथा च सगुणत्वं सादित्वं च व्यापकं सन्यगात्मनोऽव्यक्तं मानेन सक्रियावत्त्वं स
त्यमप्यात्मा निर्वर्तते इति भावः । कर्मगुणत्वादि लक्षणं फलं तत्साधर्म्यं स्वत एव बोद्धव्यं फलं च न मे लिप्यते न
स्मादहं परमव्ययः । संसारिणो विलक्षणः । अहमनादिर्निर्गुणश्च । क्रियावत्त्वाभावान्नासाधनत्वं भवतीति विलक्ष
णत्वमुपपादयति यथेति देहगतो देहे मायया लेपो फलमयमानोपीत्यर्थः । स्वतंत्रतो संसारित्वादित्यर्थः । तथा चाहम
भगवान् अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते यथा सर्वगतं सौक्ष्म्या

उ० सा०
स० टी०
२२

प्रात्मस्वरूपावगमे ऽयमात्मावगमस्य दर्शितं नाममस्ति दर्शनेऽपि निषिद्धिमस्ति. नन्वत्र ज्ञानाभवतीति दर्शयन्नाह ग्रहाय मस्कर
णानिश्च्यापाम्य हेतुनिनिर्मिसिद्धमपि । इत्यादि सूत्रमिति वेदान्तविनिष्ठितमित्युक्तं दर्शनस्य परमार्थविषयत्वं समार्थस्येन
ज्ञानमुद्रेवनिनिवि संधिष्ठितं नश्वराणां ॥ १७ ॥ हृदिस्थं स्वरूपं परमार्थदर्शनमेकं शरणं दर्शनं ब्रह्मात्मैकज्ञानमात्रनिष्ठामुच्यते
इत्युक्तं नन्वोपपद्यते कर्मसाध्यत्वाभावात् ॥ कर्मसहितं ज्ञानं साधनं तादृशं यज्ज्ञानं स्ववेदान्तविनिश्चयमयमुक्तं. नन्वपि सदि
यमस्तु सामान्यादिना प्रयुज्यते शिष्यः सामान्यांशेकान्यपरिशिष्टं मुक्त रागान्तरमतेश्च ज्ञानस्य विस्पष्टं तत्राहेज्ञानादेव मुक्तिः ज्ञाने
चवेदान्तमहावाक्यैर्देहनाशमानादिनेष्यन्तं साधयति अस्यार्थं समदर्शनं निर्धन्यनद्दनिवेन मस्कृत्य लतिनं ब्रह्मैवास्मि
नमसारीनिवाकरणपदेशेन वसत्त्वहार्थो ब्रह्माणो ज्ञानजीवस्य निवर्तनं तत्त्वार्थः । संसारिणो जीवस्यात्मत्वं कथं नहि
परीनहेवतं ब्रह्मात्मसंभावनेत्यत आह ईश्वरत्वमिति सर्वेषामेव जन्तूनां प्राणिनां चिद्रूपमेव ईश्वरत्वेन तत्त्वतः सि
द्धस्वाभाविकं नैव च कार्यः प्राकानिहतत्वार्थः कर्मत्वमोक्षमादौ स्यादिहाभाविकत्वं कान्निकार्यास्वरूपत्वमभिचायादि

इतीदमुक्तं परमार्थदर्शनं मयाहि वेदान्तविनिश्चितं परं विमुच्यते ह्यस्मिन्नुपदिष्टे निश्चितो भवेन्न लिप्यते कर्मफलै
47 हकर्मभिः ॥ १८ ॥ इति द्वितीयं प्रकरणं ॥ इति स्वेषां सिद्धं अज्ञानादि स्वतो सद्दृशी
तिनिवर्तते ॥ एतावदात्मतत्त्वं किंचिदन्यत्सहायवत् ज्ञानस्येति ब्रह्मात्मैकत्वं सलिंगकर्मबाधते २ सर्व
कामनसोऽहं त्वं सविशेषयपशब्द ; नभ्यामोनिर्विकारस्याविशेषः स्यात्कथंचन २

तत्त्वार्थः अज्ञानादेवात्मन्यनिह्वनिरूपादिति स्वतस्मा हाहानादि स्वतन्त्रइति तुस्यितोऽन्यथा स्यात् मज्ञाननिवर्धनेन
यस्मात्त्रितो नह्यर्थः ; अज्ञानकल्पितत्वात् ब्रह्मविपरीतरूपत्वस्य सतस्तत्र नाम स्वभावत्वात् ज्ञानेनोदितलक्षण
तत्राक्रमोत्पन्नस्य चनतन्त्रं ज्ञानमात्रापेक्षत्वात् ज्ञानस्य च यथोक्तं वाक्यादेवात्मप्रत्यभिज्ञानात्तरवाक्यमपेक्षतेइतिभावः
२ कर्मणो मोक्षहेतुत्वं कल्पनं ज्ञानसहायत्वेन नोपपद्यते ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्याह एतावदेव एवलमात्मत्वमित्य
नद्यतत्त्वसाधनमात्मस्वात्मैवेत्यनावबुद्धेनावधारयतीति शिष्यः ॥ प्रात्मतत्त्वमेतेन ज्ञानेनापि किंचिदन्यत्
सहायत्वमस्तीति बुधस्तत्लिंगं समाधने कर्म बाधत इति योजना आह हेतुमत्ज्ञानाद्वैतं कर्महेतुनां नाशाभिमान २२
भावेऽनः कर्मफलं ज्ञानस्य मोक्षफले सहायत्वं तत्वंभवेदिति भावः ; इदानीमीत्यन्यामस्तोक्तं स्वाभाविकं चिद्
पात्मसर्वं च यत्नज्ञानेन ; कर्मतद्वद्धेतुस्येनयुक्त्याह इत्यादि सर्वेषामिति विशेषः ; कर्तत्वादि लक्षणो विहितकर्मसाध
नज्ञानाद्यभिमानलक्षणो ह्यस्मत्यर्थः ; कथं चनेत्यादिना पानिकथं चनेम विकारः स्यादित्यर्थः अतइत्यत आह भावि

एवंविधात्मतत्त्वविज्ञाने सति कैवल्यफललाभात् अहं परं ब्रह्मेति अहं परं ब्रह्मेति निश्चयेनात्मनि हृदि कृत्वा ज्ञेयं स्वतत्त्वतः सम्
यक् पुनर्न जायते शरीरवान् न भवति इति निश्चितं तेन चाविद्यान् इति शेषः तथा च श्रुतिः स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति तत्पदमाप्नोति तन्मयो भवति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति च श्रुतिः सिद्धे इत्युक्ते मो
ह्माह न चैवेति उक्ते सामानि मोहः तेषां जायते तन्न जन्मास्तीति हि यस्मात् मोहता साम्यं तत्त्वतः मोहराहित्यं तत्तो
हेतोः जन्मास्तीति मोजना मोहपदवाच्याविद्यास्थलतज्जन्मादिविकारस्य तत्स्वभावत्वेनाभाव एवेत्यर्थः १ मोहकार्ये
तान्येवाहास्य मोहनिवृत्तौ निवृत्तिरेवमुक्ते ततः किमात्मकं मोहकार्यमित्यपेक्षायां मोहकृतमाह ममेदमिति ममे
----- हं कारस्तत्तत्स्वदाहार्थकस्य निमित्तमिति तद्वशेनाभना शोभनात्मधामः स्थमिति तदा ममेदं तवेद
मिति ज्ञानस्य ममेदमित्यादिकल्पनातत्त्वापरोक्ष्ये तेन मन्यथा वा नास्ति वा इति विमृश्य तन्नाममयस्य वा सेन तत्ता
तथा इत्येवं जनतस्य जन्मादिप्रोगितोऽस्नाधत्तानि तिरोहितात्मस्वभावस्य याप एवंविधा कल्पना सा सदास्मे ब्रह्म

ब्रह्म परं ब्रह्म विनिश्चयात्मनः कृत्वा जायतेस्य यद्द्युतिश्चितेवं च न चैव बीजेन सति प्रजायते फलं तु जन्मादि
नोदासमोहता १० ममेदमित्यपि च तवेदं मोहः शोभनत्वाहमेवेत्यपेक्षा यिचाप्यथा विमृश्य नैवास्य जनस्य क
ल्पना सदास्मे ब्रह्म भाचारवंषितेव ११ यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनो नात्र न मोहशोकमोहता तथा
स्याभावेनाहि कर्मजन्म वा भवेद्यवेदविदो विनिश्चयः १२ स एव मुक्त इत्युक्तान्तिमो न तत्पद्यति हृदयेन तपस्त्रपि वाहृपतन्तः
तथा च कर्दवं न्नापि निश्चयः प्रपन्नः सप्तमो विज्ञान्यस्यतीति हृनिश्चयः १३

एव यदद्वयोपि वेदपरमात्मेत्स्तुयेन च नास्य वेवेत्यर्थः ११ एवंविधविज्ञस्य संसारस्यात्मतत्त्वज्ञानेन तत्त्वज्ञानात् निहात्मा निवृत्ति
र्न स्यात् स्यादित्यत आह यदद्वयमिति अद्वयमद्वयात्मा काररसतीव निर्मलत्यर्थमावनाविपरीतमभवनादिमलवधरहितं यत्
ज्ञानं तत्त्वं तत्स्मिन्स्थितिमहात्मनो ब्रह्मस्य तानोऽशोक मोहता शोकमोहाविर्नास्य वेत्यर्थः तथा च मंत्रः तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति तयोः शोकमोहयोरभावे तद्वत्फलत्वनस्य तत्कारणस्याज्ञानस्य निवृत्तौ बीजा
भावे फलाभावन्यायेन जन्मादि पुनर्नहि भवेदिति वेदार्थविदां विनिश्चय इत्यर्थः तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदय
ग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे एवमुक्तस्यात्मविदः स्वरूपमाह जाग्रति
विश्वावस्थायां दृश्यं दृष्टं तथैव च आत्मा सतावणान्प्रपञ्चं यत्र हि बुद्धिविशेषतो न पश्यति किं तु सत्त्वमवादितिस्य
न वत्सविलीनमपि च सत्यमात्मस्वरूपे निरवपश्यतीति योजना तद्वहेतरं हृदयं इति द्वैतस्य वाधितत्वादित्यर्थः तथा

उ॰ प॰
सृ॰ टी॰
२८

नतु निंद्यामावेशात्कथमद्वैतमतसिद्धिरित्यत्र समाधानमाह धर्माधर्मेति आत्मनो धर्माधर्मफलैः स्पर्शः [illegible] योगः संबंधः समाधानेनैव हेतोः पित्रयाशास्त्राव [illegible] तेन कर्मणा भवतिपापः पापेनेत्यादि [illegible] ततः शास्त्रसिद्धि निषेधः तथा शास्त्रे आत्मनोऽस्पृष्टत्वं [illegible] तिदैवमात्मा [illegible] अतिव्यापेव भवति नमेव [illegible] नाम तथा विषये
नापेक्षा विषयास्त्वात्पा [illegible] नतथा [illegible] कर्मणो [illegible] शास्त्रनां [illegible] स्वरूपम्
मत्पर्यः मतिपन्नवारुतिभाव १९ नत्वात्मनो धर्माधर्मफलयोगः शास्त्रोक्तो मानानां विरोधाभावात् तथैवेति [illegible] तेन
नत्वात्मनो [illegible] विरोधात् अन्यत्तु [illegible] विरोधाय [illegible] भेदाभेदभेदा [illegible] णि माविति
स्वलमेव [illegible] ततः [illegible] यामहाराजनाद्युति न
[illegible] महाराजेन वा [illegible] तथा [illegible] नाः स्वरूपे [illegible]
[illegible] तेन [illegible] महाराजेन [illegible] जित [illegible] महाराजेन [illegible]
[illegible] कारणेष्वेषाम
धर्माधर्मफलैर्योगः स्पृष्टो दृष्टोऽयमात्मनः शास्त्रात्क्वचित्स्यानुमानस्य [illegible] १९ यामहाराजनादि
[illegible] केवलो दृष्टिः २० कोशादिविविनिष्ठ: कार्यकारण [illegible]

मानस्य [illegible] महाराजेन [illegible] कारणादिभावेन [illegible] स्वरूपोपलम्भमा
[illegible] महाराजनादि [illegible] लिंगान्म [illegible] दृष्टिः स्वभावो विलक्षणः [illegible] तेन
[illegible] धर्मस्य [illegible] कर्तृत्वादिधर्मकालिंगात्मः
केवलो [illegible] दृष्टिरात्मनस्पर्शः २० आत्मनः स्वप्नावस्थायां दृष्टो विलक्षणो [illegible] दृष्टान्तेन [illegible] कोश
दिवेति [illegible] संबंधः [illegible] कोशानस्य [illegible] स्वरूपेण दृष्टुपने
[illegible] कार्यकारणवर्जितः कारणाकारमनसो लिंगान्तरमन्तः स्वप्ने यथा [illegible] दृष्टुपने [illegible]
विषयवद् [illegible] विषयमन [illegible] यथा [illegible]
[illegible] कार्यकारणवर्जितः [illegible] सामर्थ्यादिव्याहत [illegible]
तिस्वयं प्रकाशं [illegible] स्वरूपेणावभासमाने [illegible] दृष्टान्ते [illegible]

कथंमनोऽहंनपश्यन्त्यादिदोषेणात्मेत्यपेक्षायांदृष्टान्तपूर्वकंतद्व्यथादर्शयतिदृष्टेकरसतत्मात्मनोनिर्गमयतिमनोऽहमिति
स्वप्नदृश्यमासहानिकिंमनएवपश्यत्यात्मापश्यतिवाऽहोविषयाभावात्यजाग्रतिजागरणदृश्यामनोऽहंमनःसञ्चार
मनस्यनेदानोर्यमपश्यन्तःकथविशेषःस्यादितिशंकृष्णोकेनाञ्चयःजाग्रद्दृश्याभ्यामपिविषयाकारहीनमस्मनोऽवनिर
केणनाममनाकिंमपुनलब्धमिनिभावःनर्तीवविधमनोदर्शनमेवस्वाभाविकोविशेषइत्यत्राह संप्रसादइति संप्रसा
देसुषुप्तिदशायांद्वयस्यमनसहानिकःस्यमनसेःस्वान्ततदर्शनमपिस्वाभाविकंतत्तिनह्निलीयमानत्वेनात्मीयंद्वयमकंच
मपश्येदितिफलतःतथाचात्माचिन्मात्रःसर्वगोऽपरिच्छिन्नोऽद्वयोनिस्तरङ्गइतिसिद्धमित्यर्थः ४ ननुयद्येवंतदावा
ऽऽत्मनःपरत्वेनतस्याभावएवेत्युक्तंस्यात्तत्रापिपक्षेनसम्यक्तार्किकप्रमाणविरोधात्लौकिकवैदिकव्यवहारविलोपप्रसं
गाच्चेतिचेन्नत्राहस्वप्नइति यथाप्रबोधात्प्रबोधपर्यन्तंस्वप्नसमस्तोलौकिकवैदिकव्यवहाराविलोपप्रसंगाच्चेतिचे
न्नत्राहस्वप्नइति यथाप्रबोधात्प्रबोधपर्यन्तंस्वप्नसमस्तोलौकिकवैदिकव्यवहारास्पदत्वयावभासेनतथैवजाग्रत्

मनोऽहंनमनश्चैवस्वप्नवस्त्वार्थनीतिनः संप्रसादेद्वयाभावाच्चिन्मात्रःसर्वगोऽद्वयः ४ स्वप्नःसंमोपयाऽबो
धात्देहात्मत्वेनतथैवच सत्वनादेःप्रमाणत्वंजाग्रत्स्यात्स्वात्मवेदनात् ५ व्योमवत्सर्वभूतस्थोऽसन्दोषैर्विव
र्जितः साक्षीचेताःगुणःशुद्धोब्रह्मैवास्मीतिकेवलः ६ नामरूपविक्रियाभ्योऽन्योनित्यमुक्तस्वरूपवान् अ
हमात्मापरंब्रह्मचिन्मात्रोऽहंसदाद्वयः ७ अहंब्रह्मास्मिकर्ताचभोक्ताचास्मीतियोविदः तेनष्टाज्ञानकर्मणः।

जाग्रदवस्थायामपिदेहात्मत्वेनतत्वादेःप्रमाणत्वंचसर्वव्यवहारांगंस्यात्किंपर्यन्तंतत्राहात्मवेदना
दितिस्वात्मवेदनादितिपदच्छेदः आत्मतत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागेवसर्वोव्यवहारस्तोऽस्मात्तव्यवहाराभावइत्य
वीतिभावः ५ अव्यवहार्यस्वरूपमाविष्करोतिव्योमवदितिद्वाभ्यांचेताःचिद्रूपःसाक्षीतिभूतदोषराहित्यहेतुः
व्योमवत्सर्वभूतस्थत्वेनगुणःशुद्धत्वंसर्वभूतेषुअहमकारहेतुनावभिमतत्वापत्त्यासर्वभूतस्थत्वेनतद्दोषस्यावाहमत्
रमवेस्यसर्वाहोतिवत्सर्वात्मत्वाभिधानाभिप्रायेदृष्टव्यःशुद्धोऽज्ञानरहितःकेवलोऽवस्थात्रयरहितःअद्वैतवर्णएवा
स्मीत्यर्थः ६ केवलत्वमेवनामरूपेतिवाच्यवाचकतद्व्यापारात्मप्रपंचविहीनइत्यर्थःसुगमम्अन्यत् ७ क
र्तृत्वमदृश्यतनमात्मनःसंगच्छतेअहंब्रह्मास्मीतिचानुभवप्रमाणस्मरणाद्वितिज्ञानकर्मसमुच्चय
वादिनोमतदोषमत्राहमतात्तस्मादितिज्ञानाद्कर्तृत्वमात्मनइतिकथयन्ति विरुद्धार्थमितिपादकत्वायोगाद्धात्तस्यैव

उ. प.
स. टी.
१९

अज्ञानविलसितदेहाद्यभिमानाद्वैव कर्मणि तस्याऽज्ञानस्य ललनेनिवृत्तेनेन मोक्षणं कर्तव्यमित्याह ननु ननु इति नन्तस्मात् कर्मणि
देहारम्भकत्वात् मोक्षभावस्यात्ताश्चार्थमवेनाखिलकर्मणोऽज्ञानहेतुत्वेनाऽज्ञानं हन्तुं कर्माद्विवेकपूर्वकत्वात् कर्मणा हन्तव्यः ज
त्पादज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावाज्ज्ञानानिवृत्तिरूपमोक्षकर्मापूर्णकामोऽव्रह्मात्मनावस्थानरूपस्य चपरमात्मनोदेविभ्यो
वल्लक्षणस्य मोक्षस्य तन्निधिक्रियाफलत्वविलक्षणत्वाद्वाननत्याधिकर्मापेक्षितिभावः कर्मणः स्वर्गमोक्षहेतुत्वानसहायेन
मानुष्ठत्वभविष्यतीत्याशंक्याज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानमात्रस्य समर्थत्वान्नननु कर्मसहायतानाऽपेक्षणेनाधीनत्वनस्यत्वतः
सिद्धत्वादित्याभिप्रेत्याह मोक्षस्येति १७ यदि कर्मसाध्यमस्वर्गस्यानर्हि स्वर्गादिवत्क्रियादिफलवत्तानित्यसमम
त्वस्यानस्यानित्यमसर्पत्वनित्याविदेनत्वम्भवत्पूर्वपक्षनिविरोधात्त्वेतास्यदार्तेमितिमोक्षस्वरूपात्स्वस्यानोपत्ता
तस्यानार्तेनपर्यवसानववचनविरोधाद्यत्याभिप्रेत्याह स्वर्गेचेति चत्पात्त्वस्यार्थः अस्वर्गेनतमपेनार्तमित्यर्थः यद

२९ नतेनास्वतत्वाश्रयाखिलकर्मणोऽज्ञानहेतवः मोक्षस्यज्ञानहेतुत्वान्नरस्य ह्यपेदतः १७ स्वर्गेचाभ
पेनार्तेनेतीत्यात्मामियामम विपरीमतोन्यथा स्मृजेनस्याक्रियेतन: १८

पित्रस्यानूपमस्वर्गस्य लक्षणमकर्मसाध्यत्वापित्रीवोऽस्यस्वतःकर्मणैवलभेतेमाशंक्यजीवस्यब्रह्मणोऽस्यता
भावान्नैवमित्याह नैतीति य: मिपोजायादिर्धान्याद्यत्परयाविभागेनसममात्मास्वरूपस्यतोऽन्येनजीवेना।
त्मनानुभवेष्वपत्यादिश्रुते: सचनेतीत्यपोहानुपोषविशेषद्वितिमदूपत्वाद्वत्नस्यकर्मसाध्यसमस्वर्गत्वमित्यर्थः
अतउक्तादात्मस्वभावाद्यदन्यभेदबुद्ध्यागटत्समानं विपरीतं तदूपमानात्मस्वर्गेनतन्त्रियासहितेत्यजेतदभिमा
नेपरित्यजेत्ततस्मात्कारणादित्युपसंहारार्थः नचायमात्मज्ञस्याविधिस्तस्याविनियोज्यत्वात्तेभन्यनुवाद १९
मात्रेसाधकस्यतु नरूपसृज्यतेनियोगइतीहविधिप्रत्ययनिर्देशादितिद्रष्टव्यं १८ इतिस्वर्गसकरणमेका
दशाविशेषतं ११

स्यात्मनः कर्तृत्वादिप्रतिभासस्य स्वप्नप्रतिभासवन्मिथ्यात्वाद्धेतुरेवात्मा प्रशमैवेति शास्त्राद्दृष्टिविरोधेनैव प्रसक्तेऽशङ्का
त्वात्रभेदस्येदकल्पनयात्मनः विद्वद्भिः शास्त्रसिद्धत्वेऽप्युपक्रमे वाक्यसमाप्तिसमाहारं दर्शयतीति तदा यावदज्ञानावधि बाधमा
चकारसूचितस्यानादित्वादिनिश्चितो स्वप्नवद्दृष्टान्तेन अस्मादृशां बहुप्रजाभिः स्मादि प्रसाधनामभिप्रायमिति तो नो नाहिवन्तः यतः
नानाविधप्रमाणात्मिकानतीतिनिर्द्धारितत्वेन साधो द्विपर्यन्तं रूपलिङ्गसंवाद विलक्षणस्थूलसञ्चाना स्वप्राणा एवात्मेति
प्रतिपन्नमतयस्तत्र विलक्षणत्वात्तत्स्वभावः तस्या येषामनिर्वचनस्यास्य सत्पदार्थस्वाभाविके पदे पर ब्रह्मल
क्षणं मनके नेत्यादिवाक्येन प्रत्याह श्राद्दृष्टेनेतिनेत्यारभ्य सत्यस्य सत्यमिति मार्गेण वेदान्तेषु मे पस्तम्यमीति
नवावयेनेत्यर्थः किं विशेषणवाक्येन कल्पितस्याध्यात्मस्य स्वरूपान्तरे नेति सर्व नाम्न पदार्थस्यापनेतव्यत्वे निषेधके न
नेतिनेतीति वीप्सया सकलकारणकार्यात्मकोपाधिप्रतिषेधनद्वारा स्वरूपे ब्रह्मणि पर्यवसितत्वेन अर्थः १२ नेति
नेत्यादिश्रुत्यात्तत्त्वं निषेध्यमानस्य कल्पितत्वं स्फुटमेवाह यत्रादित्यादिना तदाह महाराजादयः प्रकृतिस्वप्नेषु प्राणस्य महा
राजादेर्या लोकाः महदन्यादिदत्तात्मनि प्रकल्पितास्तदेव वासनाऽऽलिङ्गिता तन्मयासह ह्यस्य रूपमित्येते न तद्विकल्पितं वि
प्रापेक्षास्वनिवृत्तस्वप्रस्याभाविके पदे उक्तेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतव्यत्वं १२ महाराजादयोऽलो
मपि पदं प्रकल्पिताः स्वप्नेऽनहङ्कृतविद्यारूपं वासनया सह १३ देहलिङ्गात्मना कार्या वासना हि प्राणा
क्रियाः नेतिनेत्यात्मस्वरूपात्प्रमेकार्याक्रियाः क्वचित् १४
यानयाऽऽच ...तिर्भवेयमनन्तस्यो ...मवाप्य विज्ञानमयः ... इत्युपक्रम्य ... नन्वप्रमाचोदितेनेहास्य लोका
न्तर्द्धनेव महाराजो भवन्नेव महाब्रह्माण्डो वोद्धा वर्त्ते निगच्छतीति दर्शयन्नेव महाराजनादेः स्वप्नस्वरूपस्या
भासनामधेयं दिव्यवस्थैव पञ्च प्राणान् गृहीत्वा स्वशरीरे यथाकामं परिवर्तते इति पुनः सह जीवं शरीरमध्याप
वसारणादाविवाध्यालिङ्गाद्धि महाराजादयो मन पारदृष्टानां स्वप्नेऽहस्य वह्यतीति स्वप्नेषु नि प्रतिनावेशाय पलधप
स्मार्थत्रिस्यर्थः तथा च वासनाऽऽपालिङ्गपादीयरसादिहितस्य सर्वात्मस्वनेन पस्थूलस्याति पितृणात्मानि कल्पितानि तद
स्वप्नवाद्य पञ्चमेवेति पुनः मिलितान्यर्थः १२ स्वप्नप्रपञ्च वदा ...स्यैव स्याच्चियन्त्यात्मनि कल्पितत्वात् सिद्धम
त्वक्ता विभक्तस्य कर्मसंभवः सिद्धस्याह लिङ्गेति क्रियाः कर्माणि देहलिङ्गात्मना स्थूलसूक्ष्मदेहरूपेण तदभि
मानेन तादात्म्यमापन्नेनात्मना कार्याणि तत्तु ह्युपाधिगुणस्तु प्रियरूपत्वेन तदभिमानहीनेन असंभवादित्यर्थः
किंलक्षणेन वासनारूपिणा वासनारूपाणितेस्वतत्वशीलमस्तीति वासनारूपी तेन चपुनः कर्मप्रकृतिर्विभि
नेनावच्छिन्नेनेत्यर्थः इदानीं मे मनेति नेत्यादिनोक्तात्मस्वरूपताहेतुदेहाभिमानाभावात् क्वचित्स्वसमेवाज्ञा

उ. प.
स. टी.
२०

ननु मन्यमानात्मस्वरूपे स्थितस्याविरोधात्प्रत्यगात्मन एव कर्तृत्वादिधर्मवत्त्वं स्वरूपं तेनाव्यक्तिमविवेककल्पनया मूढत्वमा
त्मनि देहस्य तस्याह नेत्यादिना यद्वाज्ञानस्याबाधोपदेशाहीनात्तु बुद्ध्यादिविपरीतमानात्मयत्नात्मेऽनज्ञानात्मीतिनस्य पदा
र्थाविवेकाभावान्मानेनापपद्यते इति स्वचिन्तनं किं पदार्थविवेकेन तत्त्वमस्याद्युपदेशे सतिपदे श्रुतिभ्रस्यात्मस्लोनिमंसे
व्यानादेवात्मयथा स्यादेवेत्यात्मनोऽन्यतयपद्यते इति प्रसंख्यानविधानमस्माकं कथं परिहरतीति नेत्यादिना एकनीडेए
कस्मिन्विषये विरुद्धौ मन्यपीयाएककालिकावन्यथाभाजा कथं स्यातामिति न्यायतो युक्तितो वदेत्यन्वयः तथा चैकस्मिन्ना
त्मनि कर्तृत्वेऽकर्तृत्वमिति कर्तृत्वाकर्तृत्वे एककालिके विरुद्धे बुद्धी ममममयपामधेनात्मस्वरूपेणास्य बुद्धिवदन्यस्य मन्यत
स्तुद्धाः स्वतस्त्वाद्यएवमुक्तोऽनामयः सामान्यमित्यभिप्रायः ४ नहीत्यादि विनाद्यभावेनन्यत्वात्मवेनत्यत्वस्याज्ञा
नस्य बाधात्तायपत्तेस्तदीयमेयार्थाप्रसंख्यानविधिः स्यादित्यत आह देहेति यदीदं दुःखिनादिकमात्मनः स्वाभावि

लेकक्रोतेनद्वैतिनमस्ययादेककालिकौ एकनीडोकथंस्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ४
देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमसीत्युच्यते श्रुत्या ५

कं स्यात्तदा तज्ज्ञानाभ्यासप्राप्तेनापि निवर्तयितुं शक्यानेनात्मस्यात्मानमात्रविरोधित्वात्तस्याज्ञानाद्विधिनिर्वं
कः यदात्मविद्यामयुक्त देहाद्यभिमाननिबन्धनं दुःखित्वादिकं तदा विद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेरविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञान
मात्रायत्तत्वात्तत्कर्मविधेर्वकाशइति प्रसंख्यानात्मर्थार्थः नादेहस्य देहाभिमानरहितस्यात्मनः नत्वेवं स्वभाव
तइति अदेहत्वमात्मनः स्वाभाविकं रूपमित्यत्र निदर्शनमाह स्वापवदिति यद्वा नादेहस्येत्यनेन देहाभिमान
व्यतिरेकेण दुःखमलीनत्वं व्यतिरेकमाह स्वापवदिति सुषुप्तावि वेत्यर्थः इत्थमात्मनस्तत्प्रहाणाय तत्त्वमस्येव
भिमाननिवृत्त्यर्थं तत्त्वमसीति श्रुत्यात्मत्वेनैकरूपमात्रे बोधितेन कर्मन्यतरार्थः ५ २०

20

यतस्त्वद्भोक्ताभिमन्ताहोक्तो निर्विशेषब्रह्मस्वरूप एव नहि सर्वो लोकोऽहमहमित्यात्मानमनुभवन्नपि ब्रह्माहमिति कथं नानु
भवतीत्याशंक्याभ्याप्रदृष्टांतेन परिशेषाद्यसाभावात्प्रधाद्देवतितेयद्दृष्टांतेनप्रदृष्टांतेधानेसकरणमारभमाणः साभा
सान्तःकरणाविवेकाध्यायात्मनेनब्रह्मात्मानेनमन्यतिसर्वोलोक इतिमध्यमेसदृष्टांतमाह सकाशात्स्वमितियथाऽयंजनः
स्फीतालोकमध्यमगतेस्थलेदेहंतेनाविलक्षणमपितेनालोकेनव्याप्तमात्मसालोकमालोकविशिष्टमभिमन्यतेनतथा
दृष्टाभासेचित्तेसाक्षिचैतन्यव्याप्तमेतःकरणंसचेतनंमन्यमानोऽहंदृष्टेतिसाभासंचित्तमेवात्मानंमन्यतेनतद्वयाप्त
ज्ञानातीत्यर्थः अयंभावः यथाऽनिष्टरूपत्वेसर्वत्रविप्रस्तमालोकंदेहसंपर्कात्तदाकारितमिवदृश्यमानेदेहा
भेदेनपश्यतिसोऽलोकस्तथासदास्वरूपेणानवच्छिन्नप्रकाशस्वभावोऽप्यात्मान्तःकरणसंपर्कात्तदाकाराकारित
इवभासतेतदुक्तमहं कर्त्ताहंद्रष्टाभोक्तेत्येवमतःकरणस्वभावोविशिष्टमेवात्मानमनुभवतिलोकोनतुशुद्धमिति २ एव
मात्मनः साभासान्तःकरणाविवेकमुक्त्वातद्द्वारेणदेहपर्यंतमविवेकेदृष्टांतस्यात्माशनिपात्तिमिवलोकस्यहठपति

सकाशात्स्वंयथादेहंसालोकमभिमन्यते चिदाभासेनतथाचित्तंब्रह्माहमितिमन्यते २ यद्वदहंरूपतेलोकेते
नाभिन्नत्वमात्मनः यथायतेनतोऽस्यदृष्टेनात्मानन्नविंदते २ दृष्टामस्यनवात्मनस्तत्पनिपत्तिवदात्मनाः
दृश्यपेक्षुतद्धदेवायंमृदोलोकोनचान्यथा २

यद्वेन यद्वेवसाभासचित्ताविविक्तंतयाहंकारास्पदंप्राणेन्द्रियस्थूलेदेहपर्यंतेहृश्यनैंतुमस्यतेलोकेव्यवहारस्थमा
विनिमावत्तेनप्राणादिदेहांतेनात्मनोऽभिन्नत्वंतादात्म्यप्रयत्नेनचित्तमितिदेहपर्यंतेचिदाभासस्तेनतेस्तत्वविवे
कात्स्वात्मानमेवात्मानमन्यतइत्यर्थः एतएवंतत्तस्मात्स्थूलोदेहाद्यात्मनस्तादात्म्यमध्यासकर्त्तास्तेनेमाऽयमनहंत
नात्मानंब्रह्मत्वेननिर्विंदतिनमन्यतीत्यर्थः २ उक्तमर्थंदृष्टांतेनसाधयति दृष्टामस्येति दृष्टाहिमाणवकाःकेचित्
दौनीर्वापारगताः संतोगणयामासुःकोनिवयस्मदितितत्रगणयितास्वात्मानंविहायनवैवगणयतिसोऽतिमस्मिदेः
तत्रयद्वद्यथादृष्टामस्यात्मनोमाणवकस्यागणयितुरविवेकान्नत्वात्मनस्सन्निपत्तिः नवभ्योऽन्यमात्मानंनविंदतिन
वेववयमदृशमोनास्मीतिभ्रांतिदृश्यलम्पतइत्यर्थः नहतयेवायंलोकोबुद्ध्यादिषुदृश्येष्वात्मनादात्म्यमतिपा
त्वात्मकृतःप्रसङ्गाच्चार्यापदृशाहीनस्वात्मानमन्यतेऽतःपद्येननचान्यथावैपरीत्येनतुद्ध्याद्यपोहेनब्रह्मास्मी
तिस्वरूपयाथात्म्यनवेतीत्यर्थः २

उ.प.
स.टी.
२१
बि

सर्वस्य लोकस्यात्मत्वेन भासमानो यमहंकारः सोऽहं नात्मत्वेन प्रसज्यते नत्वानत्त्वमस्येपदार्थस्यादर्शनात्तत्त्वमस्यादिवाक्य स्यनिराल॰बनत्वापत्तिरित्याशंक्याहंकारादिविविक्तस्य त्वमर्थस्य स्फुटमेवोपपादितत्वान्मैवमित्याह विज्ञातेरिति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इति श्रुतौ साक्षिणं प्राहुर्नित्यदृष्टिमात्रबुद्धिदृष्टिरूपायादि विज्ञातेरनित्याया विज्ञातारं भिन्नमिति भिन्नरूपेण श्रुत्यन्तरं न विजानीया इति यस्तु विज्ञातेर्विज्ञाता नेरूपोऽविषयस्ततः सर्वस्मादीप्रतिपन्नः समर्थावभासकस्तत्त्वमसीति निश्चयाद्वेन तत्त्वमसिवाक्योऽन्यत्वेनाहंकारात्मनयायनेनायमस्मोत्तत्त्व मवलेव्यतत्त्वमस्यादिवाक्यशब्दनिरालंबनत्वशंकावकाश इति शेषः तस्यैव पदार्थस्य सप्रपञ्चक्रत्स्नप्रकाशानुभ वः स्वप्नागनुभवः स्यात्ततो सो बुद्धिनतस्याभासविशिष्टरूपत्वमात्रानुभवः स्वाभासमिथ्याऽध्यासरूपत्वात् : ८ नन्वविषय

विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः। स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥ ८
दृशिरूपे सदा नित्ये दर्शनादर्शने मयि। कथं स्यातां ततो नान्यदृष्ट्यतेऽनुभवस्ततः ॥ ९

स्य द्वात्मा अस्मत्यानिवेद्यत्वे कथं तर्हि तस्यानुभवोऽनुभवरूपत्वात्तस्याननुभवापत्तेरिति चेन्न अन्यत्रानुभावानुभव योर्भेदादर्शनात्तिन्याशोकजडस्याजडस्याध्यां विशेषोपपत्तेर्मैवमित्याह दृशिरूप इति मयि स्वसत्तायां प्रकाश व्यभिचारस्तस्यागंतुकत्वात्साधेत्वान्त्वान्यज्ञानागमापायावनिवेधने दर्शनादर्शने स्यातां सदा दृशिरू पत्वात्स्वरूपे अपि सति तिमिरेऽन्यनिरपेक्षसत्ताके स्वरूपज्ञेज्ञानतस्तत्र निरपेक्षत्वादिति यावत् दर्शनादर्शने कथं स्या २२
तां न कथमपीत्यर्थः ततस्तस्मात्कारणात्ततः स्वरूपादन्योऽनुभवो नेष्यत इति योजना ९

22

ततस्तस्यादिवाकरात् देहादिव्यतिरिक्तमात्मानमवगच्छतोऽपि ; व्यवहितिरितिसत्त्वेऽहंताभिमाननिबंधनेऽतः खल्वस्मिता
योऽकृतनद्विशिष्टात्मदर्शनस्याभासत्वात्मैवमित्याह दृशीति दृशिमतीति दर्शनेदर्पणादितस्मिन् सत्वेच्छाया सुखाभा
सोऽस्त्वस्मिनि विविक्तरूपायप्रश्नाकृताभवतिनद्दृशो : प्रत्यगात्मन छायाप्राभासोपदाहंता यस्मिन् संक्रांतेव भवतीति
मन्यप्रत्ययप्रतीतिप्रत्ययोऽहंकारस्तत्साभासमेन : करणेपश्यत्यहमितिसुपलभ्यमानो योगीप्रग्रहणाविद्यादि
योगवान्प्रमानात्माहमेवेतिमन्यते यथाकश्चिद्दर्पणप्रतिबिंबस्वभावाविवेकाद्यथाहदर्पणदोषमालिन्यात्म
त्वादिविशिष्टमेवस्वमुखं मन्यतेतथायमहाजनप्रत्ययादौ दृष्टांतसिद्धमिवनद्विवेकादात्मानेपश्यन्नहंकर्ता
ऽ : खोऽस्मीत्यभिमन्यतद्रूपार्थः तथाचाहमितिदर्शनस्यकल्पितात्मविषयत्वात्त्वहेतुः ; विनस्याविवेकाभिमाननिबं

दृशोऽच्छायापन्नाहंता सुखेच्छायेवदर्शने पश्यंत्स्वप्रत्ययेयोगीदृक्स्वात्मेत्यमन्यते ६
नेत्यमस्तिचयद्यस्मे प्रत्ययवेतिनोदृशो : सएवयोगिनोऽज्ञोऽस्मिनेतर : स्यादस्मिताप : २

धनत्वमितिनस्यगात्मानेवाक्यादवगच्छतोऽत्र : नित्यादिषुमितिस्यपश्यतेवत्वाविनश्यतिमानस्यबाधितात्त्वहमिति
मात्रत्वादितिभाव : ६ यदिस्वाभासाहंकारमात्मानं योऽपश्यन्तु सम्यग्दर्शीकलाहिंसम्यग्दर्शीत्यपेक्षायामाह त
थेति नत्वयाधिप्रत्ययस्वामहंकारस्तु चयोऽस्मानात्मविवेकमन्यो योऽधिगतस्वाभासेऽतः खल्वादिकेवायादिवे
तिसाक्षात्वमेवेदं सर्वमितिसाक्षात्वेनैव ज्ञानाभिमानं दृशोऽविकल्पत साक्षिण : संवदीत्येवनवेत्ति यएवंविवेकमति : सएव
योगिनां सुख्यतेऽत्येतेनेति योगस्थानेतनात्मनाद्रियतेयेयोगिनोऽस्मिन्प्रतिपन्न : सम्यग्दर्शीत्यर्थ : नेतर : द्वैवा
त्मसाहंकारात्मदर्शीत्वनसंशय : संशयोवनकोऽस्तिन : सम्यग्दर्शनस्यसंशयात्माविनश्यतीतिभगवद्वच
नादित्यर्थ : २

ननु ब्रह्मात्मज्ञानस्यात्मनि विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मविदभिमानत्यागोऽनेनात्मनेति विशेषप्रश्ने स्वयमेव ग्राह
ज्ञानेनेति ज्ञानेनाहमित्यादिद्वयेनाविवेकी विवेकवानविविक्तात्मनि इति यावत् मन्यमानो बुद्धेर्बोधो ह्यमोहोऽनि
रूपः सहशुद्धात्मनात्मादिभास्वत्वाज्ञशक्तिवान् न पृथगेव यतो यस्मात् तस्माद् ब्रह्मविदोऽभिमानलेशस्याप्यवका
शात्मवर्ती ; यथा कनकवीनरजः कलुषितेजले मर्दितेजलगतसकलरजो विलापयन्स्वयमपि विलीयमानेऽहि
लमनाविलं करोति तथा यतोऽनेन विवेकबुद्धिरपि परिशेषमयगात्मनि संस्थिता न कृतसकलविशेषणस्वरूपमेनी
स्वयमप्युन्स्कलितात्मयागात्मानेनि रसलसमस्तविशेषमनाविलमापादयतीति भावः २४ ननात्मैवेत्यम
निभाषाप्यनाशावानात्मप्रकाशमात्रस्य न बुद्धिप्रत्ययवदिति चेत् नैवं कारकाधीनात्मलाभवस्त्वोपाधिना
दित्याहात्मसंविदुपाधेः साधनव्यापकत्वमाशंक्यमत्याह रूपयाचेति अस्याश्चात्मस्वरूपमाहृष्टेन्मना

ज्ञानेनाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि विवेकीमन्यमानो बुद्धेर्ईप्सतां ग्राह्यतां व्रजेत् २४ स्वलुप्तात्मा
नमैनाहं हि नैवान्यथाकारकैर्यतः रूपवत्यान्ययाहत्याजन्मनाशः स्याः प्रकल्पिता ; २५ देहात्म
बुद्धयपत्ताद्यात्मनः कर्त्रा नास्त्येषा नैव किंचित् करोमीति सत्याद्बुद्धिः प्रमाणजा २६ कर्तृत्वका
रकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ; कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितम् २७

नन्वहंरूपयान्यया बुद्धिवृत्तिरूपया स्वरूपदृष्टेर्विशेषाकाराभिव्यञ्जकोपाधिः स्वतया प्रकल्पिता आरोपिताद्य
ह जन्मनाशादाकाशजन्मवदिति नास्त्यतः साधनव्यापकत्वमित्यर्थः २५ नदेवमात्मन्यव्यभिचारा
द्विग्रत्याकाशस्यानित्यताबाधो वेदाल्लब्धदृष्टत्वमित्यतो निमहृष्टिरूपत्वमुपपाद्याकर्तृत्वेनात्मनो निर्वि
कारत्वमुपपादयति द्वाभ्याम् देहात्मबुद्धिमिथ्याबुद्धिस्त्वकर्तृत्वाकर्तृत्वादिरात्मनो नास्त्येषा नैव किंचि
त्करोमीत्यकर्तात्मबुद्धिर्निष्कलेति ; क्रियांशोऽतोमित्यादिप्रमाणजातः तस्माद्देहात्मबुद्धेः प्रमाणजाया
बाधिकेत्यर्थः २६ कुतोऽपि कर्तृत्वमात्मनो न परमार्थमित्याह कर्तृत्वं कारकापेक्षमिति असङ्गोऽत २२
स्वयमेवात्मनि कारकसंसर्गस्य परमार्थेनानुपपत्तेरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वात् कर्ता भोक्तात्मेति वि
ज्ञानं मृषैव न परमार्थदर्शिनं सुनिश्चितं निश्चितमिति मलयवानित्यर्थः २७

22

उक्तमेव निरूपयन्नात्मनः स्फुरणमित्यस्याप्यद्भुति यद्वा स्वबोधः बोधिरूपेणात्मनो भावान्निरपेक्षमात्रमित्याशं
क्याह यस्यापद्धति रवेस्तापो देहे भवन् यस्योपपन्नदेशाद्भिन्नो भवति सन्नापायपाप्यास्वाश्रयपदेशाविशिष्टशवद्रष्टो
ऽस्मनो विषयस्तद्देवेहयवहाकालेसन्नस्यांतः करणास्थपवमभवति स्वबोधः बोधिरूपस्तापस्तथास्वाश्रयाऽनेकर
णसहनपवद्रष्टो विषयानद्र्यामसमवेतद्रत्यर्थः अनस्तापस्यात्पृथग्भूतेनैवानुभवाद्दात्मानित्यचैतन्यमात्रस्वभाव
एवेतिभावः अथवा देहे भवन् रवेस्तापो यस्योपयस्मिन्देहस्थितः सदेहएवतापविशिष्टस्तेनाहमितिमन्यमान
स्यद्रष्टोर्हीकिंकस्यात्मनो विषयोयपान्तद्देवविषयसंपर्कजनितः स्वबोधः बोधिरूपः सन्नेवानष्टकरणस्याद्र
निसानः करणाध्यासबोधितापविशिष्टस्तपोवद्रष्टाः साक्षिणो विषयइत्यर्थः तथाचस्वबोहमित्यादिप्राभि
मानस्यदेहतापेन तद्धासानंशाहमित्यभिमानवत्स्वद्रष्टान्तः करणाध्यासनिबंधनत्वाद्विवेकिनोऽस्यःस्वा

यस्यतापो रवेर्देहे द्रष्टासौ विषयो यथा शतस्यस्तद्देवेहद्रष्टाः सविषयस्तथा १० इतिषिद्धेदमेवपो
हः स्वामिवैकरसोहमः नित्यशुक्लस्तथाशुद्धः सोहंब्रह्मास्मिकेवलः ११ विज्ञानेनैवविज्ञातापरो
त्यः स्वभवन्यतः विज्ञाताहंप्रोरात्माः सर्वभूतेषुसर्वदा १२ योवेदालुप्तदृष्टमात्मनोऽकर्तृतां
तथा ब्रह्मवित्तेनयात्मा सच्चात्मज्ञानवेतरः १३

द्विमतयात्माकर्तृत्वाभिमानवानितिभावः १० आत्मनः स्वबोधिरूपत्वात् करणसंबंधाभावे स्फुरणं विविक्तस्व
रूपमनुसंधत्ते मुनिरित्याहेत्यर्थः ११ यस्माद्देवविचार्यमाणेहब्रह्मैवतस्माद्ब्रह्मादिरूपस्यममकर्त्तापि स्वरू
पभेदोस्तीत्यद्रष्टात्मतत्त्वमाविष्करोति विज्ञानेनेति सर्वविज्ञानरूपादात्मनोऽन्याथ्यतः परोव्यापको विज्ञा
तानैवसंभवति अतोऽहमेवपरो विज्ञाताः सर्वभूतेषु स्थावरजंगमेषु सदा सर्वदा एवं सर्वविज्ञेयतद्धर्मरहित
त्वान्मुक्तश्चेत्यर्थः १२ एवं श्रुत्युपदेशात्सर्वत्र सर्वदा द्रष्टृरूपमात्मानमनुसंदधानस्यापि ब्रह्मविदहमस्मीत्यभि
मानात्स्यात्मविवेचनमित्यत आह योवेदेति योब्रह्मवित्तेनयुक्तोब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमानेनयुक्तोयथात्म
युक्तो तथामनेलुप्तदृष्टमात्मानं यो द्रष्टृत्वं तथाकर्तृतां च वेद सम्यगात्मज्ञः आत्मनत्त्वब्रह्मविन्नचेनरोमाभि
मानलेशमपि भजतइत्यर्थः १३

उ॰ प॰
स॰ टी॰
२३

आत्मनः षडूर्मिसंबंधाभावादर्थसिद्धमुपसंहरन्नाह जिघत्सेति बोधित्वमिदं जिघत्सा पानमिच्छा पिपासा शन्न
शोकमोहौ कौ जरा मृत्यु शरीरस्य षडूर्मिरहितं नभिवर्तते ४ इन्द्रियानामनुत्रं सकलेन्द्रियरहितमिति विशेषोपलक्षणं
नयास्पर्शरसनसंवंधे प्रतिषिद्धया विभीषणिति योऽभावहानतया विशुद्धचिद्रूपतमनुत्रमुपसंहरति अस्पर्शत्वा
द्विनिस्पर्शनेन्द्रियरहिततया द्विरर्थः ५ आत्मनोहृष्टावद्भानसंतोऽनुत्रं दोषयतिमाह मानस्यादिति चाहं
धारणाचन्दनहानरजनितान्तपरेजनान्तूपाकारा कारिता या नुमानसीहति स्वानस्या दोषो भवनीन्पर्थी भेवाव
मवसिद्धमेवेन द्वियर्थी ॥ ६ नयाचनहृष्टात्मयाश्रिद्धानीयालहृषणताद्योयेनहृषपनेभकाशयतेहि शशिद्धमत
द्विरितिसिद्धमात्मनोहृष्टाद्वियाहि येन शुद्धतादीन्यभिप्रेत्य चन्द्रद्वारकहृताबुत्रं स्यायहृत्यनेरषति द्विषति

जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती नविद्यते शरीरत्वात् आत्मसंबन्धापिनोमम ४ अ
स्पर्शत्वान्मेस्पृष्टिर्नाजिह्वत्वाद्रसना नित्यविज्ञानरूपत्वान्नात्तानेनमेसदा ५ मानस्यामा
नसीहृत्तिश्चुद्रास्वारूपरेजना निम्पमेवात्मनोहृष्टा निम्पाहृष्यतेहिसा ६ नयातेन्द्रियगुत्रा
याहृत्यमेविषयोजना स्तनीरागादिरूपा चकेवलानमनस्यपि ७ मानस्यन्तद्वदन्यस्यहृ
ष्यतेस्वप्नजन्मयः हृष्टहृष्टिस्त्वनोनित्याशुद्धानेनाचकेवला ८

नयेतिविषयोजनाविषयोपाधिका विषयाकारावृत्तियावत्नयाचकेवलाचत्राद्विहारनिरपेत्राशे
मनसिशु गोयोनर्विर्तिनिविजेस्तनि रागादिरूपासापिहवीकं यात्महृष्टाहृष्यतेइत्यन्वयः ७ किंचस्वप्नाव
स्थायोविद्यमानामनः परिणामरूपाः विषयाकाराहृत्तयस्तनोग्राहिकास्यैव हृष्टिस्वप्नेपायांसंगलिपत्रास्व
त्निपणोहृषपतेहृषपत्वेन विपरिवर्तनइत्यर्थः नहृत्यायहृत्नयदृतिशेषः सर्वहृष्टीनोङ्कटस्यासहृषिमास्यनेसि २३

नदेवं परिशोधितपदार्थेन तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवाहं ब्रह्मास्मीति निरपवादे विज्ञाने जाते सति नित्योऽहमिति बुद्धेः
मीति तत्त्वावगमसंभवात् विधायकाभावादित्याह एवं शास्त्रानुमानाभ्यामिति शास्त्रविज्ञानेऽसति विज्ञानासत्त्वमि
त्युच्यते यतनुमेयं च दर्शितं तेमतस्यात्मयोः स्वदेहं इत्यत्रोक्तमनुमानेनतामप्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥ ब्रह्मविदो नियोज्यता
दिवदृष्टिर्वभवतीत्यत्र निर्विकारत्वादिकं हेतुं वदन् शकरणार्थमुपसंहरति यथा सर्वात्मकमिति ॥ १९ ॥ बुद्धिप्रका
शोकरणे ह्यादृशो विदुते नदेवं पदार्थान्तरपरिच्छेदाभावादेव वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनसंभवितत्त्वपरिच्छेदमात्रा
देववाक्याद्वाक्यार्थप्रत्यात्मत्वावभासस्मभवे ब्रह्मात्मानादिविधिरनर्थकोऽनुपपन्नश्चेत्युक्तमिदानीं ह्येवं
करणान्ते निर्विकारोऽचलः शुद्ध इति यदुक्तमात्मनः शुद्धत्वमचलत्वं च तत्स्फुटीकर्तुं शकरणान्तरमस्तीति
चलत्वादिति हि ह्यशुद्धेनचलत्वादिः द्रष्टारबुद्धिवृत्तिनिर्वाहिः अस्तनाद्यर्थादिविषयापरिज्ञाताज्ञातानि क्रिया

एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेऽवगते सति नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥ १८ ॥ यथा
सर्वान्तरस्थोऽमवान्तोयाम्पतरोऽग्रहः निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाद्वयः ॥ १९ ॥ बुद्धिप्रका
प्रामकरणे अचलोपावृद्धिभितप्याऽग्रोत्रप्रकाशकानि दृशीन्द्रियाणि नतावृत्तिः स्यादमनस्तान्म
निकृतः प्रमाणस्पनकर्मालितद्वाभावेन वेदिता विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मात्रज्योतिषो मम
२ नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः अमनस्यालयस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ २ ॥
त्मिकाश्चान्ते साहंदृष्टिर्मलिमद्विकारतयामहंमेऽपरतामानमनुवनीत्यर्थः नन्वहेतरचलत्वादिति चलत्वं हि देह
दृष्टाश्रिते मेयलिकूकरणेन महात्मिन मितस्वयवातिरेकाभ्यां निश्चितमिति नहेतन्नसिद्धशोका एवकाश्च
निमित्तादिशुयोऽज्यनताच ननौ तिदूपद्रष्टारकबुद्धिवृत्तिनिरूपदृष्टाटिक्रियाहितत्वात्सिद्धमात्मनोऽचलत्वं शु
द्धत्वं चेति भावः २ तथाकर्तृत्वाद्यानहत्वाविकारहेतुप्रमाणबुद्ध्यारभावादपि शुद्धत्वमाह अप्रमाणत्वेन चिन्मात्र
ज्योतिषः सदाप्रकाशमानचिद्रूपस्य मम विद्याविद्ये ज्ञानाज्ञाने ज्ञानक्रियेव ताने स्तः सर्वपि बुद्धावस्थावि
प्रयत्नादात्मनश्च बुद्ध्यवस्थाविशेषत्वादात्मनश्च बुद्ध्याभावादिति सिद्धा शुद्धतेत्यर्थः २ उक्तमर्थं जानस्यात्म
स्वभावेन शुद्धात्सिद्धावयुरो इन्मे वहति नित्यमित्यन्यचिन्मात्रज्योतिस्वरूपविशेषणानि विप्रादृपतिनित्यमु
क्तस्येति विद्याविद्यनतस्तइति हेतुवेणान्वयः शुद्धत्वाविमयत्नं तत्र विचालितत्वाहेतु इत्यत्रमदारत्वादमनन

उ॰ प्र॰ कथं तर्हि जिज्ञासावस्थायां समाध्यादिकं कर्तव्यमिति नेत्युक्तिया सीदितित्याह इत्येतदिति सदानिस्पन्द इत्युक्तस्यापिम
स॰ टी॰ मयावस्थैतन्मेन ज्ञात्वयमुक्तादिविषयसत्तानमात्मीज्ञावस्ममकार्यसमाधानादिकं तत्त्वसमभवन्नेदानीं तज्ज्ञान
२५ नः कृत्यमस्तीत्यर्थः इदानीं कस्मात्समाधानादिनं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तद्भावादित्याह समाधिर्वेति तु
नामवेन्मेति शेषः कृतानमवेदित्यत्र हेतुमाह मोहितेति हि यस्मात्मोहप्रयोगकर्तृसंबन्धान्यानाविचार्यबुधा
मानात्कृत्यकृतकृत्यतामस्यैतेम्यमुक्तावबुद्धितिशेषः तथाचश्रुतिः एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणावृ
द्धेनेनाकनीयानितितस्यैवस्यात्पदवित्तं विदित्वा नलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ब्राह्मणस्यकार्यं नविद्यतेइति
स्मृतेश्च तस्मात्तत्त्वानामभावादात्मज्ञानी किमपिकर्तव्यमित्यर्थः २१ ननुयद्यपिप्रत्यगात्मविदः समा
ध्यादिकं कर्तव्यं नास्ति तथाप्यात्मनोब्रह्मत्वेनैक्यापादनार्थं चस्पचविलयः कर्तव्योवशिष्यतइत्याशंक्यब्रह्माह

इत्येतद्यावदज्ञातं तावत्कार्यं समाभवत् नित्यमन्तर्मुखस्य बुद्धस्यच सदात्मम् २६ समाधिर्वा
समाधिर्वा कार्यं वास्य कृतेन भवेत् मोहिताय जनाश्च बुधाश्च मन्यते न कदाचन २७ अहं ब्रह्मा
स्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्मि यत्नतः सदा ग्रतः सर्वगतोवाहमजरश्चात्मयोऽस्मितः २८ सदस्यः सर्व
स्तेनैवाह्याकल्पित्त्रविद्यते कर्माध्यात्मस्य सद्बीचवेनानिजेषां गुणोऽस्मि ; २९

श्रि यस्माननित्वास्मिइत्यात्मप्रपंचस्य वाज्ञानमात्रविलसितत्त्वात्त्रिहृत्निमम यथवचाधिष्ठानात्मना विलीनत्वा श्रि
न्नतदनुष्ठेयम वशिष्यतइत्याभिप्रायाह अहंब्रह्मेति सदेतिब्रह्मास्मीत्यादिश्रुसर्वेषुविद्योक्तिणेशुयोऽस्मि
ज्ञानत्तेनावेद्यहीनः सर्वगतइतिचयदृशमजोनायइत्युमयत्रयोऽस्मि जन्महेतुरहितइत्यर्थः २८ ननुयदि
दृढवेतनमेदेभासमानेकथंब्रह्मास्मीतिप्रतीतिः स्यादित्यतआहसदस्यइति उक्तेर्थेप्रमाणमा २५
ह कर्माध्यात्मइति एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि
वासः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतावेकस्यैवसर्वभूतान्तरात्मतोपपादनादृष्टप्रतिमानस्याकाश
कादिभेदमानस्योपाधिनिबन्धनत्वाद्ब्रह्मानात्मानंप्रकेतिप्रकृत्याऽस्मात्मानुभवतीत्यर्थः २९

तत्स्मादेवात्मदृष्टिरिहाकर्त्तेनत्यस्यथाप्यत्यप्राशंकाहृनिमवेन: करणाविवेकाद्देवेत्याहानित्यानि स्वविशुद्धेनिर्देद:
यथाधिगतमयाहृष्टयाहृष्टयासहाविवेकाग्रहाद्वस्थावहारस्मैसानित्याशुद्धाचात्मदृष्टिस्वनित्याऽविशुद्धेतिच
अत्रानेहृतियोजनानयाहस्वबोध:बोधितमस्यते इत्युत्तरश्लोकगतेनान्वय: २१ अविवेकनिबंधना निमथ्याभिमा
नाद्भवसंसारप्राप्तिरित्युक्तमेव स्फुटयति १ स्फुटयेति १ कथन्तर्हि संसारनिवृत्तिरित्यपेक्षायां तदुपायं भ्रुवन्सुख
दुःखादयस्य चक्षुरप्रत्यक्षेति सुखमात्रानात्मधर्मकत्वमित्युक्तं स्यात्मनात्मविशमात्मानमुक्तरूपसद्भावमरेतत्र
त्याचार्यापदिष्टमनवरतमनुसंदधीतेनियोयोजना २१ यद्वात्मनश्चक्षुरादिग्राह्यत्वं माकुर्वि इदंवक्तेनत्वमा
त्ममाहाचक्षुष्यादिप्रत्यक्षेति अचक्षुषः मध्येवमवागमनरूपादिनाहकदाचरएवके यथात्मनूपपत्तन
यामेतदेकेपुनः मित्याहासायणइति २२ आत्मनोनिर्विशेषत्वेयुक्त त्वतरसद्भाहृतीन प्राकृतादीनामिति अथहमा

अनिमासाः स्वविशुद्धे निरन्तरे ज्ञानविवेकत: स्वबोध: स्वबोधयाचाहं कृतकृत्याधिगतमया २१ स्फुटया
स्फुटयनेवैसुखदुःखयापि सन्त्यते सर्वलोको येनसंसारस्फुटति १ अचक्षुषादिप्रत्यक्षोऽस:
वाचारम्भणरेतज्ञ नित्यमुक्तमिहात्मानं शुद्धसत्त्वमहं सदा २१ अचक्षुषादिप्रत्यक्षान्नैद्रिया
सद्भावम अग्रतोऽसमना: अभाइतिचार्यवेतैव २२ प्राकृतादीनामभावस्थूलमनमकारके अ
प्राणोऽमनायस्मात् विकारीसदासह २३ विक्षेपानास्तियस्मान्मेनसमाधिस्ततोमम विक्षेपो
वासमाधिर्वामनस:स्याद्विकारिण: २४ अमनस्कस्यशुद्धस्यकथंतस्याद्द्वयंमम अमनस्काव।

स्पर्शामदूपमवायत्पारसंनित्यमशोधवस्तुयत अनायनेनमहन: प्रेष्ठ वंनिचाप्यतेमरणगुरुवाम्यसुखाचानइति
कावकेष्टयनहृत्यर्थ: अतो प्रमाणमन्त्रयाफलितमाहासायणइति यतदृचक्षुरादेरप्रसक्त्वात् २३ अवि
कारित्वेहेतुमाह विक्षेपइतिनयस्मात् विकारित्वाद्वित्यर्थ: नतो विक्षेपाभावादित्यर्थ: विक्षेपनिवृ
त्तिरूपानास्माधेस्तदभावेनद्रूमाव: कस्मान्हिसमाधिविक्षेपाविनयेक्षायांविकारवतएवेतिवदन्विकारि
प्राणतृभावेहेतयतिविक्षेपोवेति २४ मनोवहिकारि स्थाहृकारित्वमनस्त्वात्मात् विक्षेपसमाधीआत्मानि
समाधेयानातदुभयाभावाक्तौनवतइत्याहामनस्कस्येति शुद्धस्याविकारिणइत्यर्थ: कथममनस्कत्वम
विकारित्वेचेत्यतआहामनस्कावविकारित्वेइतिविदेहस्त्रास्सौव्यापीचेतिविदेहव्यापीतस्येतिविग्रह: विदेह
त्वामनस्कत्वेव्यापित्वाद्विकारित्वेचेत्यर्थ: २५

उ॰ प॰ तस्माद्विद्याद्रूपत्वाभेदस्य वृत्ताभूतानी सर्वगतात्मनस्तस्योपि ज्ञानोतिसिद्धमित्याह भेदाभेदइति यथैवैक
स॰ टी॰ स्मिन्पूर्वं भेदः भेदस्य विकल्पितो एव हि तः तथा एको नाना चेति चाहमेव विकल्पितो नान्ये एव ज्ञानमतिः फलेगता
२५ फलप्राप्तिः कर्तामो ज्ञेति चाह विद्व ज्ञानात्मनिष्ठा मतज्ञा एतत्सर्वं कुतो भवेत् तद्वृद्धिं चाप्यमायेन मेवेदेवेत्यर्थः २३ नतुन
त्वात्रिके सारं तेह यं त्रस्त चापाद्यपि भिति विद्यो मम ज्ञात्मन इति चेत नत्राह नमेहयामिति नत्वहं तमाहाविका
रीति यतो यस्माद्देह मविकारी कृतो विकारी तस्य कृतो यद्यन्यया तं तत्र प्रमाणं हि प्राकृतं नस्तत्वात्ने अविकारीयमस्था
नरूपति स्पष्टेनेत्यर्थः फलितमाह सदा शुक्ल इति सदैव व्यवसर्गीमस्य इत्यर्थः तथा शुक्लं स्वच्छं तद्धेन विद्यासे
वेदयहीनो यतः सदाशुद्धः नहि किं वाधगुणो वाधतत्पवेत्यर्थः नहि वाधोविकीदं मदान्तिनेत्याहाहं यइति
२६ नदेवमुक्तलक्षणमात्मतत्वेशास्त्राचार्यप्रसादात्स्वयमेव मननिदिध्यासननिष्ठा भावात् सत्सदाशुद्ध

भेदाभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पितं ज्ञेयं ज्ञाना गतिर्गीता मय्येकस्मिन्कुतो भवेत् २३ नमेहपं
न चादेयमविकारी यतो ह्यहं सदाशुक्लः सदाशुद्धो ह्यगुणो ह्यहम् २४ इत्थं वै सर्ववेदात्मानं वि
द्यात्सर्वैः समाहितः विदित्वा मां स्वदेहस्थं सर्वभूतेषु ज्ञो मुक्तो भवेत् २५ सत्यं तत्त्वं ह्युपसिद्धस्य योगी
ज्ञानयव च मय्येव वेदनतार्थ्यमस्य पामात्मिहाभवेत् २६ वेदार्थो निश्चितो ह्येष समासेन ममोदि
तः शिष्टबुद्धिना २७ इत्यवदत सकरणे क्रमोद्गणा विहृते
गहेऽस्यास्मीत्युत्सदृशाद्दितिमत्तुष्टो सोऽस्माहयनित्स्मैवमिति पूर्वं पूर्वमुक्तवेदनफलमाह विदित्वेति ज्ञात्वेः
सर्वदर्शी २५ उक्तं तत्त्वविदुज्ञात्वान्निःसयथा यति सेकृतकृत्यस्यापि सन्न्यासाणाद्दितिफलेवर्ग्योग्ज्ञानेऽणव
वर्मवेदित्वितिसर्वद्य एवनिष्ठाहितस्य मम वायमाहात्म्याति उक्तं श्रीभागवते भगवता न्देहमाद्यसुलभसु
दुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा इति तदुक्तस्य सक
करणार्थस्य प्रामाणिकत्वं दृढयितुं पालिसौकर्यमाह वेदार्थ इति अस्य प्रहणे मुख्याधिकारिणो दर्शय २५
ति समन्यासिप्य इति न केवलं प्रामसं न्यासाश्रमवान्भ्यः किं तु शान्तेभ्यः शमादिसाधनसंपन्नेभ्य इत्यर्थः
उपदेष्टाऽविशिनष्टि शिष्टबुद्धिना निष्ठा शास्त्राचार्याच्छिष्टबुद्धिनेत्यर्थः २२ इत्यवदत्प्रकरणे क्रमोद
प्रविहृते २२

ग्रहं ब्रह्मास्मीत्येतावन्मात्रमेवात्र ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनेन सर्वोऽस्मीत्यत्र तु बाधायां सामानाधिकरण्याभिप्रायेण प्रयोगान्न युक्तिमुक्ता
हमितिस्वस्य तदयोग्यत्वयुक्तिमात्रेणोक्तं तत्र स्वस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनाय नेह नानास्ति निर्दिष्टबाधाकाशात्मके सर्वात्मत्वं
तत्र तत्परिणामात्मके शरीरसंस्थानेषु तत्सर्वेनाहमित्युक्ते नेतिनेतीति सर्वाण्यारोपाणि निषिद्धत्वात्सर्वत्राप्यनात्मत्वात्
तादृशमेवेदं सर्वमिति युक्तमेवेत्युक्तं भवतीत्यर्थः केवलः सर्वविशेषशून्यः शिवो निर्विशेषरूपः सस्थाणादिकाला
दिः अपागात्मकत्वे केवल इत्यनेनाह नमे संधीति तत्र हेतुः सर्वदा हर्षोऽस्मिन्निति प्रकाशात्मत्वादित्यर्थः महदा
धायादिशादिः क्रमेण स्वप्नसुषुप्तिजागरणान्युच्यन्ते सदैवैकरूपेण प्रकाशमानस्य सत्स्वरूपावरणाविद्योपहतावस्था
तत्प्रयोजनमित्यर्थः २ नस्मात्त्रिदेवतानात्मानि विशेषस्य युक्तं ब्रह्मस्वरूपेणाद्वर्णनमिति सर्वात्मत्वमाह सर्वम
नीति यथाकाशं सर्वमात्मविज्ञानाकाशाद्धितलक्षणमतिसूक्ष्ममानत्वेन तत्पदं ब्रह्म यदि तेणामत्वेनस्य हृदस्य
वायवादिनमिच्छनेन तस्माद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वात्मानं बुत्तत्वेन वा ब्रह्मैवास्मीत्यर्थः नहि ब्रह्माकाशयोरुपमानो

मत्स्वाहं न चास्त्यन्यो माय्येव केवलः शिवः । नमे संधा न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा हृषः ॥ २१ ॥ सर्वमहं निषिद्धं य
थाकाशं हि सर्वमद्वयं तेनाप्यस्य विनाशस्तेन ब्रह्मैवाहं तथाद्वयं ॥ २२ ॥ ममात्मास्वात्मात्मेति भेदो वा मे नास्ति
न्म याभिदेन एकस्य सर्वभेदेन तथा ममविकल्पिता ॥ २२ ॥

एकस्य भावेन भेदाभावे ब्रह्माद्वितीयमित्यनयाह तेनापीति तेनाकाशेनापि विनाशस्तेन सिद्धं ब्रह्मास्मि व्यवहार
दृष्ट्योपमानादि भेदोऽपि परमार्थतस्तदभावाद्वैतत्वादित्यर्थः एकमद्वयपदमाकाशेन संवधाद्वितीयं ब्रह्म
णाप्येतत्कुतः ॥ २२ ॥ पूर्वमाकाशदृष्टान्तेन पूर्णत्वनिरूपणात्परमार्थतः परिच्छेदाशंकानिराकृतत्वादानीं
तेनेव दृष्टान्तेन भेदपरिच्छेद अनीतेत्यनेति माह ममात्मेति ममस्वात्मा स्वात्मा स्वरूपं ब्रह्मेति स्वतः स्वस्यात्मेति च ममा
त्मा ममात्मात्मीयभावेन भेदप्रतिभासः एकस्य ममसामान्यः गुणाद्युपाधिकृत भेदः सच्छेदापत्त्या विकल्पित
आरोपितो भवद्यथैकस्य व्योम्नः सर्वभेदेन सहस्रहस्तभेदेनांशांशिभावरूपी भेदो विकल्पितो भवतीत्यर्थः
द्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

स. उ.
प. टी.
२६

नन्वस्य पक्षेऽपि नाम्नस्यकटिनस्वप्नाभिज्ञानेनशून्यापत्तौ न ह्याकारापत्तिरिति प्रश्नस्यते विज्ञानस्य स्वरूपेणा हि ष
या: प्रमाणाभावप्रिकयेन ह्याकारापत्तिसंभवदृष्टान्तमाकाङ्क्षमाणान् प्रत्याह व्यंजको वेति व्यंजको यथादित्य: पिण्डादेरा
लोको वा घटादे: स्वप्रकाश्यार्थ: ४ बुद्धेरव्यंगस्य स्वस्य स्वाकारस्य प्रदर्शनादित्यपराहन्तमनवयवातिरेकेण
यथा दृश्यते धीरेवेति ५ आलोकादिवद्व्यंजकत्वाद्बुद्धेर्व्यंग्याकारतान्यथानेह दृश्यते व्यंजकत्वमिति श्रुत्या
बुद्धेर्घटाद्याकारेण दृश्यमानाद्दर्शनयोग्यतापत्तिस्तद्वद्विषयव्यंजकत्वमित्यर्थ: चैतन्यंहि विषयावभा
सत्वाविषयस्य च बुद्धेः स्वच्छत्वात्तेनाऽस्फुरतिनयाच बुद्धेर्विषयाकारतामावे चैतन्यस्य विषयात्मनास्फुर्ति
रनुपपन्नेति विषयाभिव्यक्त्यर्थं तयाऽऽत्मा ह्याकारापत्तिरेव बुद्धेर्व्यंजकत्वमित्यभिप्राय: यथा घटाद्याकारेण
वभासमानत्वमेवाधियो घटाद्युपाधि व्यंजकत्वेन ग्राह्यत्व: आत्मनाधियस्तद्वेद्यधर्माधर्मवशाद्बुद्ध्यन्तरे सन्मात।

व्यंजको वा यथालोको व्यंग्यस्याकारतामियात्। सर्वार्थव्यंजकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ४ धी
रेवार्थस्वरूपा हि दृश्यते दृश्यात्र घटादि च नचेत्स्वतोऽभिव्यंजकं परोक्षे स्मरतो बाह्यमिति क्रम: ५ व्यंजकं चेद्दे
वास्याद्घटाद्याकारदृश्यता दृष्टृत्वे च दृशेस्तस्माद्व्याप्ति: स्यात्स्वयंप्रभे ६ चिन्मात्रज्योतिषा सर्वा:
सर्वदेहेषु बुद्धय: मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ७

आत्मनिस्तद्वात्मनस्फुरणमेव दृष्टृत्वं न परिणाम इत्याह दृष्टृत्वे चेति यद्यपि धियो विषयव्याप्ति: परिणाम
भेदेन न भवति विषयदेशे तस्या: गोचरत्वात्तथापि चैतन्यमात्मनो धीवृत्तिव्याप्तेन परिणामोपेत्व
चिदात्मस्वरूपप्रकाशकत्वेनैव विधय: स्वयंप्रकाश इति भाव: ६ बुद्धिगतन्यायेन साक्षित्वेन विदा
त्मन: परिणामाभावेऽपि तत्स्वरूपस्य प्रतिदेहं तद्बुद्धिसाक्षिभेदादित्याशङ्क्य प्रमाण
भावान्नैवमित्याह चिन्मात्रेति यथैकस्मिञ्छरीरे बुद्धेरवभासो विकृतोऽचिद्व्याप्तिमात्रत्वात्तथा सर्वश
रीरगतबुद्ध्यवभासकत्वमात्मनो बुद्धिभेदेऽपि तत्तदवभासस्वरूपभेद: प्रमाणाभावान्न मतिभेद: सा। २६
क्षिसाक्ष्यत्वेन साक्षिधर्मभावाभावाद्यासादिभेदाशङ्कावकाशो न इत्यर्थ: ७

26

पूर्वस्मिन्नुक्तरीत्या करणाविवेकादात्मनि संसारित्वप्रतीतिर्वस्तुतः इति पञ्चदश्यामपरोक्षादिना ज्ञानेन कार्येण सह
प्रत्यगात्मेति निर्दिष्टमितीदानीमत्र करणस्य परोक्षत्वात्संसारप्रतिभासस्य चापरोक्षत्वात् अन्नमयप्रतिभासो बुद्ध्याविवेक
कृतस्त्वया शङ्कितः करणस्यापरोक्षत्वं प्रतिपादयन् पूर्वं कृतमभिप्रायमुक्तवानस्त्यर्थं यदर्थं नयनस्य करणस्य क्रमतो स्वप्न
स्वप्नस्यापीति [illegible] चक्षुरादेर्विषयज्ञानस्य रूपाभासस्याकारावभासोऽनुपपन्नोऽनुमेयत्वेन स्यात्
पूर्वं जाग्रद्वृत्त्यामनुभवावस्थायामपि [illegible] नमवरूपेण तदाकाराध्यवसायाकाराधीरेत करणमिति
[illegible] तदनुभूतेन प्रत्यनुमीयमानरूपत्वार्थः स्वप्नस्य मोहरूपार्थविषयत्वनियमात्सर्वरूपस्वगताभावात्स्व
प्नस्यापि [illegible] विषयोऽर्थाकारवत्तित्वमिदं करणमेवेति जाग्रद्रूपं सर्वं तु भवतोरपि करणमे
वार्थाकारवृत्तिमद्यपरोक्षमनुभवनमिति कल्पनेन स्मात्सर्वावस्थावस्थासु वृत्तिमद्वेन करणस्यापरो।

स्वप्नस्यापि चक्षुरादेर्हि रूपाभासः मद्रूपत्वेन [illegible] तदाकाराधीहेतुत्वेनानुमीयते २ भिन्नात्मत्वेन
[illegible] देहान्तरस्य जाग्रद्दृष्टान्तवादेहान्तरदृष्टत्वादन्यापेक्षः २ [illegible]
तद्भिन्नजायतेनेत्यर्थः रूपादीन्विषयान्विज्ञाने तत्रमेहरूपत्वेऽप्येव २

तत्वानन्दमयस्य चिदाभासाविवेकादात्मनः संसारित्वावभासोऽपरोक्षोऽपि इतिभाव २ एकमेव करणस्या
परोक्षत्वे निरूपिते किमायातमात्मनः इत्यपेक्षायां हेतुपादनं करणादिस्वरूपालादिविवेकसिद्धिरयमेवेति
दृष्टान्तमाह भिन्नाभिन्नस्वरूपस्येति स्वप्नेऽभिन्नात्मस्वरूपस्यापि देहः सम्यग्दृष्टान्तं भवति यथा तदेहात्म
त्वमभिमन्यमानेनापि तदात्मको न भवति तथा जाग्रद्दृष्टान्तदेहात्मापि आत्मा अन्य एव इह इत्यादि
र्थः देहपञ्चकस्य लक्षणानि हि कीर्तितानि करणयोरखिलयोश्च संयोगोऽविमत्वाद्देहादिरात्मा हि स्वरूपतः स्व
रूपदेहादिवदिति २ बुद्धिस्त्वन्तः सर्वावस्थासु [illegible] स्वरूपत्वेन स्वरूपत्वेन तत्त्वरूपमिति स्वरूपेति
स्वरूपेण सर्वानित्यत्वमित्यत्र [illegible] सर्वकालं सर्वात्मनेत्वात्मस्वरूपत्वाभिव्यक्तिं निदिध्यासनं भिन्नजाय
तेनात्मानात्मविभावितेत्य... चेन्नसपि रूपादीन्विषयानन्तरेण तत्त्वभेदरूपेण तदाकारं जायते इति

यतः शुद्धः केवलोऽतो बाह्याभावः यतश्च सत्तानैकरसोऽतोऽनन्तरमपि हृष्यगात्मिपकरसत्वे स्याद्यतिवन्नहि सैं
धवघनवद्धितानन्त्यर्थः हेयमिन्नपललगाणवेश्चनेस्वेयात्मनिकथंहेयमुपादेयंवाकल्प्यनन्त्यर्थः सत्तासु
त्रीनालिङ्गितस्यवाच्यस्याव्यनस्यचोलीविनमयाकाल्ता नयोऽस्यात्मस्वरूपत्वाञ्चततोवहिरन्तर्वा किमप्यस्ति
परमार्थतोतयद्धेयमुपादेयंवाभवेदितिनाम नोविशुद्धिसंकोचावकाशानुनिमावः १० वस्तुस्वभावानुसारेण
विचार्यमाणेनात्मनिहेयोपादेयंनास्तीत्युक्तमिदानीं विद्वदनुभवेनाप्ययमर्थोवगम्यते इत्याह यस्मात्मेति ब्रह्म
विदोज्ञानिनस्त्वात्मास्वरूपं कथंयत्नेन नकृत्यमादित्यर्थः ११ एवंविधमात्मतत्त्वेनवेदानुभवतस्त्वामिमितिस

२७

यश्चात्मा नेतिनेतीति पर्यायोहनचोदितः सचेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यत्नात्तानः परं कथम् ११
अश्नानापायशिकात्तत्रस्तैवास्मिन्नितर कामवान्स्यात्कथंचाहं विमुक्तश्चैवमेनसा १२
पारगस्तु यथा नद्यास्तत्रस्थः पारमीप्सति आत्मतत्त्वस्तथाकार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छति १३
आत्मज्ञस्याभिमतस्य स्याद्धानोपादानता यदि नमोक्षार्हः सविज्ञेयो वान्तोसौ ब्रह्मणाध्रुव १४

यमेवात्मविदांशास्त्राद्वेयोपदेशगात्तुसारेणविवेकव्यमित्मा — प्राणापानादीनि षड्र्मिरहितमित्यर्थः
१२ एवंविमर्शोऽसौ संसारमनोयमितिकर्तव्यबुद्धिरेवनभवेदितिहृष्टान्तेनाहपारगइतिनाद्याः पारंपरती — २२
रंगतोयथाननस्य पटतीरस्यएवतनमेवपारंपिपासति यानुसाधुमिच्छतिचोदितंनत्वय नयथायथो
क्तात्मज्ञोऽस्यकार्यंकर्तुमिच्छयोमार्गेदृच्छतीतियोजनानैवपिपासानैवेच्छतिचार्थः १३ यः पुनरात्म
ज्ञोपिकाकार्यंवास्यात्मतनसम्यग्दर्शीतिनिर्दिष्टव्यात्मतत्वाभिनिवेशापः १४

चैतन्यस्य सर्वैकत्वे विषयप्रयुक्तबुद्ध्यादेरनेकत्वान्नानात्वप्रसङ्गान्मना सिद्धिरित्याशंक्य सकलदृश्यस्यानाद्यनिर्वाच्यावि
द्याविलासबुद्धिमात्रत्वात्तेन तस्यानुपपन्नत्वमविरुद्धमित्युपपादयति करणमिति । यथा क्रियाकारकफलानि
स्वप्ने धीरेव वाह्यार्थस्य तत्रात्यन्ताभावादिति निश्चिते एवमेव जाग्रति जाग्रद्दशायामपि ततो धीरेव क्रियाका
रकफलरूपाहङ्कारात्मैव हि : पदार्थसत्त्वमवगमनेन प्यासनिस्फुरणावपि तदाकारविशेषस्फुरणं कदाचित्
स्यात्तस्मादिति : सोहं वा तन्निबुद्धेरध्यस्तत्वात्तस्य स्वाध्यस्तेन वेनेनमिथ्यात्वान्नह्यहङ्कारमात्रेणाबुद्धेरस्य यथ्याऽन्या
दृशा : सन्ध्याः विद्वैकरसरूपार्थः ८ अन्यथोक्ते स्फुटयति बुद्ध्यादीनामिति बुद्ध्यादयो नात्मस्वरूपधर्मा

करणं कर्म कर्त्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः । जाग्रत्येवं यतो ह्यस्माद्धृह्यान्नस्मात्तु नान्यथा ८ बुद्ध्यादीना
मनात्मत्वं हेयभावादिरूपतः । हानोपादानकर्त्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ९ सबाह्याभ्यन्तरे शु
द्धे प्रज्ञानैकरसे घने बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत् कथं हेयं प्रकल्प्यते १०

आगमापायित्वाद्देहादिवदित्युक्ते चिदात्मनि व्यभिचारमाशंक्य परिहरति हा नोपादानेति बुद्ध्यादे
र्हानोपादानयोर्लम्पविद्ध्येया : कर्त्तात्मा तदधिष्ठानमात्रेण कर्त्तेत्युच्यते स न केनचित्त्याज्यो नादेया
त्मा न च गृह्यते नो विहितमेव यते आत्मनः सर्वाधिष्ठानत्वात्तस्य चाधिष्ठानान्तराभावादित्यर्थः आत्मनः स्व
रूपत्वेऽहमायुपादेयत्वेऽपि न स्वसंबन्धेन त्याज्यस्य बाह्यस्य वस्तुनो मरणादेरात्मनस्य च पायादेर्हेयत्वं मा नेर
स्य चैयागत्यानादेरूपादेयत्वं च स्मविषयमिति तन्न विशुद्धिरात्मनस्तस्माच्छंक्याह सबाह्येति बाह्याभ्यन्तरस
हिते बाह्यमाभ्यन्तरं चास्मिन्नेवन्नतनः ह्यापारिकल्पं :

उ॰ म॰
स॰ टी॰
२८

विहरतो यः किं मपि कर्तव्यं भावयतो
त्मपरमात्मनोः वस्तुतः स्थितौ यतो यतिः कस्मिन्नस्मा[illegible] मित्यादि संसारप्रतिभासमाने [illegible] हि यतोऽनन्तात्मनि नात्मनि म
त्वनस्याह कर्तृकर्मेति कर्तृकर्मफलभेदाभावात्स्वात्मन्येव [illegible] वेति योजनालस्मात् [illegible]
माहमित्यादि नृपाणामभावः प्रतिभासः [illegible] भावेहेतुमाह [illegible]
नैः प्रागेवसर्वकर्त्रभावात्ताद्रूपं मितिभावः २८ आत्मनः [illegible] कात्मतत्त्वज्ञानमित्यपेतात्मा यो वेदान्त
मायइतिस्वात्मैकवेदान्ते सर्वात्तितेरापि २९ केवलमात्मानमद्वितीयं [illegible] सर्वात्मस्वप्रतिष्ठं [illegible] स्वप्रकाशं सर्वं
वाक्यप्रमाणवत्वादित्याह इत्थमात्मविज्ञानमात्मनः [illegible] विज्ञानं विज्ञानविज्ञानमिति तथा
विशुद्धविज्ञानाप्येवं [illegible] स्वप्नदशायां [illegible] विज्ञानविज्ञानं वाक्यार्थमाह
नात्मद्वैतोऽस्ति द्वैतात्मद्वैतोऽस्ति ज्ञानेनानात्मद्वैतोऽस्ति मनसानात्मद्वैतोऽस्ति विज्ञानविज्ञानवाक्यार्थमाह २८ आ

कर्तृकर्मफलाभावात्स्वात्मन्यात्मनि च स्थितः नमाह्येवेति योऽभावस्तामितरक्षेत्रतामवेत २८ आ
त्मा तात्मीयव्यवहारभावाद्विद्यामकल्पिता आत्मैककेवलसैनास्ति वीतामावेक्रतः फले २९
इत्थं ज्ञात्वा परमाद्वैतविज्ञानैकत्वतत्त्वं इत्थं यत्परमात्मस्वात्मस्वभावः [illegible] ३० आत्मवन्ते
सर्वभूतेषु सर्वभूतानि चात्मनि [illegible] सर्वमेतदनिलेवान्तः सर्वस्यात्मा परं तदहम् ३१ अकार्यार्थमात्मान
गमेवव्यवहारादिक्रियापुन सर्वमेतदसेवानः सर्वस्यात्मापरं ब्रह्म ३२
क्रियात्मक्रियाफले निर्ममत्वनिरहंकारः प्रशान्तिमुपगच्छति ३२

इत्यादीनि [illegible] स्वप्नादि [illegible] भवतीत्यर्थः यस्मादेवमविषयमन्नमेवाद्वयमात्म
इत्यादीति [illegible] इत्यादि [illegible] परिहारः ३० अध्यात्मनोऽपि [illegible] त्मनिविशेषकपरमद्वयात्मविशिष्टं
तत्वयुक्ति सिद्धत्वात्तस्मादहं सदा [illegible] इत्युपसंहारः ३१ [illegible] साधयति आत्मवत्पश्चि
[illegible] सर्वस्यात्मा [illegible] सर्वमेतदसेवानोऽहमेतदेव सर्वस्यात्मा परं ब्रह्म [illegible] ज्ञानात्मानम्
[illegible] सर्वमेतदसेवानोऽहमेतदेवसर्वस्यात्मा [illegible] मात्मत्वात्
त्वं ३२ आत्मवत्यादि सर्वमेतदसेवानामेवात्माप्रतिभासएकात्मवाक्यन्यायात्मिकमात्मज्ञाने
स्कृष्टयत्नः कार्यार्थमिति अकार्यशेषम [illegible] क्रियात्मनि क्रियाफलस्वरूपत्वफलविशेषं
मित्यर्थः क्रियात्मफलसमर्पणमिति वाक्यतो यतो निर्ममत्वं द्योतितो निरहंकारएवविधमात्मानं पश्यन्

२८

अनागतानां ये पूर्वमनन्तरं तं नयष्टिमांसे ऽनेनो पासनेवि पारेन कथं श्रवणात्स्मरणं इति स्मरेदेव हि विद्योपि विशब्दः सोऽपि वे
दनमात्रिकार्थ मित्याशंक्याह केवलस्य तु केवलं नित्यस्मृतिरुदपादि माता मिति आदित्य: स्पष्ट हितं मिदं जगत्सर्वं हि यस्मा
त्प्राणेन हि रण्यगर्भस्त स्मात्प्राणस्यापि प्राणो ऽहमस्मीति प्राणस्य भावमापन्न उपासकः प्राणपावन श्रुतिः
योऽवदानयानाश्रुद पास्तमयरहितस्य सूर्यस्य नाम स्थानाभिमन्यते: तथा च श्रुतिः नहवास्मा उदेति न निम्लो
चति सकृद्दिवा हैवास्मै भवतीति तथा च प्राणस्याभिमानविद्योपि भेददर्शिनो ऽयमाह ह्रीशो तस्यानोनदास
क्रियाविद्योपासनास्मरणस्यात्मदृष्टये सर्वं तेनावभासयति तेस्वरूपे केनचित्: सदानन्द इति कालभेददर्शिनां
भावादेव तत्त्वमित्यर्थ: २४ ब्रह्मविद्योपासकस्त्र्यात्मिकाभावे पि संध्यास्माधावात्मान्या च
रेदिति श्रुते: स्वात्मनि विस्मृतिः पथ्यमप्रमादा पश्यति कर्तव्यं तत्राह नस्मरतीति स्मरतीति मोहात्
कर्तृत्वादीनां पार्थस्मरणं विस्मरणं प्रायश्चित्तं नरस्मृतिविदिति एवम्प्रकारात्मनः स्मरणेन विधानं प्राप्ते न

सर्वांश्चैव हि भगवत्प्राणात्त्व स्मात्प्राह निशीथवत् प्राणाय प्राणिन स्मातोऽनेन ब्रह्मविद्योऽहं ये २५ नम
स्वात्मनोऽनात्मविस्मरणान्मनसि मनोपि स्मरतीत्येतत् ज्ञानमज्ञानं हृतज्जन्म ० २६ प्राणो
य: परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पिता: स्मृत: अयं हि विषयानेतान्सृजन्सर्वं इवाहृत: २७

हि तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं माविर्भावतिरोभावादिति विकारस्य तेन मनएवात्मा तं स्मरेदिति विधि: स्यादित्यत आह
मनोपीति मनसो ऽचेतनत्वात्स्मर्तृत्वानुपपत्तेर्मन: स्मरतीति ज्ञानमुपपन्नं ज्ञानं हि तज्जन्मैवैक विलसितमि
त्यर्थ: तथा चात्मस्मरणं ब्रह्मविदः प्राणव्यतिरेकेण मन: प्रपन्नत: सोऽयं समाधावेति विधिर्ब्रह्मस्वरूपावि
द्दृष्टिभाव: २८ परमात्मा ऽहमिति रूपता प्रात्मानं स्मरतीति तथापि परमात्मानं स्मरेदेवेत्याशंक्याह प्रा
णोऽसि यदि परश्चात्मा ज्ञात्वा ततो पायो विषय: स्यात्तदा सोऽविद्याकल्पित: स्वाज्ञानकल्पितो हि निश्चितेऽस्य
तोऽज्ञातो नाविद्यादि: ज्ञान विषयस्मरणं स्मृत्यर्थं तदविद्याकल्पितत्वनिषयात्मस्मरणमेव न भवतीत्यर्थ: तथा च
नास्मि आत्मन: प्रपन्नत्वे पत्नादि के विषया प्रात्माविद्यायोऽद्वैताधिनेश्रुतिज्ञात्तत्त्वे ये विभागाभावादहम्
एवात्मा भवतीत्यर्थ: तत्रदृष्टान्तो रज्जां सर्प इवेति यथा रज्जु विषयार्थ सर्पवाधिते रज्जुरेवात्र शिष्यते

उ. प.
स. टी.
२९

29

एवमशेषसमाप्तसाक्षिस्वतनयात्मत्वगात्मनो ब्रह्मत्वयाद्वैतलाभं दृष्टीयन्तो न्यस्याः स्यात्मविद्विस्वेतेऽर्थमात्म
वित्स्यप्रीकरोति परलोकभयमिति यस्य परलोकभयं परलोकनिमित्तं भयं किमहं साधु नाकरवं किमहं पाप
मकरवमित्यादिरूपं नास्ति नैवोत्पद्यते तेन यतनवृत्तिरुच्यते एतत्पापस्य तस्य भयं मरणभयं नास्ति नजीवतीति
यतनवृत्तिरुच्यते आत्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्याद्दृष्टेर्नास्ति द्वितीयदर्शननिमित्तं हि भयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति
श्रुतेः तस्यात्मतत्त्वस्य ब्रह्मैकत्वाद्यात्मविज्ञानेऽश्रुतं स्वयं न तत्पादर्शन्त्वस्यापि शोच्याः शोचनीयाः सुखहीनत्वे
स्थिरः समत्वं यथावायाः कथं सुखस्याः सुखितिनस्माद्याः परलोकमरणनिमित्तं भयत्वाह नहं कारादिरूपम
नयावस्थानिष्ठाः सम्यक्त्वात्मविज्ञविपरीतवृत्तिरिति २७ ब्रह्मैकत्वादिभावस्य सर्वे साक्षीमात्मत्वात्मकस्य शोचनेत्वा
शाकव्यस्यात्मत्वात् हरिं नहि किमपि प्रार्थ्यमस्तीत्याशयेनाह ईश्वरत्वेनेति सर्वत्र देव्यस्यार्थदर्शिनः सात्मया

परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा तस्यात्मतत्त्वस्य शोच्याः सुखस्वर्गशरीराद्यस्त्वयाः २७ ईश्वरत्वे
नकितस्य ब्रह्मैकत्वेन वा पुनः तस्मात्तिसर्वेनाकिञ्चिद्यत्सर्वदेव्याऽर्थवाऽस्पृहा २८ अहमित्यात्मधीर्या
च ममेत्यात्मीयधीरपि अर्थशून्ये यदा यस्य सम्यात्मज्ञो भवेत्तदा २९ वृथात्वे सत्तु यायो चतया
सत्यविशेषता यस्य चेदात्मनोज्ञातात् तस्य कार्यं न किंचिदपि भवेत् ३०

एतद्वाक्युभयायापस्तूतिद्वाममयात्मात्स्वगादेमवेत सर्वात्मना सम्यग्भले नहि द्वितीयस्यार्थः तथा च श्रुतिः यदा
सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति २८ निर्ममो निरहंकार
यः तथ्युत्तीय यतोऽस्मृत स्यात्मव्यात्मतत्त्वस्य लक्षणमाहाहमिति निममश्चात्मत्वात्मानुपहितत्वस्यापदार्थ
बुद्धिविवेकबलात् अहं ममेति चात्मात्मीयमाविषयधीप्रभावर्थशून्ये सत्ये यत्र शून्ये यदा स्यात्तिन्नमुत्तत् अथवा
नहीनः अस्मात् मदीयस्यादिरर्थः तदा स आत्मविद् वेदेहाद्येन दत्तवेधे वव्यावहारकालेऽपि सर्वं ब्रह्म तेषाहं
देहहितत्वमात्मात्मसमात्रदृष्टीसम्यगात्मविद्विशिष्यर्थः २९ यदैवमात्मज्ञानेनावाकाङ्क्षतीति तदात्मनः कस्यास्त्या
ज्ञानस्य कार्यमपेक्षितमास्ते भवतीति साफल्यं मकार्यं पोष्यमपि च यति वृथात्वादाविति जायन्त्वसमयावृथात्वादावु
पाधौ सतीति याभ्युत्रमंवसति चेत्यस्यात्मनोऽविशेषतामाचेत ज्ञातो वेदहो ऽसे देहेऽपि सदेह वचनाऽऽदद्या

[illegible] २९

आत्मविदोऽहंकाराद्यभावाद्दकर्मिणो यद्दुःखं मयं कर्मफलं स्यात् । न तु तत्तथा मम माहंकारो नास्ति आत्मनि स्वभावतः
शून्यात्पवाविद्यासमुत्थदेहाद्यभिमानेदिना न लेपो इत्यर्थः । हे अर्जुन तेवा एवं ज्ञाने नहि स्वस्यानिश्चयात् संन्यस्त्वा
धीति हृतकिमोहितेः कर्मभिः । तु तत्त्वज्ञाने नैव वद्धं न तु तन्मात्र कर्मणा चानाधिकृत न तु ज्ञाना विफलता इत्यर्थः ।
२२ देहाद्यनिर्विज्ञातात्मज्ञानवतः सर्वेषु यावल्लौकिककर्मस्वधिकाराभ्युपगमाद्दसात्मविदो विफलं क
र्मेति तुन्याशंकयात्मस्यात्मतत्त्वविज्ञानमेव नाशनीत्याह यो अहंकर्त्तारमिति कर्त्तात्मविदित्वेत्याह योन्य
थाज्ञ इति यो कर्त्तारमज्ञानात् अस्मोऽकार्यात्मानं जानाति स अप्रात्मत्तत्वविदित्यर्थः । २४ किमिति कर्त्ता
ऽमेति जानन्नेनात्मवित्तमात्मन्येव कर्तृतादिप्रतिभासादित्याशंक्य कर्त्रविवेकनिबंधनो भ्रम इत्या
दिभ्रमाह यथाग्न्यालयोनिः यथा परमात्मेनो देहादिष्वात्मत्वे व्यात्मनत्वेन शुनादात्म्यमाध्याशिके मेनत

ममाहंकारमल्लेख्याः अस्याणवस्वभावतः आत्मनीति यद्विज्ञानमाद्यस्वस्याः किमोहितेः २२
योऽहंकर्त्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव चेतयेत् । नत्वतत्ववासौ यान्यथाज्ञः स आत्मवित् २४ यथा
न्यालयोनिनाद्वात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतं तथा कर्त्तृरविज्ञानात्फलकर्मात्मनात्मनः २५ इति
श्रुतिर्मतिस्मृति स्वशेषदृष्टाजनैः सदा । नासामात्मस्वरूपत्वादेत सत्यदात्मनः २६

यथा कर्त्तुरमोक्तृ रविज्ञानाद्दात्मनः फलकर्मासत्ता मोक्तृ कर्त्रात्मता मतापथा स्थूलदेहात्मनोरभेदाध्या
सात्मनुष्यत्वाद्यभिमानस्तथाहंकारप्रधानलिंगदेहाविवेकात्कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्या बुद्धिरित्यर्थः ।
२५ तत्रहंकारस्यैवात्मत्वात्कथमहंकारात्मनोरविवेक इत्युच्यत इत्यत आह इष्यते इति इष्टादिशब्दैश्रुत
रादिद्वारकोन करणाद्यत्वायोनिर्दिश्यते ना स्वसदैव स्वप्रजनैर्दृष्टा सहाविकस्यान करणस्यरूपमे
वेधाः कारणानहेतिनात्माः साक्षी सिद्ध इत्यभिप्रायः । किंचता साहष्टाद्यो नामात्मस्वरूपत्वादित्यर्थ
र्थः स्वशुभेसहविकस्यान करणस्यविद्यामात्रत्वयात्मस्वरूपमयात्मनस्थानस्तमयाभ्वनस्त्रक्षणा।
द्वितीयायोगाद्दविद्यामात्रतया वभासमानत्वादुत्क्रान्तः करणादहंकारादिरूपाद्दात्मनो व्यतिरेकसिद्धि
रिति यतयद्वमनन्यात्मनः अस्यद्दत्तासाद्दिमाद्येणा स्वयंप्रकाशामानत्वयानित्यायरेतद्वस्वरूपत्वा सिद्धे

अ॰ प॰
स॰ टी॰
३०

नत्रैकाग्रमनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये इत्यादिभगवद्वचनान्मनः स
माधानानुष्ठानेनात्मशुद्धिः संपाद्यावतिष्ठताम् इत्याशंक्याह सा ‥ समाधेरसिद्धत्वान्नेदानीमस्य समाधेर्न
भिमेत्याह न समाधिमिति विकारो ह्यसमाधिं ग्रासनशंकया योगि मनसः तानि निर्विकारस्य तच्च पश्यामीत्य
हं स्वतः पश्यामि यथैवंभूतं विशुद्धस्याभावे तत्र नानाविधानि निषिद्धकल्मषस्य योगध्यानादिना स्वरूपं पश्यामीत्यर्थः
२८ न तत्रास्मत्पश्यामीत्यन्वयः गतत्वाच्च सर्वलोकादेर्योगमनसा ध्यानस्याप्रियादिमार्गस्याचलस्याविदोषित्वान
त्वनादिना नाशं कस्यचित्तत्र ब्रह्मविद् ह्यत्यानेपि निष्ठां प्राप्य ब्रह्मविदस्तत्त्वान्मिति निष्कलत्वमाह गतत्वामिति
भावकर्मणां तत्रैव सत्यत्वं तत्र व्यावसर्वगतत्वे न चलनाद्यासम्भवात्तन्नत्वानेव पश्यामि गमनध्यानाभावेन पश्या
मीत्यर्थः तथा गतिर्न गन्यागमनाद्देशान्तराभावान्निर्विशेषेण पश्यामि कृतः सर्वत्वमेवाह नाहमिति निष्कलत्वात्

न समाधिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य योगध्यानाद्यहियामना : २८
गतत्वाच्च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य च नाहं नाथ कलिरानापि निष्कलस्याप्युपाधितः २९ वि
स्तारश्चापि निषिद्धो निर्ममत्वस्य चिद्घने कथं कार्यं मयैवात्र निर्ममत्वस्य सर्वदापि स्थिते ३०

स्वरूपाद्विरिति सर्वगत्वेनैव पश्यामीत्यनुषंगः कृतो देशभेदाभावादित्याह निष्कलस्येति सर्वगस्याचलस्येत्यर्थः
कृतो निष्कलत्वं ज्ञानमसत्वादिगुणात्मकावयवयोगादित्यत आह गुणातीतत्वादिति ज्ञानस्वरूपत्वाच्च स्वरू
पज्ञानं सर्वगुणात्मकत्वाभावेन सर्वस्वरूपत्वादिनाविभागस्य स्वस्य नगोचरत्वं प्राप्यगतिः प्रतिविधौ विघ्नते
दूतिन तत्त्वसाधननिषिद्धा विधानाभावकाशाद्देत्यर्थः २९ किंचाज्ञानोपाधिविनाशमित्ति निर्मिताम्रत्वेकत्वाधि
विष्टाघस्यात्मस्वरूपेण सम्यग्ज्ञानादज्ञानस्य चाज्ञानस्वभावेन वस्तुनः संभाव्यमानत्वाभ्युपगमकारणत्वान्मन इति
साधारणत्वेनेतिस्थितेः कृतं नदूदानीमज्ञानमतिभासस्य तस्याप्यभावेकर्मरूपत्वेन तस्याप्यभावे कर्मत्वेन तस्याद्वि
त्वाभिमतमाह विस्तारश्चेति नास्मिन्नात्मनि तमः स्वरूपतः प्रतिभासो नापि न विघ्नते कृतो निर्ममत्वस्य स्थितेः

आत्मविदो नास्ति कार्यमित्यर्थः ॥ तेन स्वमाह स एव पूर्ण इति । योगिन्नो व्योमसदृशो ऽसङ्गत्वेन स्वतो दोषरहितो निर्मलो ऽग्रागेन कमल
वर्जितो ऽतः विशेषणद्वयसाधकं । एतावता विशेषणद्वयं सज्ज्ञानैकरसो ऽद्वय इति । एतस्मिन् सुस्थानुत्पत्ता आत्मधीरात्म
निर्मितो ऽयं विधेयः सोऽवात्मेति बुद्धिर्यस्य तस्यात्मस्वरूपज्ञानाद्ऽन्यत् किं कार्यमिष्यते न किमपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्रज्ञा
नाचार्यसम्बन्धादेव ननेव गम्यमाने शिष्यो योगानां साधन प्रतिबन्धकस्य शास्त्रासेवनात् न परिहारार्थं किं अन्यत् देहे
देहस्यादिनि चेत् तन्नाह सात्मसिति । यथा व्योमसद्भावात्स्वविभाव्यसो ऽङ्गीतस्वभावत्नयावृत्तेन देहमात्मत्वेन यानवं
धतनमध्यनयागानुमित्राद्धिसंभावनादुःसंपादितेत्यात्मकत्वनावसरमित्यर्थः ॥ २२ ॥ आत्मनः कार्य
शेषत्वेन किं सोपाधिकस्यैव शिनो निरूपाधिकस्य वेति विकल्पात्र मे गौहत्याद्वितीयं रूपप्रतिप्रत्येति सज्ज्ञाबुद्धिः
तामाणणवत्तुकर्तृत्वं गालमस्यास्तीति सज्ज्ञामात्रानुकार्यं सज्ज्ञामात्रेणापाधिकत्वमर्थः ॥ ज्ञायेव सदादिनीतिवा ॥

सततं विमलो व्योम्नि सज्ज्ञानैकरसो ह्ययं उपाधानामधियो भूतः किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ २१ ॥ आत्मानं सर्वं सन
समममिति चात्मनो नियमः यथा शिवत्वमेवाप्नोति नो कर्मविभावतः ॥ २२ ॥ सज्ज्ञामात्रानुकार्यात्मा ॥
ज्ञायेवादादिगोचरः आत्मा नीवेति वा कोऽहिंस्वे कोऽप्यकः स्वतो हि सः ॥ २३ ॥ आत्मा ताप्यामनसस्य
नयासंसर्गिणो ह्येषः सोऽमवत्तायापिनास्तप्यकश्च कार्यमभवेन्मम ॥ २४ ॥

निवजलेषु तादिगोचरः इन्द्रियमनस्तद्वारकं विषयवृत्तिविंवतत्वात्मानं विवेकात् । यो नो वेति ध्यायनीवले
लायतीवेति श्रुत्यात्मस्वरूपं शरीरकर्मणा तन्मयात्मा नोपि स्वतः शुद्धो मुक्तः अहिंसयात्मा भवत इदं का
नुगतेन शरीरसम्बन्धे पाधिमत्तयात्मा समानेन पिनयरमार्थेन स्वयं कर्तुपाधिमान्त्मवतित याचो पाधिवि
गमभेदविपर्यासाधिविगमाद्वारहितेनैव स्मानमनतविरहितेककत्वमर्थः ॥ २३ ॥ निरूपाधिकस्यात्मनो न
कर्मशेषत्वमित्युक्तम् अथयादाय्यात्मा तत्समीपस्थत्वेऽतिप्याति मनिषधर्मविधिपर्यत्तायिना स्यात्सीत्यादा
सा ताप्येति क्रियाशक्तिमान् हीनस्यज्ञानशक्तिमनो हीनस्य स्वभावतोऽसंसर्गिणः असंगस्य व्योमवदप
रिच्छिन्नस्य परस्य चलनशक्तिः हीनस्येति यावत् इत्येव शिष्ट्येकरसस्यात्मनो विधस्य सम्मकर्तृकार्यं भवेत् कथ

32

[illegible]

विं वाज्ञानाभावे वाह्यार्थेन: करणेनत्वेसंसर्गाभावाद्विना मनःप्रभावात्प्रैमेकमेवावसर: इत्याह मनस्कस्येति प्राणम
नोविहीनत्वे श्रमाणन माहा शालोहितिस्फ तेवैच : समेसत्यार्थीनिर्दोषत्वस्यास्वत: प्रमाणत्वादित्यर्थ: ३८ अपरत्न
त्रादिकालस्याविरिक्त: पूर्वादिदेशस्य स्याच्चाहिंदि विशेषस्य मनोविक्षेपरहितस्य राहूपरागादिनिमित्तस्य च सतो
लायाप्रात्माविनेनेकर्तव्यता केवकार्याभावेरूपा शैवकार्याहकालेनादिनिसद्ात्मानंध्याय्येनाध्येनैवका
लादेरपेक्षालीनितिमोजनानाहेते रात्मनोकालेनादित्यादि : आत्मस्वरूपस्यकालाद्यनिवर्धननात्तदा
नेनरूपेत्वर्थ; तथाचाहभगवान्स्वच्छन्दकार: यत्रैकाप्यनानत्राविशेषादिति ३९ वसंविदादेशकालादि
सत्यपेदेकर्मण्यपेक्षाभावोपि प्रयागादितीर्थस्यादृपेक्षायोगानीरवसीत्रम्यभिव्यमानपराप्पणाइत्यादि।
स्वलोविहितत्वादित्याशंक्याप्रस्यात्मज्ञानरूपेतीर्थसाल्लात्मनि हैनोत्तलानस्यात्माविदानतीर्थानरायदा
स्वलीविहितत्वादित्याशंक्याग्रस्यात्मस्मृतिं रूपेदेवास्नानतीर्थस्नानविशेषाधिष्ठानारोमाधवविष्णु
स्वीत्याह यस्मिन्निति यस्मिन्त्रप्रस्थात्मस्मृतिरूपेदेवास्नानतीर्थस्नानविशेषाधि ... प्रमाणोहमना: श्रुत्वरूतिसम्प्रेक्षतेवैव: ३८ अकाल
श्रमनस्कस्यकाविलाद्विशावाविद्विपस्यका प्रमाणोहमना: श्रुत्वरूतिसम्प्रेक्षते नैवैव: ३८ अकाल
ताद्देशनाद्दिक्कादिनिमित्तत; आत्मनोनैवकालादेरपेक्षाध्यायन: सदा ३९ यस्मिन्देवाश्रवे
द्वाभ्यामपविलक्ष्यत्वमेकतो प्रजेत्तत्स्नानस्तीर्थं यस्मिन्स्नाता: स्वनोभवेत् ४०
श्रेष्ठस्नानमेव्रवरविविक्तमादय; पूजादर्शनस्पर्शनस्मरणादिभिर्भक्तपावना: ; अभिहाल्पावेदष्ट्वा स्वयम्भू:सा:
माथ्यवीयो: श्रुयमयप्रस्ययतपाठार्था चुष्मानादिभि: ; पावयतित्यक्तं त्नपविरूपावनतीर्थविशेषःहिहर
नामाख्यारत्नादिएतत्त्वमेवमेकनेक्षजेयस्मिन्स्नातित्तरूवसागरेतत्त्मभवेतीत्यर्थ: सर्वात्मकप्रस्याविर्भावरूपत्वादिति
यः श्लोहित्युग्मान्नस्पैथ्य: ; तत्मात्त्सतत्त्विवेद्यतमहावाक्यजनितान: करणाहृतिरूपस्फुलिंगितमानसेत्ती
र्थै संसारपापसहलाविघातारकेतीर्थेतेस्फुटपविलत्त्वविट्टेति यस्मिन्स्नातानिमज्जोद्दकरात्मोनिवृद्विशद्दक
विद्वत्त्वदेकतो प्राप्याचप्रस्तेभवेत्तिविशेषणविद्वादवेदित्या एवमभवेतास्मिंस्तीर्थेनित्यानिमग्नस्यतत्तीर्थान
गायदेतिभाव ; तथाचश्रुति: शांतेप्रकाशतप्राक्तिमनोहीतहैतनारोपरक्षेकभवेतिसमानशीतश्चात्माजना
मिलितयथादकेशुद्धेशुद्धमासिक्तं तादृगेवतस्पतियावतहरूपाश्रिते : आत्माभवतिगोतमेतिच ४०

उ.प. किंचदृश्यत्वाधिनत्वात्प्रतिनलक्षनहीमं [illegible] णेन नहि मिथ्यार्थेन सत्यं वस्तु संस्पृश्यते न कदाचिद्बाधितमपि
स.टी. निवृत्तमतिप्रत्यगाधीनि [illegible] यवस्योक्तं [illegible] आत्माहमस्मीति अस्मत्प्रत्ययगम्यस्तमस्तीति
३२ फलमहाश्लानामकानिसर्व [illegible] सर्वेचालिङ्गानाहृशिस्वरूपस्यवस्तुनः संबंधीनिष्ठ
नानिवअप्रवृत्तः [illegible] स्वरूपेणचमहावाक्यजन्यवासनात्मज्ञानेन
नस्तदेवमन्यत्स्वरूपा [illegible] स्वरूपा [illegible] शिस्वरूपेअस्मत्प्रत्ययानिवृत्ताप्रकल्पितवासना
प्रकल्पिताः असत्य [illegible] नियोजना [illegible] स्वाहैविघ्यायाध्यस्तमात्मानिमप्रपंचनेनस्यातन्निने
नोति [illegible] समाप्नोत्यवगतिनात्म [illegible] नात्मविशेषणत्वाद्बाधिताकेवलमन्यत्स्वरूपेप्रकल्पिताः आत्माश्रिताः
कर्मवासनाः अस्मत्संस्तानि चमस्तानिहृशिस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपस्वअस्पर्शाबहिर्नीतिनेनात्महशिरेवावृत्ता

असत्संस्तानि चकर्मवासनाहशिस्वरूपस्यावहिः प्रकल्पिताः अविद्ययात्मन्यस्ताहृशिमियो
ऽनेनात्मवशोषितोहृप्तिः ४८ स्वबोधरूपेमनसोयोगाजेस्तेनो चमत्प्रस्यचद्रष्टृणः प्रवत् नथे
व देहेऽभिमानतः दृश्यकृहृषोः शारीरेचमनस्यहृष्टृणः ४९

चितोनिषेधावधिस्मृतः कृत्स्नाहियस्मात्स्यात्ज्ञात्स्वात्मनिदोषसंगइति ४८ स्थूलसूक्ष्मप्रपंचस्याकृत्स्नाया
धष्टुकाहृष्टृत्वानिश्चितिसुन्दराविवाधसहस्वबोधेति अर्थयोगाद्विषयसंबंधाज्ञातेमनसः स्वबोधरूपविषमा
कारहृत्तिरूपेणमनसस्तोऽस्यमवस्थायाममसंपुष्टः स्वप्नावस्थायांचार्थवदर्थाकारमेवहृष्टृत्वेनयथास्व
प्रत्ययोऽर्थाभावेपर्णाकारेहृष्टृत्वमात्मनः दृश्यवाकनात्मविशेषणेनहृष्टृत्वात्तथैवहृष्टृत्वेनाहृष्टृत्व
हेतोः शारीरेमनस्यदेहेप्रतिमात्मनोदेहप्रतिमानेचतम्सेः सार्वविभक्तिकत्वात्ताकामात्मनासार्थ्यः सहहृद
र्शनेदेहत्वस्यवासनारूपंचहृष्टृत्वमात्मनः दृश्यकृतहृशिविशेषणमितियोजनात्मतत्त्वात्मन्येवहृष्टृत्वान्न ३२
निनिषेधात्मिथ्यात्वेऽस्तुक्रियारूपाद्दिवारिसद्धमितिभावः ४९

दे॰ त्तुषसादीप्रस्तस्वभावश्चेदात्माकथंतर्हि नस्पृता स्तितनाशोकाङ्क्षौ विदित्वाशंकास्वदोषवशाद्देवेस्वभिवेत्या
हृष्टशोकेतिशरीरवृत्त्योस्थूलसूक्ष्मदेहयोर्यदृत्तमनित्यस्वरूपेणाहृष्टत्वमर्शोकं त्याग्येन सिद्धान्तद्वानिरात्मवादाप्रसक्तिः
[illegible]यात्मवादे यथानिरात्मेतायवेमपर्थः नव्याद्विशुद्धिकरात्कर्मलोपधर्माधर्मादिकलुपताकर्मण: परोद्यानिपिन्केलसादि
[illegible] त्वस्यशुद्धो ऽवर्जोऽनखसुनिर्मल: कर्मफलयोगमललेशोनापिरहितः सर्वज्ञोऽनोऽपिस्तित्वानपवाशिनो वेधनमन्त्वस्य
[illegible]र्थः ४५ मयैवेतेदेवपदिशरीरवृत्त्योरात्महृष्टत्वसिद्धौ नत्वात्मनःसत्वनिपवृत्त्याणांकलनेयात्मनहृष्टत्वाभावेबाधकमा
[illegible] घटादीति पदिनेतवमनेस्वहीनाभिर्वद्वधाम्हूतेघटादिरूपविषयाकारेमनोऽन्येनात्मनानगृह्यतेनमकाशपनेनद्वा
त्मनोमनोऽन्यत्वासिद्धावशुद्धाविरूपविकारदोषमहूत्वाचयामनेर्वृद्देत्याचारपित्तेनमकाशनेनस्वसादिनानशुचत्वमे
तिमलिदोषाणंनोमत्ररूपभावान्याचानिमित्तवमसंगाद्गत्यर्थः अयवाचपत्तोपिशरीरद्वयग्राहकत्वेनतानदन्यत्वान्मा
[illegible] नसरूपसत्याप्रिहृष्टत्वसूहे नदोषोनपरिहृतोयवृत्तेसवैतत्यात्मदेहेनहिदृष्टत्वसवभासयत्तद्रूपात्मवनित्यत्वया
हृष्टत्वसत्यपर्शेत्वाद्वपत्तेरनोविशुद्धत्वाद्वृत्त्यपत्ताविति पाकेनेघटादिरूपमिति स्वह्रीनिभिर्वद्वधामहूतेघटाघाकारेमनो

शरीरवृत्त्योर्दिवान्यहृष्टत्वानिरात्मवादा: सन्तिवाक्तुतामया: परस्पराण्डदोषाविशुद्धेकेमेन :सनिर्मल:स
वेगतोऽस्सितोहृय: ४५ घटादिरूपपदिनेनरस्वात्तेमन: स्वहीनैकद्वधास्वहीनिभि: सशुद्धाविरूपविकार
[illegible]स्कलात्मनेयथाचारपित्तेनपायते ४६ यथाविशुद्धगगनेनिरलेरनसज्जतेनापिचलिप्यतेतथा सम

यदि [illegible] त्मनात्मरूपात्मनेतानस्वहृष्टत्वसुवैधाद्दष्णद्धादिदोषनावार्यमित्तेनपार्थनेयथात्मनेयोनसंसर्गाविशुद्धाय
नाचार [illegible] नेनहृष्टिमर्थः ४६ स्याद्वेनदेवपदिमतिवस्त्रावयद्वेपरिहितोपरिशाणिवात्मस्वरूपेप्याप्रेव
मात्मस्वरूपेमनोनात्माशुद्धा [illegible] वकाशाइतिहृष्टानेनापयाहृमनुत्तरमाह यथाविशुद्धमिति विशुद्धेपरि
[illegible] नलिप्तमलरहितेन [illegible] मतनवविनिरूप्यवाण्यवैविध्यमयागगनेनसज्जतेकाष्टेश
[illegible] सर्वभवतिनाशि [illegible] त्मात्मापिविशुद्धानिरन्तरानिरवयवश्वपात्सर्वा
[illegible] तानवृत्त्याशिशु [illegible] प्रत्यात्मप्रसिद्धिहितादेनचोनयन्तेहेतुमाहसम
[illegible] निततनदोभमा [illegible] समात्मात्मसदासमोहि [illegible] स्मात्स्मात्ज्जरामरणम
पानित्यशुद्धरूपर्थः नत्वात्मा नाहं [illegible] नस्यतियावतह्रष्टि [illegible] सहविभात्सतेष्पातेरापसर्वीतस्मानि
नविद्वेषमस्वर्वातिशास्मनिष्ठां [illegible] समयन्त्वेषनत्मात्मानत्पाम्पस्तनत्वनिरूपसर्ववृन्

उ॰ प॰
स॰ टी॰
३३

नन्वपरोक्षमेवात्मस्वरूपं [illegible] अवगत्येव [illegible] ध्यानस्योपमात्वायोगात्कथं तर्हि निदिध्यासनविधि
रिति चेत्तत्र ध्यानविधेरपि न [illegible] शुलेरूपे नीलपीतादिरूपले: क्रमेणाज्ञात: करणेन द्रष्टा
स्वानुरूपपदे पदः ॥ [illegible] ॥ [illegible] कोऽयं रूपणे स्वरूपेण सन्दृष्टरूपेण सन्दृष्टा
रूपस्थ: न तावदात्मानं [illegible] विधिगते [illegible] रूपणार्थं विवेकं प्रत्यगात्मनमेव करोत्यनन्योपायेन
विविक्त [illegible] स्वरूपस्वात्मरूपस्य प्रत्यगोऽदृश्यानुभवात्मस्वरूपनिर्णय फलं सिद्धि: प्रत्यभावना पो
नुमान [illegible] स्यात्स्वात्मनस्तु रूपं मानेन नित्यात् फलो विधि: स्यादिति भाव: २ स्वेन करणस्या
प्रत्यक्षतया नस्य स्वरूपत्वेन प्रमाणस्य नीलपीतादिग्रहणलक्षणत्वात्फलानन्तरमिति फलानेनावोचितफलाकस्मा
न्नेकत्वे ... तत्रैकेनैव क्रियते करणं द्वितीयास्य प्रमाणक्रमेणात्स्वरूपानिष्टस्वरूपेण तु स्वरूपनिष्ठा फलस्मा
न्नस्मात्पूर्वमपि न स्यात्प्रमाणस्याधिकरणमेतत्करणं विना प्रमाणमेव स्वरूपमेवान्यथा: प्रत्यभाव: स्यात्

स्वरूपेणाहं रूपणे रूपं तदेव निश्चयमिवार्थिते ग्रहणे चानेन सेयोऽस्ममहो वस्तुसंहतकौ २ फलेनैवानुमानेन पश्यतः
नेकत्रीहितकार्थे: स्वरूपमात्मेति कर्मस्वरूपैकमेवान्वित: ३ रूपस्यान्यरूपे रूपं स्वरूपान्तरदृष्टवान्
तु रूपणाद्रूपेऽः सजातीयोन धीवत्साद्विषमात्मन्यथा ॥

ननु न विषयाकाराहितप्रतिबिम्बेन करणाप्रविष्टमात्मकार्य नित्यमुच्यते तस्माद्धि विषयोभासमान: स्वरूपो
भासनेनाहितस्वात्मादिगमानुमानमात्रस्य विषयस्य वहिर्भाव: स्वस्यानभासितेन्याचेदमस्मरामीतिपरा
मर्शोपयोगे तदवाह ग्रहणानुभवस्यावरूपमावान्तर्भाविनमेवस्वप्रमाणाधिकरणे तदाह स्वरूपेण
निश्चितमेतत्करणस्वरूपं हि प्रमाणान्तरमिति ३ स्वात्मैव रूपरूपं पश्येन्निमाटात्मनि: करणमेव वा
नानुमानमात्मस्वरूपमवलीनं द्रष्टुमात्मस्वभावनस्यानन्यथासिद्धत्वात्तेन करणस्यस्वात्मस्यन्तेनान्यात्मा
कराह रूपस्थलिङ्गविमर्शरूपं रूपस्वरूपं केवलं तु दृश्यत्वाद्रूपवद्दृष्टिर्न रूपस्वरूपमेतस्य वाच्यानां सजा
त्यसंभवान्न रूपः सजातीयेन रूपस्याभिन्यासाशङ्काह रूपादिति रूपस्यैवरूपणा: सजातीयाद्रूपणा
स्यान्येनानादात्मन्यानुपपत्तेर्विरुद्धो: विषयदोषमाह नधीवद्धिनिरूप्यस्यापि रूपरूपयोरसजातीय

रूपणाद्रूपमात्मैव ... २२

ननुश्रुत्यापाधस्तनिषेधेनात्माश्रनियाघ्रेनात्माश्रनियाघ्रेनतद्यनिवृत्तसंसारत्वविशेषणेनाद्विक्रियावत्वेनानित्यत्वा
द्विदोषप्रसंगइतिचेन्नात्माहस्वभावेनित्यत्वास्वभावशुद्धेःशुद्धस्वभावेगगनेअधिष्ठानेघनादिकेमलेसतिनमित्रमप्याने
चाविशेषणानविशेषः कश्चिद्दृष्टिगोचरविक्रियमेवसदागगनमित्यर्थः नहदृष्टगगनवान्नमध्यधिष्ठानेगगनेनायमेवस्वभा
वशुद्धेश्च नेवारितेवाधितेहृय्यस्मिंस्तस्मिन्नष्टेवाविशेषः कूटस्थनित्यजनानत्वाचसंसारनिवृत्तेर्मिथ्या
नियोगिकाध्याधिष्ठानेहृगात्मा व्यतिरेकेणानिरूपणाज्ञकोपिविशेषइतिभावः ५- इतिस्वप्रस्त्वेतिम
करणेचनदृष्टविवृत्तम् ननुनस्वभावशुद्धस्यात्मनस्तयोःसाधनवैयर्थ्यात् किंनुसंसारिस्वभावएवसद्गुनान
ध्यानादिसाधनानुष्ठानेनस्वभावशुद्धब्रह्मस्वरूपतामविपन्नीतिकेचिदाहुस्तेषांमतमुपन्यस्यति यदिस्वतत्त्वशुद्धेयमस्तु
तुमित्तसाध्यानिषुणिवाधितत्वादित्याहनात्मोदिति जीवब्रह्मणोरत्यन्तभेदरूपत्वेकिंवाभेदोनात्मनाविरुद्धस्व
भवतेमावब्रह्माहमित्येकरूपध्यानज्ञानेनायासंभवान्नदृष्टमभवेचासंसारिब्रह्मभावफलानिष्पत्तेरितिमनसि

स्वभावशुद्धगगनेघनादिकेमलेःयथाल्लेसतिचाविशेषणता यथाचनहृष्टनिवारितद्वयेसदाशेषोगगन
नोपमेहृषोण ५- नात्मद्वन्द्वेघस्माद्रात्मनि विद्विविलयेन अत्यन्तात्वभावहिनाशस्वस्य

निधायाद्येषोषमाहनात्मद्वेघस्मादितिमस्मादत्यजीवरूपस्थितेसदत्यन्तब्रह्मनभवेतद्रूपस्थितिविरोधात्तथा
नद्वेवब्रह्मणोत्यजीवरूपेवस्तुनष्टेसदत्यन्तब्रह्मनभवेत्तद्वात्वेवनस्यब्रह्मभावेप्राप्तुसंभवादितियोजनाब्रह्मे
वसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतिविरोधः स्यादेवमितिनात्रोदाहनः यस्माद्वेवश्रुतिविरुद्धमिदंमतंतस्मात्कि
विदीवृत्तन्यायअत्यन्तब्रह्मात्तिवृष्टिकिंयेनस्वमत्वविनिश्चयः किंतुमेवब्रह्मब्रह्मेवाहमितिभेदोपमर्दनैक
रूपमेवात्मतत्त्वविलयं रत्नस्वरूपसिद्धिस्याप्य तत्त्वज्ञानसाधनविशेषसाध्यापरोक्षविशेषणा
गतात्मादेवोविवर्ततेस्यात्मेत्यादौ तत्त्वजीवस्यास्वविरुद्धस्वभावस्यात्मब्र
ह्मत्वेकोभावःपरोक्ष वास्तवात्मस्वरूपत्वेनयाचनब्रह्मभावः ९ इत्यर्थः कि
तत्त्वार्थोस्यादित्यर्थः ...विकेभवतिश्रावणजीवादिनद्वयविशेषस्वनामरूपाभिमा
नःकस्मा ...तत्त्वमवतिएवमनेविज्ञानात्मादेवत्वस्वमस्वमाप्नोतिदित्वाभिसाय: २

भ. प.
स. टी.
३७

यानस्त्वमेवोदाहृत्य समं तेषा [illegible] मत्तमेव [illegible] यत्न सर्वोऽपि मनुष्यात्मस्वे वानुवर्तन्ते सर्वशः तेषु
वात्मानं तत्तेनानीदृग्न्यायप्र [illegible] सर्वांश्चैतो [illegible] यान्तु क्रमकाय मद्भक्तस्य प्राविर्भवेद्धमया पवित्रीम
निमज्ञातं यमा [illegible] ब्राह्मण [illegible] ज्ञान [illegible] क्षत्वात्मीय चेतनमेव हि निर्माणे किं स्तनान्याधि
करणन्यात्मनानेन [illegible] ज्ञानिनः प्रथमं च नित्ययुक्ता एकभक्तिर्विशिष्यते तत्तो तया वस्त्वाध्यात्मसकल
विकारान्सत्वात्म [illegible] ज्ञानात्मनानुसंधे [illegible] वि: विपयोनियुक्तः सृष्टिस्वरूपेण बहिरवकाशं पालवेत
म. नेमयाह्या [illegible] ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् पर्यं गात्मा [illegible] स्वयमात्मात्माथपि समसनात् गानसनवास्य वेमयो
यमा [illegible] निर्म लोन मर्थः तथा च ब्राह्मण नैनेन किंचनानाहृतैनेनेनं किंचनासदृत्नमिति श्रुकमिति
मे दर्शनेन [illegible] मद्दीप्तिमदित्तिमकाणस्वयावेमुक्तेनदात्मसवृत्तमित्यानेदर्थः ॥ १८ ॥ ब्राह्मण मस्याविशमिति
दृष्टान्तमाह ब्राह्मणानि [illegible] पिराजाल [illegible] स्थलदेहात्मतमात्मनो योग्यामिति पर्थः शुद्धमपा पवित्रमिन्तया
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥
वन्नमेव [illegible] विमुक्तात्मानं समं मन्यस्य विसृष्टः ॥ २० ॥ यया [illegible] रीरेषु ममाहन्तानन्वेषयते श्रमिस्यात्
स्थमाह माहस्त्रुद्वेति मुक्तेः रागादिदोषहीनमनरवावायां पुण्ये पापहिनेन ज्ञानाकारेण भावादेव वासुदेवः सर्वमिति
ज्ञानवस्तु नास्ति पापहीने निर्मितार्थः ॥ अज्ञानमिति मेव यदेन सूक्ष्मदेहात्मनानिरसनीत्याह लिंगमिति निवारयेदिति
सर्वज्ञानवेग: स्थूलसूक्ष्मदेहेन हत्यात्मन हासनात्म्या ब्रह्म तत्त्व संपूर्ण कोपरिहिते ब्रह्मात्मेति सदा विनयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥
यस्य वपुयोगं मात्मानं चेति सब्रह्मविदात्मनमद्वयाह वासुदेव इति वासुदेवो भगवान् कृष्णोऽस्मीति हि योगपा
थोऽस्य देहे वासुदेवं जानि वि सर्वात्मानेषु मयि सर्वानि मद्दात्मा धिष्ठितेऽनेक योपाधीश्च यथा समवायितिष्ठ मात्मानमद्वीद
ष्टुम्न: सर्वेषु हृदया मिति सगीतो वासुदेवोऽस्मीति ज्ञात्वा सर्वात्मानं सममनुपाधिष्ठतं वेद मायोपाहितैकरूपवेति
तानि प्रायेन ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ २२ ॥ वासुदेवस्य युक्तेः सर्वस्मात्मसृष्टेनेन सोपाधिषु ममाहंकारं विहलत्याज्ञेनयुक्
त्तोऽसस्यात्मत्वं दर्शनात् यादित्यनेनाह यथा हीति स्थूलशरीरेषु वहिर्दृश्यमानेषु देहेषु यथा ममाहन्ता ममाहंकारोऽ
भावान्वेषणेन स्वात्महृष्यमेनानात्मन्निष्ठा पानयात्मीस्यात् यि स्वत्वाभिमते देहे ममाहन्तानेष्यतेऽनेः धीमादितयावि

प

नन्वनुभवन्त्येवाभ्यासाद्वीनस्यज्ञानस्यज्ञानादिज्ञानिमन्तरायाशविशेषणात्कर्माधिकारित्वेनपरिगणितत्वात्किंशंका
हस्तामेति शंकायांज्ञानादित्रोपयुक्तानादिः प्रादिशब्दाद्वैयावंशस्यादिमत्त्वात्तेनसांप्रबुद्धिस्वभिन्नात्मानमीयाभिमा
नलक्षणेनमिथ्याहंकृतिमपेक्षावैविधीनामप्रयोजकः एवंनैकः स्याज्ञानाभ्यासशवतवन्धनस्यतेदेहममतामम
त्विनावेनाभ्यासानुसारेणसंस्कारस्यप्रयोजकोऽहमुपलेनेन्द्रियावेनाहमुपलन्नियोजनानेनेहन्त्वनात्वहन्नवदेवता
न्यादिरागमधर्मानभवतीत्यर्थः ज्ञानप्राज्ञानादिमननेतान्मनोवृत्त्यादिवदज्ञानत्वात्प्रयोजनेतियोजनीयम
स्मात्स्माद्वैवात्मानंकर्माधिकारित्वाद्यपरिगणनमीतिभाव ५ ननुनाभ्यासनिवेधनेकर्त्वेनविरुषोऽपिभो
क्तामक्रियानुष्ठानादित्वेचेत्तन्याहननिमित्तेति शरीरेन्द्रियमनसांकर्तृत्वेहिंसोपलम्बक्रियाफलेनसम्बद्धःविशेषे
नेनतनाभ्यासीरस्यहरोभ्युपेवाग्रपशरीरवानसंलेनमिथ्याभिमानप्रसक्तत्वेःप्रमोवमजन्वाहितप्रथाःक्रिया
हेतुत्वमप्यसक्रियाहेतुत्वाभावःक्रियापादेहसंबंधएवसाध्योनमोहप्रत्ययः यस्माद्वेतस्मात्तिष्ठन्नकर्मण्य
ज्ञानबुद्धिमपेक्ष्यासोविधीनामप्रयोजकः ज्ञानादिः सावजेनतहुज्ञानात्मनात्पया ५ न
मिथ्याभिमानेनोदेहनक्रियाफलं देहयोगः क्रियाहेतुत्वस्मात्तिष्ठन्नोक्रियायास्त्यजेत् ६ कर्मस्वा
त्मात्वेनचेष्टुरित्निलोचनप्रयत्नो प्रदेहनेक्रियाफलेकार्यत्वात्तेक्रियातप्रक्रियाः १ ज्ञानादीन्न
नीतन्यनिमित्तकर्मणा बुधः कर्माहविबुधयत्रस्वरूपणास्वतःस्मरेत् ८
साध्यामुखेःकिं तज्ज्ञानेकसाध्योनिज्ञानत्क्रियासर्वासामकारीणकर्माणित्यजेत्संत्यपणमुक्तमादि
निरामत्विमिणः ९ नतुसर्वेषांकर्मणामात्मनाकर्तृत्वाभावश्नीनर्त्तविद्वान्क्रियास्म्— शंकयादेति चेत्रे
न्याह [illegible] आत्मात्वेकर्मसम्बन्धेन :कर्त्तानर्ति [illegible] चक्रमेणागत्वपत्नत्वोपत्यनोपयायाशादिमा
न्वयन्निल [illegible] कर्माभिमानेन [illegible] निष्पन्नस्मतेनार्थ [illegible] यस्तत्सात्तोपिसत्वेनतु [illegible] कर्मसाध्यफलाभिला
स्मा०३ आभावककर्मण्यासस्यान [illegible] न्येहत्वाजिवेहस्वनोमहत्वात्फलेनमोहत्वाद्यत्नयेग्य
कार्येकेनापिकर्मणाऽस्माद्य [illegible] क्रियाः स्वोप्तरूपानिक्रयादेवताभि: प्रयोजनाभ्यासा
दित्यर्थः १ किं क्रियामावीरत्ना [illegible] नकर्मणः [illegible] हेतुवत्सापत्यनेनेत्याह ज्ञानादीनितिबुधः पंडितो
बुद्धिमान्कर्मणानिमित्तो [illegible] ज्ञानादीनामपरित्याज्यत्वादिप्राधिकृत्य [illegible] स्वरूपकर्म

(Right margin, vertical:) [illegible] प्रकाशः ८

उ॰ प॰
स॰ टी॰
२५

ग्रहंकाराधीनामन्तस [illegible] ोहिगुणैः। किं पुनर्विकारित्वान्यविक्रियत्वाद्विनाशेनाशंकायां सर्वेऽन्यथे
तिविवक्षेऽनुपपन्नः विक्रिये [illegible] न्नहंत्वादिविषयमात्रावभासकोभवेत्तु धात्वेतद्वा
विक्रियानमनेवाविक्रियत्वानि [illegible] न्यथाऽस्यत्वपरत्वेनवत्वाहंत्वायोगवत्वेना
ऽन्यत्वचनत्वसमव्यस्यात् [illegible] ाहंत्वौगतविरणामानायथाहंत्वाघरा
न्नहंत्वे [illegible] मावाविक्रियवत्वानपाहत्वयिविक्र यावत्तेनु संधानामावप्रसंगान्न
तत्वा [illegible] न्यथा ॥ २२ ॥ ग्रहत्वाऽसनोयिकुर्वदप्ययविनमेवनानस्यसाधनाधीनस्योत्पाविना
[illegible] २३ [illegible] हिविनि यथैवेवचत्वादिद्वावकहितुलंप्यतेयविरणामित्वाग्रनयाहंत्वान्नाहंविले
[illegible] न्नस्वरूपत्वानस्याद्भ्यर्थः नहंहेविकृत्वानेनहिंस्वहंहेविपरिलोपोहेवहत्ते: विनाशित्वाहिविप्र
[illegible] न्यर्थः यस्मात्प्रमाणासिद्धमिदंतस्माद्धित्यर्थः सदैकरूपएकरूपहतिस्वभावइत्यर्थः सदैकथितिपाठे
[illegible] पलीतिमुकुताद्वीत्यर्थः २८ यस्मादेवमात्मायुक्तस्वभावोविमुक्तपाधिसंवंधात्मप्यासनीयत्तेनस्वादा
ऽर्धमात्रमात्मवात्र्विकारीचसर्वेशः विक्रियेतपीदृशावुद्धाद्वीवात्मविद्भवेत् २ नहंहिंत्वर्यत्वेहंह
सुत्वरादेर्पयोवत्नत्नोहंहंहितिमुक्तत्स्मानहंहासदैकरूपः २८ यथानेवामिस्थत्तानाकथणानोनेत्ये
वदव्यासवात्मतमेवावाक्यकोवासीतिविचारयेत् २९ ग्रतनाहंसमस्तवास्तनोमिहंपमेववा देपवाल
[illegible] नेमसोनेनमलिचलेपरार्थविवेके अर्थात्मतमुनिर्वाहहे तन्नातोवेतिसूत्रमर्थः ग्रहंमितिनावुद्धात्मावभासोनेत
प्रासमानोहमवगन्नः क्रियासंकलपूज्वाहोऽस्तनसंधानानामकदेहरूपः सुरानतनदिसमुद्यतेसंगतितामिस्थतानो
मितिनपाहंहूहाग्नोतनरमाणिनाकाऽमोवधिरहतिकर्माष्पमहंसहंलोवहंपतेसूत्रः कत्वासंधालोवाहंमि
[illegible] तानिह्रपाक्तह्याणेवाहेकाप्रहंभावाह्रात्मनेकेकवेहुपमहमीस्य ग्रथवैकसिद्धेहेऽनेकात्मवेकवाचि
[illegible] न्यर्थमवाह्न्यानावस्थानुपपन्नस्यतमावाक्योहिपसंधानात्यावानहंधिष्ठातासिपपघस्यनमलाहिं
[illegible] न्नः कृत्यमायाणाकूलमः किंवानन्नाहीतिह्रिलवहत्ता स्वभावहतिविचारयेत् २९ विचारफले
[illegible] विवेके कथयतिमात्तनाहमेति स्मन्नेवेहिमेवासमस्तंसमस्तंवानाहमस्मितेयमाददेनेतनाघ्रात्व २५
तादिवतमर्पणामात्तु नामादिरिदहिवियत्माययोगेयाऽस्यतस्थात्तत्त्वानावेननोत्पोन: करणमापाणाहित्रोत्म
तेतनेमपद्वीनहंहहपयावपन्नानिरेकालोचनेनोविवेककार्यमित्यर्थः २०

35

रागद्वेषभयादेर्मात्रादिलक्षणेऽतोऽभिमानाभावरूपत्वेऽपि चेन्नेत्याह रूपेति नीलादिरूपसंस्कारेणानुरक्तः समानस्थादिशश्च यो यथा
लोके रागद्वेषौ रूपसंस्कारतुल्याधीयन्ते भयानष्टापि न समानस्था यमिति संस्कारो नामसाम्यस्य रागद्वेष तावस्था समानाव
स्थानरूपाद्कोऽनीदृयोऽधर्मः नत्वस्थायामर्था रूपभावाकारपरिणामात् कारणेहि रूपादिसंस्काराः पुनरपि रूपाद्या
कारपरिणामहेतु न विद्यते नैव वस्तु रागद्वेषौ रूपादिदर्शननिमित्तौ तन्निमित्तकं च भयं तन्नैव कामः संकल्पाद्धि ह्रीर्भीरि
त्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः यस्माद्धीशुद्धिस्थायमेव रागद्वेषौ भयं चेति त्रयमात्मनोऽपरागच्छन्नेनात्मसंस्थ एव तस्मान्
स्थानाद्युद्धो रागादिरहितोऽभयश्च सदेति २३ ननु न सदात्मा शुद्धः किंतु यदा ब्रह्मणि लोके पुरुषो भवति त
दाऽसौ भवतीति श्रुतेर्यं यं चापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति स्मृतेश्च
पूर्वमशुद्धोऽपि पुरुषो ब्रह्मभावनया शुद्धः यद्याप्नतब्रह्मभावित्यनीत्याशङ्क्याह यन्मनास्तन्मयः स यं यं देवादोम
नाद्यस्य तन्मनाः स्थायी पुरुषः सन्नस्य यो देवादिमयो भवति ध्यानस्य पृथगस्य नेसति ध्यानक्रियापाकला
योवतस्य बाह्यार्थः नतु तदात्मनो योगात्मस्वरूपावस्थानमात्रार्थी मात्मनो निक्रिया ध्यानादिरूपापेक्षानडंस्याथः

रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत् स्थानेधीस्थायिनस्मात्तन्नात्मशुद्धोऽभयः सदा २३ यन्मनास्त
न्मयोऽन्यत्वेनात्मना शक्रियात्मनि आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षा हि न तन्नयं २४ ह्यभिवेकरसान्निर
विकल्पाजरामला चेत्ताराध्यप्रधानात्सा घटशीलादिविभावने २५ रूपनादहभिन्नत्वान्नात्मधर्मोऽ
हमिति ध्वनिः तथान्यस्मिन्नोऽपि हात्मानमस्तास्यन्त : २६

तत्रैव यात्मत्वबुद्धिरयमात्मा दूषयस्य ब्रह्मणाप्यात्मत्वे सति न स्यात् चेत् विधाक्रियायाः फलविलक्षणत्वान्न क्रियायापेक्षन पे
त्वाभिव्यक्तिः [illegible] वध्यानात्वात्र न क्रियापेक्षा नित्यत्वकार्यत्वः विपक्षे दोषमाह सापेक्षा हि नित्यविक्रि
यासापेक्षतैव [illegible] रूपात्मरूपतस्यानि [illegible] ध्यानस्यानात्मतारूपनित्यत्वात्र यमर्थः तस्मान्न
ध्यानसम्पत्वस्यात्मा [illegible] ध्यानध्यान [illegible] भाव २४ विभागादिमलाभावाद्विवेकरसानाच्चा
त्मा सदा शुद्धबुद्ध [illegible] अस्याजन्मविनाशाभेदप्रतिभासः क
थमित्याशङ्क्य [illegible] २५ आत्मनः सलिलपातिनमलावाशाद
नि यातिरूपनादित्याह [illegible] ऽनात्मत्वेऽहंरूपत्वा ... ह्यात्मधर्मत्वेऽपि परेण तथात्वप्रापः वोर
तामाद्दोषा अर्थहरूप [illegible] नात्मधर्मोऽ [illegible] यस्मात्तस्मादात्माऽमलो हि निर्मलत्वेत्वर्थः २६

अ॰ सू॰
टी॰
३६

सत्त्वमाह विषयाकृति [illegible] त्रिविधा स्थूला वासनाख्य सूक्ष्मा : स्वप्रहृष्यपास्य कर्मभिर्नेवाधेने
नास्थला : त्रिविधेन [illegible] ॥ मृग्धो : सज्ञानिर्मायानन्दामानन्दितिसुस्थिमभि
प्रेत्यक्रियान्मन्त्रयत्र [illegible] मानेनान्तप्रत्ययनीयन स्वहक् सुपाँ हि ज्ञमस्त
न्तर्मयो : २५ सञ्ज्ञित [illegible] तमानि मनीषिति चोदानीमामिमानि संहितावस्था
न्यप्ताति [illegible] मानृरीय मन्त्र [illegible] नेनिमविज्ञाभेस्वभावमुपलभ्य यतिमनोबुद्धा
लि [illegible] गतितमनोवस्थास्वत्र : बुद्ध्यवस्थाकामणावस्थासा सञ्ज्ञितिति विभाग :
सुषुप्तै : या [illegible] पघात्मानिर्विकारपवसालोकयनहिं बुद्ध्यादीनां कर्त्तीत्यनेन हि वेत्राहन त्रैवेसती
निलन्तत्स्वमत्र न्मनिषवसतिस्मवस्था त्रयघातेसतिसावस्था : बुद्धा ग्रान्तमभासा स्वचैतन्याभासेनाव

36

हितमात्राभासनानावापिवेत्तासेनैव कर्मभिः यदा बुद्धेन त्वाते य : प्रातस्तात्मानयननपहक् २५ म
नोबुद्धीन्द्रियाणां यास्त्वदस्था : कर्मचोदिता : चैतन्यं तेन भासन्ते रविणोव गृहादयः : २६ तत्रै
वसीनबुद्धिन्यात्मासासावभासयन् कर्त्तानामसापदृष्यात्मा म्रहेश्वराभिधीयते २७ सर्वतोऽप्य
नपवस्पतिवन्मामासाद्भासयन् सर्वसर्वज्ञियाहेता : सर्वज्ञत्वेन चात्मनः : २८

भासयन्नस्यात्मानासांकनैनिमस्ते : शान्त्राचार्योपदेशारहितैरभिधीयतेव्यपदिश्यनेइतियोजनानयाना
दहास्मकृतौनिमित्तेसत्त्वयन् बुद्ध्यादिभिर्निषिद्धषदृयांगात्यइतिमस्यात्मन : सर्वज्ञ : स्वग्रतिभासा याला
[illegible] निलक्षत्रैमाद्धासितनुत्वावस्था नुगतमचिदाभासाविवेकाद्दात्मा दृष्टीन कर्तेत्युच्यते महेश्वरत्वम् :
[illegible] भवमसानेमव्रत्तै च मतिविविलत्याचिदात्मनोज्ञानतमपाधिनिबंधन्नेमुमाग्नसर्वज्ञत्वं सर्वकर्त्तॄत्व
बहूषत्वमासायाताधिमतिविवृवस्याद्दितिव्युत्पादयति सर्वतोपीति सूत्रएवेस्तुल्ल मेवविषद्यति सेन
निलतमामशुपतिवस्तुकमायाहितवैसर्व स्वचैतन्येनादिन्यस्रकाशवदवृक्षनेनभासयन्सर्वत्र तत्पातेन पुनः ३६
सर्वविषयज्ञानकर्त्तेनेनत्यर्थः : तथा नरदृन्नायानिवेधनमेवात्मनः : सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वेन देवाह सर्वेज्ञ
याहेतोविनिस्त्रिप्रसज्ञामात्रेणात्मामकवन्सर्वकारकमहतिहेत्वादित्यर्थः : २८

स्थूलनीं स्मादि साक्ष्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां चैतेनावस्थात्रयविवेक उक्तः । तत्सहितं स्थूलशरीरस्याधिगमप्रकारमाह आत्मा
पित्रा [illegible] दिनान्तरैव सतीत्यत्र ; प्रज्ञाने ; स्थूले ; आत्मैवाखिलसंस्थानाद्युपाधिप्रकाश्यते यद्वहन्तस्य प्रज्ञः ; किं च
[illegible] बुद्धिवासनैतन्यस्वविशेषाकारमत्याभिव्यक्ति कारणात्मनेत्यर्थः ; सा विद्याकामकर्मभिर्दीपिता उज्जीतना
[illegible] वाग्रस्यमिधनताधानात्मनीमनस्त्वनिचैतन्यग्रहणत्वात्मकाशमानतास्यते ; मिथ्याज्ञाग्निनाद्यमान
[illegible] मिवमर्यः ; गवादेम्यो निस्तनदीर्घमभाभ्यायेनश्रोत्रादिभिर्द्वारैर्बहिः ; स्तनात्सस्तास्ताग्रज्वलत्येवोनियो
[illegible] श्रोत्रादीधनादिरूपक निर्देशात्मयोजनेश्च वहन्त्यकाले विषयग्रहणस्यहोममंत्रभावनानन्तलेच विषयेष्वा
[illegible] निहृतिरितिहृत्वाम् ११ एवं विधवुद्ध्यावस्याजागरणेनन्यामात्मा स्थूलपदार्थमुग्भवतीत्याह इति
[illegible] दीनि इति [illegible] गस्यपुरुषश्रेष्ठव्यमिति विषयेऽविषयाणां हि [illegible] साधान [illegible] याषामिन्द्रियाणा
नेत्रवुद्धिपदार्थविचेष्टने व्यापारवतीभवतिहविः ; स्थानीये विषयेऽग्नौ विषयेष्वाप्यतद्धाकारितरतीप्यमा
आत्मा श्रेरिंधनाबुद्धिरविद्याकामकर्मभिः दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ११ द [illegible]
[illegible] आदिप्रधानेषु यदाबुद्धिर्विचेष्टते विषयैर्हविभादैःसात्मात्मा श्रेः स्थूलभुक्तदा २२ हृप्यते ;
[illegible] दीनीन्द्रियादिग्रहणेसस्य स्मरन् रागद्वेषग्रात्मा शौजाग्रद्दोषैर्न लिप्यते २३ मानसैत्रुटेह्या
[illegible] आत्मा श्रेः स्थूलभुक् स्थूलविषयाणां भोक्ता जागर्तीत्युच्यते इत्यर्थः ; २१ रूपकनिरूपणा
[illegible] इन्द्रियादिग्रहणो विषयग्रहणसमयेषु रागद्वेषः ; शोभनाशोभनाध्यासेन राग
[illegible] आत्मा श्रेः ... स्मरन् ध्यायन् नात्मा जाग्रद्दोषैर्विषयोपलब्धिनिबंधनैः
[illegible] द्रानीं स्वप्नावस्थामाह मानसैरिति मनः ; परिणा
[illegible] कर्मोद्भवासनामयविपाकमवासनेत्युच्यते तेना
[illegible] भिव्यक्तानितिव्युत्पत्त्यर्थः ; तन्नमा
[illegible] द्वावस्थानाद्वात्मने ; उपाधीतरामावेस्याति
[illegible] समाह [illegible] रूपकं [illegible] स्वप्नदीभवतीत्यर्थः ; त

उ. प. प्रब्रह्मास्मा त्मलेऽस्थ [illegible] [illegible] मिति हृदयग्रन्थिभिद्यते इत्याद्युक्तविशेषेण [illegible]
स. टी. स्वैक [illegible] [illegible] पापरहितं निर्विशेषमेवात्मानं मन्यत इति भाव: नमि
३२ नहू [illegible] [illegible] [illegible] आने यह स्वरूपे देहाद्यात्मानोऽस्मत्प्रतीति
न [illegible] मानो हि [illegible] [illegible] [illegible] मायामात्मानं स्वस्थीनेति मा
[illegible] : मत्यानम : [illegible] [illegible] [illegible] स्वरूपस्थितिरिव: सोऽनुमितं पदं सर्वस्वमा
सकलयाऽस्तु प्रकाशक [illegible] स्थानत्वमस्ति: [illegible] सर्वानित्यनीतिमर्थ: कोऽसावत्र यस्तु [illegible] ति
नमस्य [illegible] [illegible] सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मा स्वानिष्ठा [illegible] निरिन्द्रिकेन प्रत्यगात्मा,
स्वरूपः [illegible] [illegible] विना भावैर्यो भवेत्सार्वत्रनम: स्वतेजसा प्रमिताऽनिर्मलत्व एवावतिष्ठते
आ [illegible] [illegible] [illegible] नेत्यादि [illegible] स्वानुभावस्वभावनिष्ठितेऽर्थ: २२ उक्तमेवार्थ
हृष्ट्वा [illegible] नित्यं [illegible] [illegible] सर्वहृक्ज्योतिषा पुक्तो दिनकृत् स्थावरे यथा २२ २
[illegible] प्रकाशार्थ: [illegible] [illegible] : [illegible] समोह [illegible] सर्वेस्वतेजसर्वग: २४ आत्म
बुद्धि [illegible] [illegible] [illegible] विचित्रां जगदेतदुत् [illegible] नलक्षणः २५ विविक्ता
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पातिगम २६ समस्तं सर्वगं शान्त
[illegible] [illegible] नि:कलं निष्क्रियं सर्वं निरस्तं विविक्तिनम् २७
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विषयायेषां [illegible] यावानेन योक्ता
[illegible] मायामात्र: [illegible] [illegible] [illegible] निर्विशेषोपल: सर्वग: परि
[illegible] र्थ: २८ [illegible] स्वभावेऽप्यात्मा [illegible] विचित्रं संसार [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] निबन्धनरूपमर्थ: २९ अविद्यानाकार्योपाधीनामात्मनस्था
[illegible] [illegible] संसार [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रसादुर्यादिमता
[illegible] विचार्य [illegible] [illegible] [illegible] २९ [illegible] विशेषांनां समस्ताम
नि समस्तमात्मनामस्वरूपतदप्रतिष्ठतस्या [illegible] [illegible] विधित्वेनमानिषेधत्वेन चये
विशेषाणां निर्दिष्टानां [illegible] [illegible] सामान्यवचनमदोषस्य [illegible] २३

देहस्य वस्तुतस्तस्मादित्यादिविविक्तशुद्धचिद्रूपस्यात्मनः कार्यकारणात्मकमायोपाधिरहितत्वात् तारतम्यं किं स्यात् सर्वं
हि [illegible] ब्रह्मात्मस्वरूपत्वेन स्वभावतः शुद्धे सर्वथा सत्त्वाधिकेन स्वाभाविके विकल्पमात्मस्वरूपमिन्द्रियेदाप्यानयाह सो
[illegible] धर्मनियमस्तु निरूपाख्यो विशेषणयोगश्च हे वियोग्यो न भवति सोऽनुपाधिकः सर्वव्यवहारातीतत्वात् ॥ [illegible]
[illegible] चिन्मूर्ति तत्त्वस्वरूपत्वात् निरूपाख्यानमनन्तं व्यवनक्ति नमिति २९ मनोवागगम्यं तत्साध्यमितिवेतनं [illegible]
[illegible] मनोवागगोचरस्याविवादास्तु नाम तथा शास्त्रमिदं [illegible] तत्त्वमेवात्मानं
[illegible] रूपलेशस्तदादाविवादादिनाविमतिपत्त्यभावएवस्यात् विमतिपत्तेलग्नतदेहे ह्येषमनोवृत्तीनामस्य
[illegible] निरवधिर्मितिवेदवाक्यानन्यश्रुतेनन्तरितिवेदवाक्येन लक्षणिके चित्ते निके चिद्वकर्तेति गतो व्यापको
ऽगतो व्यापकोऽस्तत्त्वविसाणो देहपरिमाणो वेति के चिन्तवेद्धात्मा जीवोऽसत्त्वोऽपि स्वरूपत्वात् सर्वशरीरेष्वेको वा
शुद्धो रागादिगुणरहितोऽस्य व्यापकत्वाद्युत इति ३० अत्र विमतिपत्तेरुपपत्तयाऽगतादात्ममात्रगोचरत्वादसमर्थ्याद्वा
अव्ययोऽच्युतात्मतो व्याहारोपमेवेति कथमात्माशामिवाद्यसाधारणमितिचेत्तत्राह अतः सहेतवोनामावाद्यो
शोधाधिष्ठानमात्मा निरूपाख्यो निरुपाधिकः निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तस्मै वाक् वचनातिगः २९
देहमेवात्मनोव्यापिकर्तोऽकर्ता गतोऽगतः एकोऽनेकः शुद्धोऽशुद्धः इति वा ३० अस्या
[illegible] निवर्तते वाचो धीभिः सह वन्नानिर्गुणत्वाद्व्यायामावादिप्रपाणपाभावतः ३१ व्यापकस
[illegible] सर्वैः विशालैः परमात्मनस्तद्विहात्मानं विशालकुले रूपं पदं ३२
व्याप्ता निर्गुणत्वात् निरूपाद्गुणानोहोऽण्णानाहेतोर्हेतुकप्रहारकधीभिस्तावदात्मानं सम्यक्तेरनन्तस्य वाचोऽपि
सहायोऽव्ययत्वाद्विवक्षितेन गुण इत्यनेनत्रस्यादिविषयत्वानेरूपणात्तद्वागोचरत्वमात्मानन्नत्रमात्मेति किं यास्मा
लौकिकमनोगोचरत्वाभावः लोकेऽपि प्राह्यो हेऽनयोक्ते [illegible] रूपभिन्नाव्यवह्नगतिमात्रेणाऽर्थवधमीयुज्जति स
मातिरद्भावादिनानुगतेनगतेनत्र [illegible] व्यापकत्वं समस्तात्मनसाधिपापव्यात्मासर्वे
त्यापिविशेषाणानाधानद्रूपाण [illegible] तान्मूर्तिनामरूपनिमित्तनामभावात्तथापि सा
योगात्मनाभिन्नत्वैः तथाच [illegible] व्यापकमनसात्महितेन चक्षुषा स्वस्थानेनापि वाचः सोऽयं
वेत्सव्यापकः सर्वत्रैवानिव ३२ [illegible] ज्ञानमात्राद्यनन्तरूपोनाथमात्मानिमित्तापादिव्यलेनत्वाद्वर्तमाने निमित्ते भिमात्मा हृत्वा
पक्ष मित्तिसर्वैः सर्वेतोऽप [illegible] समस्तस्त्वाधिवत्तेन व्यापकस्वरूपेनापरिच्छिन्ने च व्योममय्या

३१

उ. प्र.
स्व. टी.
३६

घटादिप्रकाशः कस्मात् [illegible] दृश्येति तत्र सा गमस्त्वात् एतामवेतनस्य कार्यमिथ्यात्व इति संबंधः
स्वस्वरूपमात्रम् ४७ [illegible] सर्वेनादिं [illegible] नमस्त्वात् [illegible] आत्मनस्तूष्णीं धर्माश्रयभावस्य वस्तुत्वात्परिदृश्यते
तस्मात् स्वप्रमाणत्वात् [illegible] इत्येति प्रयोगं [illegible] नित्यं हि तोऽर्थात्प्रमिथ्यात्वं दर्शनादिप्रमादिः प्रकाशस्य
कर्तृत्वमनेन [illegible] प्रतीते [illegible] ज्ञानादिविकारं तन्मिथ्यात्वगोचरमित्यात्मिति तेन तत्र ४५
[illegible] माया [illegible] शकता मात्र तत्र [illegible] स्वरूपं तत्र स्वप्रमाणत्वादिति सर्वस्यैव तद्वावात्मिर्गमत्वात्पमा
[illegible] सर्वं [illegible] स्वरूपतो नित्याने मायया स्वप्रकाशाकाशवदिदृश्यते तद्वारा मायावादस्वरूपत्वात्प्रपञ्चेनीवता
विकारमनवे [illegible] प्रसज्यते ; ४६ इदानीमुपाधिभावेनात्मना यदृश्यते तद्भावेन तद्भावोऽपि उपाधिकमेकमात्र
मिति दृष्टिः [illegible] मायामाह दृश्यं वा मिति मयादाकाशविद्यावत् स्वरूपस्याथ सत्तामात्रेण दाहकत्वं तदावाधरूपस्या
[illegible] प्रतिमात्रेणाविद्यत्वमिथ्यात्मनत्वमस्तु पाधोज्ञानेनस्यैवात्मा ज्ञानेोऽपि तेनमिथ्याविलासित्येन सर्वत्र सत्यो
ज्ञाने [illegible] ज्ञानाम प्रकाशकः कल्पनेन तद्भावेन स्वाद्योपचारेण तत्र तो ज्ञानत्वमपदिश्यतइत्यर्थः ४७ औपाधिके
[illegible] ज्ञानमेव प्रयुज्यते स्वकार्यमिथ्यात्वे स्वरूपमादत्स्वतन्त्रप्रकाशो जायते रवेः ४४ सत्तामात्रेण प्रका
शस्य कर्तृत्वादिमादिरिष्यते घटादिव्यक्तितोपहृतदाहोघात्मनीष्यता ४५ विलासः पुंसः पनित्योऽस्यो
पहृतप्रकाशकः स्वपन्नेन विनाशत्वं ज्ञानानात्मावाधरूपत [illegible] ; ४५ दृश्यैव [illegible] सत्तामात्र दहोघात्मनीष्य
ता सत्यैव पटसत्योविज्ञानेन सर्वं वस्तुतोऽपि ते ४७ ज्ञानायत्तेऽपि न दुस्तु : कर्ता मायामकवस्वेव स्वरूप
ज्ञानत्वेनात्मनो दहिक्ष्योत्ते नोपनिमायानेन वस्तुतोऽनेनकर्तृत्वमपि [illegible] पाधिकं प्रतिपाधि दर्पितज्ञानेनिपदहपत्प्रामा
[illegible] हि नोपि सत्ता नास्ति ज्ञानस्य [illegible] गतविशेषणप्रमापिसन्निधिमात्रेण कारकाणां प्रवर्तयत्वे क्रियाणां कर्तृति
[illegible] प्रयन्ते नामकत्वेदित्यर्थः : ज्ञामयति प्रवर्तयति निस्त्यानं तेन समुह मितिभ्रामकः सर्वः महाभ्रामकोऽ
[illegible] ल : स्वयमात्मस्पेचलनादि व्यापाररहितोऽपि लोहकोलादीनां चालकोहृष्टस्तथाऽयमपीत्यर्थः ; तदेवमात्म
स्वप्रकाशमात्रस्वरूपाणं स्वाभाविकमात्मनो ज्ञानत्वं सोपाधिकं व्यवस्थाप्य प्रज्ञानमात्मनो ज्ञानकर्मत्वाकर्मत्वात्
[illegible] एवत्व यत्स्वरूपसमर्थनमुपसंहरति स्वरूपेणेति यतो यस्मादात्मा निर्विशेषः स्वभावतोऽस्त्वप्रकाशस्वरूप
तत्र : स्वपरस्वरूपेणासाधारणस्वभावेन तत्रेयोज्ञानात्रि मात्माख्यानमवतितथा नाशेपोऽसहितवस्तुवर्जज्ञानप्रका
शकतइत्यर्थः ; अथवैवमनेन ज्ञानावाऽस्यत्र ज्ञानावानभवत्यात्मा निर्विकारत्वाद्भेनचगाम्यत्तथा कोशाकार

38

एवंरूपा — रूपेणैव ज्ञानत्वमिष्यते । तत्र सर्वमुद्देशादेतत्पति सर्वं सर्वसत्यप्रसादी ज्ञानैकस्वभावो यदुक्तः । तत्कथं कीदृ
[illegible] स्वभाववशेन विमर्शोऽहि निर्णयो ज्ञानीयं कथं शब्दस्य रचितेन विमर्शमेव विभजनेदेव यद्गृहीतमधारोप । उक्तं ज्ञेयरूपं निश
य: । [illegible] ज्ञेयवस्तु दृष्टिज्ञानेषु तिक्तमेवानसंसेवविमर्शस्वरूपविज्ञानीयानताभासमनुरूपत्वम्: ३७ एवं विमर्शोऽज्ञेय
[illegible] तत्संगच्छन्त इत्याह । इदमिति यदिदमस्य सह वेदेति दूरमेवापि न ते वेद्यप्रकाशो रूपमिति ज्ञेय
[illegible] ज्ञानापदेशात् तत्प्रकाशनायते इदमेवविज्ञानमिति च सूक्ति । ज्ञानस्य तत्प्रकाशनामतत्त्वज्ञानकर्मणेऽनन्यया ऽ[illegible]
[illegible] वत् ज्ञेयमित्यर्थः । ३५ यदेवं ज्ञेयत्वेन संभवति कथं तर्हि ज्ञानमन्यवात्मानं एवं परि स्यादुपदेशादन्यथा श
[illegible] विषयत्वेनाविर्भावमात्रमेव ह्यात्मनस्तत्त्वविज्ञानेन विषयत्वेन तत्समान्मतेन तत्सम तेन तत्पयत्वे नवेदसदृति सूक्ते दि
तिमन्वानो: [illegible] यत्परमार्थत्वविषयत्वस्वरूपत्वेनतज्ज्ञानस्वरूपात् [illegible] बहिर्ज्ञानदेशात्तदागतकाः
ज्ञानस्यात्मनः सिद्धिकल्पाज्ञानं विषयत्वयाज्ञेयं भवति । ननु येदमात्मतत्त्वं कथं तर्हि स्वग्रहात्माऽलोकस्वभावता ।

एवं सत्यप्रसादीनः कथं ज्ञेयत्वमपेतन विमर्शरूपे च विज्ञानीयात्ज्ञानकर्मत्वेनेति वा ३७ अहं हृदि: विज्ञा
नेदरूपमित्यादि ज्ञानसत्त्वात् नैव ज्ञेयत्वमपावीर्पररूपसाकथंचन ३९ स्वरूपावयवाधानामर्था ज्ञानालोकस्य ।
भावेन: अन्यज्ञानानपेक्षता हि ज्ञानेनैव सदा भवत्या ४० नान्यनन्यानि प्राकाश्यं स्वात्मप्रकाशने स्वाव
धानात्मप्रबोधेऽप्यबोधस्यात्मप्रकाशने ४१ ननु स्वैवात्मनोपेक्षा स्वरूपप्रसङ्गवेत प्रकाशनतरेदृशे
न प्रकाशमानत्मकत्वात् ४२ वाऽनवस्थात् प्रकाशस्य प्रकाशान्तरसमागमात् प्रकाशस्वरूपकार्यस्यादि

ज्ञानेषु [illegible] स्वरूपतात्स्वरूपावधानाम्प्राप्तिह तत्परमन्यज्ञानापेक्षत्वात् विषयत्वेन विज्ञानेष
वत्यात्मनो [illegible] रूपात्स्वरूपत्वेन तान्यत्र [illegible] विज्ञानस्वभावस्य सदा भवत्या
[illegible] स्वरूपेण [illegible] ज्ञानावेद्य [illegible] नास्य ने नि स्पृहा
[illegible] ४१ दृष्टान्त [illegible] ने तत्स्वरूपता
[illegible] स्वरूपं न [illegible] स्मादेवाभिन्नर्था
किं च [illegible] ४२ ननु प्रकाशान्तरसदृशत्वाभाव
[illegible] स्वरूपप्रकाश [illegible] आत्मानमपि प्रकाशान्तरेण वन [illegible] मपि
[illegible] प्रकाशस्य स्वभावत: प्रकाशहीनस्य

39

[illegible] ज्ञानमेव स्वरूपं वस्तुनः लक्षणमेतत् सो घटेन भेदाभेदज्ञानमि
[illegible] भिषेकः प्रकरणान्तरसाम्यप्रमाणाः प्रत्यक्षलक्षणे
[illegible] नापान्नृमी स्वादिरूपः स पार्थिवः पृथिव्यापः पृथि
[illegible] कौशिकीयमः पौरप्याकप्रद्युम्नसंदेहमवकाशोत्रया
[illegible] यतः सम्मेलनं पूर्वाचार्यैर्वाद्वैहानुगतत्व — कार्यसत्ता सत्ता
[illegible] मत्ता हुल्मीकादिर्वदितिभाव : १ इन्द्रियाणां सर्वादिनेमन्याह सा णीदी
[illegible] नदृष्टान्ते षां विषयागधापदस्य क्रमान् पृथिव्यादीनां गुणाः कार्याणीत्यर्थः
[illegible] हास्तानतपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां क्रमेणाधर्माः सन्निहास्तेषामाणद्येकैकेन्द्रिया
[illegible] मद्गानघ्राच यदिन्द्रियस्य धर्मग्राहयति नदिन्द्रियं तत्समजातीयमभवतिमहति यथा तेजसश्चो
[illegible] कठिनो यावद्वैवादेहे स्पर्शनोमयः पनि चेष्टावकाश सुर्वेन्द्रियाश्रवरेडवाः १ घ्राणादीनि
[illegible] पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् रूपालोकवदिहहि स्वजातीयार्थमिन्द्रियं २ बुद्ध्या यान्याङ्गेन
[illegible] निवाकृयापयादीनिकमेतो नहिकल्पार्थमेन सम्मतप्रकाद्गुणभवेत् ३ नियमायोभवेद्बुद्धिस्ता
सर्वार्थानुभाविनी ज्ञानामात्रः स्वरूपेणाज्यानिषादाज्यमनुसदा ४
[illegible] स्वकाशकोऽन्नय दित्तेज्ञसौनेहस्मलयोदौयाणयपिमौतिकानां प्रकाशक नाडी तिकामेवेन्यनुमाह रूपालो
[illegible] वदिनिपवमिन्द्रियाणां भौतिकत्वमिन्द्रेहे हवदेषाममत्तानामनेसिद्धमिति भावः किंचेन्द्रियाणि नात्मानः करणत्वा
[illegible] वदितिन्नुमानानरेस्वचयन्नकार्यतत्पाद्धि इन्द्रियाणामेकाद्गुणानियममाह बुद्ध्या यानीनिर्गतानि घ्राणादी
[illegible] र्थानि ज्ञानकरणान्याह ; वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानीन्द्रियाणि कर्माणि कर्मार्थवचनादानगमनोत्स
[illegible] र्थानि ज्ञानकरणान्याह इत्यर्थः ; तेषां दशानामिन्द्रियाणां विकल्पार्थं युगपद्विषयसन्निधाने क्रमेण ज्ञानहेतुत्वं
[illegible] नदार्थं नत्करणान्याह इत्यर्थः ; इत्येतदेषापेक्षयापकाद्गुणभवेत् मनस्त्वेकसाधारणकरणमवश्यमङ्गीका
[illegible] मादिनियमार्थमादिन्द्रियं तन्मनः ; इत्येतदेषापेक्षयाप्रकाद्गुणभवेत् मनस्त्वेकसाधारणकरणमवश्यमङ्गीका
[illegible] न्मनेनायुगपदनेकेन्द्रियविषयसम्प्रयोगे सति युगपदनेकेन्द्रियविषयसम्प्रयोगे सति युगपदेवानेकज्ञाना
[illegible] निजस्वरूपेणैवमालतयाच्च नस्याविमनसः करणत्वादनात्मत्वमिन्द्रियवदिति सिद्धिः ३ बुद्धिग्रयिनान्माकरणं

[illegible]उक्ते तेषु चाद्यभावे श्रमाणमाह विच्छिन्नाविच्छिन्नाभ्यां नदीति यस्माद्देवदत्त विच्छिन्नाद्यथा अविच्छिन्नाद्धीनिष्कृत्याविच्छिन्ना
[illegible]कारणाभ्यामन्यद्यात्मतत्त्वं ब्रह्मेति शासनात् कार्यकारणधर्मविलक्षणस्वभाव एवायमात्मेत्यर्थः तथा च
[illegible]निज्ञानं तेन कर्तृत्वमकर्तृत्वं कारणानि मिथ्यादिसर्वमविद्यावशादेव कल्पितं तथा विधोमन्द :भिन्नोभिन्न:स
[illegible]त्पादयोयथि भावाश्चात्मनि कल्पिता एवेत्याह बंधेति ४९ बंधादीनामात्मनि कल्पितत्वे सदृष्टान्तं हेतुमाह
[illegible]ज्जुरिति अबोधनिबंधो बोधनिबंधनो मोक्षस्तयोरभावश्चेत्यर्थः ५० उक्तेनार्थेनाक्त सदृष्टान्तं ब्रह्मविज्ञानत
[illegible]यथोक्तमिति हानोपादानवर्जितमिति हानोपादानक[illegible]कर्मैव चतुर्वर्त्तते अनेन सर्व एव विशेषा मोक्ते
[illegible]भवेति परिग्रहपरित्यागात्मक[illegible]स्सर्वविशेषाणामित्यर्थः यथोक्तविधानेन[illegible]परिशेषाद्य तत्प्रकारः स्तो
[illegible]त्मानतुरिसत्यमिति संबंधः तस्य योऽभिज्ञायत इतिस्म्तेनेत्यर्थः ५२ यथोक्तब्रह्मवेदनेन विना पिपर्यायक्त फल
विच्छिन्नाविच्छिन्नाभ्यां नद्याद्देवेति शासनात् बंधमोक्षादयो भावाश्च दृष्टान्तनिकल्पिता: ४९ तहीरज्जेयथा
[illegible]समात्रूपाविशेषत: बोधरूपाविशेषात्त्र बोधाबोधौ तथात्मनि ५० यथोक्तं ब्रह्मयो वेद हानोपादान
[illegible] यथोक्तेन विधानेन सत्यमत्येनैव जायते ५१ जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् इतउद्धर्तुमा
[illegible]नात्स्वेन केनचित् ५२ भिद्यते हृदयग्रंथि: छिद्यन्ते सर्वसंशया: क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्
[illegible]कुले ५३ ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो विमुक्तदेहं पदमंवरोपमं सुदृष्टशास्त्रानुमितिभ्यईरि
[illegible]नेन्याशेकनाम:तेषां विद्यते अपनायेत्याह छिक्तिविशेषात्मे वमित्याह जन्मेति इतराभ्योजन्म
[illegible]साधनान्तरेण ५२ उक्ते[illegible]पूर्वार्ध निषद्वाक्यं प्रमाणयति भिद्यत इति ५३ सकरणार्थ
[illegible]मिति सर्वात्मसर्वात्मना नानामसाह भित्येतत्स्मविषयं यदुक्त्वा नतो मनु[illegible]
[illegible]दासविमुच्यत इति योऽनन्नात्मस्मिन्नुक्तस्मिन्विनिष्क्रिते तदाह विमुक्तदेहमि
[illegible]पामोनि[illegible]चसिमिति यावत्तक्त नएवंविधं ब्रह्मात्म
[illegible]नाना[illegible]भिश्रुत नहिशि नहि सुदृष्टमाद्री
[illegible]सामि[illegible]मिति संबंध: ५५ इति

इति

उ. प्र. ऽ:। विनोद्भूतोऽपि तु :। विनमात्म [illegible] यथा च तद्भेदेऽर्थेऽपि तिष्ठतया दृश्यते

स. टी. न स्वेच्छावशाद्देशकालयोरुद्भूतं [illegible] रूपत्वेनाप्यवस्थानप्रादृष्टं चेतिकर्मकार्य

५. देशकालस्वरूपं :। सिद्धान्ती परि [illegible] ति तत्स्वरूपतः स्वनेकमनेकाकारमेव सहते चम

वतीत्यनेनाद्वैतेन स्वरूपमेवेदानीमेतत्प्रत्य [illegible] का न्यायप्रत्ययेन स्वस्वरूपत्वेन स्वेच्छयैव

प्रत्यभिज्ञानेनाद्वय स्वस्वरूपं दृष्टमिति पुनः स्वयं प्रत्यक्षमिति विवक्षितोऽर्थः। आत्मनस्तु स्वसंवेद्यत्वेन प्रकाशः

प्रकाशमानस्वभावत्वात् स्वयमभिव्यक्ताहन्त्वेऽनिर्वाच्यकाशेऽस्वभावाद्बाह्यात्मा दृश्येवन दृष्टत्वात्संमितो स्वरूपो दृश्यः

स्वात्मनात्मना दृष्टा दृष्टत्वात् स्वतो न पराप्रतीत्यर्थः। १० न चात्मनोऽपि ज्ञानादिभिरनेकात्मत्वसंभवात्

तदुक्तमात्मास्वभावकत्वात् प्रकाशस्य मुख्याह ज्ञानत्वात्प्रतीति ज्ञानस्य पदेऽक्षोऽकेवलादित्युपगमैक्येऽनेका

त्मकतात्मनो विवेचने च विद्वेषेणेति विषमप्रमाणस्तस्यानेकत्वेन ग्राहकत्वेन च पादमितीति शंकायामाह

४० तदुक्तमेकत्वे स्वात्मसंवेदनमेव तत् संहृतेनचनानात्मनात्मा दृष्टत्वात्कर्मतां व्रजेत्। १० ज्ञानपदार्था

ज्ञानेकस्वमात्मनोऽपि न तदादि नैकज्ञानगुणत्वात् स्यादिति वेदनस्यैकमेतत्। ११ न्यायतिषादोऽनेक

त्वेऽपि यद्वदात्मप्रकाशत्वे सोऽप्यविद्यमानता — आत्मानैकत्वं वपुष्पति। १२

थं। न पृथक् ज्ञानादिभेदार्थः। एवमेकज्ञानगुणत्वात् ज्ञानस्य ज्ञानपदवेति सु। न ज्ञानैकस्वभावतावधारण

दनेकात्मतामीयानस्यानिर्वेदस्य च कर्मतायाप्रदेनानस्यानस्येऽसंभवतीति परिहारत्रयार्थः। ११ दृष्टान्तेनाहवेन्ने

तिमदूति स्वयमर्थः। यद्यात्मनो ग्राहकत्वमेवैकत्वमुपगम्यते तेन द्वैतवत्कृतं ग्राहकोऽपि चेतनः। किंवा जडश्चेत्

नद्यापि निराकृतोऽसि दृष्टान्तेन ज्ञानादिषु इति ग्रहादित्वात् ज्ञानादिषु ग्राहकत्वे पि प्रकाशानस्वभावत्वे पि न आत्मप्रका

शत्वेन प्राप्तिः। स्वरूपप्रकाशत्वेन हेतुत्वेन पवात् दृष्टान्तेन तथा भेदव्यपदेश कल्पनेऽपि ज्ञानात्मानासमवायेन स्व ५०

भावनिर्मेषात्मात्मानैनेव पश्यति न स्वांशं विषयीकरोतीत्यर्थः। नाहं नीलोऽजडो जडो ग्राहकत्वांशस्यैव वेदना

भेदाद्युपपन्नेन ग्राहकत्वस्यात्मत्वमिति तेनात्मनः स्वयं प्रकाशसिद्धिरिति हृदयं स्वरूपमेवैतत्प्रतिपादितमिति सिद्धं। १२

स्तु

यदि बुद्धेरात्माभासकत्वं नहि तथा सत्यर्थादिबुद्धिरपि [illegible] त्याशंक्याह व्यंजकमिति यथा लोको व्यंजको [illegible] लोका
दि [illegible] घटादेरेकाकारतां न गतः सन् व्यनक्ति एवं बुद्धिरप्यात्माभासेनापि च सन्नोऽसंकीर्णेति विविक्तस्वभा।
[illegible] चानि न दृष्टेव स्वात्माभासद्वारा यैर्बुद्धिहेतुमिति विज्ञेयार्थः अतो नित्यशुद्धएवात्मेति भावः ५ यदि बुद्ध्यादेर
सत्ता [illegible] तद्योनिर्गोपास्यात्माकथं न हि तस्य तट्वभासकत्वमित्याशंक्यान दोषोपि दृष्टान्तेनाह स्थितं हीति स्पष्टा
र्थः [illegible] तथापि कथं बुद्धिः सविलादिसु शरणादित्याशंक्याह शरीरेष्विति शरीरबोधयः शरीरादिसंघातेष्वात्मा
[illegible] भेदबुद्धिं विधिषंति न त्वात्मानं किं तद्वत्तानि त्यात्मज्योतिषा दीप्ता प्रकाशितेन तथा च भास्यभासक
[illegible] भयोरविवेकादात्मास्वबोधिमौनीनमन्यंतीति विज्ञेयार्थः ७ ऊनमेवं निश्चयं पदत्यतस्याह शिरस्तु मिति शिरस्या
दि दृह वयवगतेन ८ एवं न हि यस्मात् ८ अहमस्मीत्यात्मानं पश्यति न स्यादेह मात्मत्वेनगतस्तु बुद्धि विनिर्मास।
[illegible] यथालोके व्यंगयस्याकारतां गता व्यनक्ति ग्रीवास्मेकीर्णस्वरूपः न पये स्यात् ५
[illegible] यथा स्यात् आत्मनः सर्वप्रकाशकोन प्रदृष्टाया कारबुद्धीर्ष आप्तात्मत्वरूपस्थिति ६ शरी
रेद्रिय संघाना आत्मत्वेन गतोधियो नित्यात्मज्योतिषाद्दीप्ता विशिषंति स्वबोधयः ७ शिरस्तु
[illegible] स्मानेतु अहमस्मीति हि पश्यति दृष्टान्तोत्र विनोदव्याजतः पुन्वास्थानेतु भासो ८ द्वःवी
[illegible] अहंकारेतु विनोदर्शनात्रच हंससंगादिभिः हेतु बोधु वसानेव स ९
[illegible] आत्मनो विशेषविज्ञाने बुद्ध्यध्यासनिबंधनमिति हि स्थितिः तत्यथा च शिरो ८ एवं नादर ८ एव
[illegible] अहमस्मीत्यभिमानात्मकबुद्ध्यावस्थावत्र विशेषमेव ८ विज्ञानस्यावद् बोदया बुद्धिविशिषंतीति
[illegible] मिति दृष्टान्त ८ विनोदव्याजत्व आत्मनेनाभिमन्यमानदेहावयवो यत्नानादिजनिन ८ बो
कारसाभास बुद्धेरपाया [illegible] दर्शनं ८ बोधः दृष्टान्तदर्शनं ८ बोधस्तमेव
[illegible] पश्यति ८ बोधस्यादिति [illegible] तत्र दृष्टान्त इति [illegible] करणोह मितिमिमानादि ८ एवं स्याद
[illegible] लाकारपरिणामेनो [illegible] ८ विनोपयत्नादु विनसंसंगतत्र्य
[illegible] निकिमायानेन दाह [illegible] दिव्येषु सहनदेहपतन ८ एवमस्ये ८ एव
[illegible]

श्री
उ॰ प॰
स॰ टी॰
४२

कूटस्थस्य ब्रह्मात्मनः कथं कारणत्वं [illegible] तं कारणत्वस्य विवर्तोपादानत्वस्य कारणत्वं कूटस्थ
मित्येतन्महा ज्ञानमिति अज्ञान [illegible] स्मात् जगतीनित्यं कर्मत्वमायास्थलमनस्तुपप्रतिभासहेतुरित्यर्थः तथा
चाविद्याविवर्तेषु कार्येषु सत्ता [illegible] कूटस्थस्यापि चेतनहेतुभावः संसारस्यानियामकमि
ति विद्याधिष्ठानस्वीकृत्य [illegible] केकार्येभ्रमालमनुमानेस्त्वचपतिलितज्ञानवि
[illegible] हमेवकिं ब्रह्म [illegible] हिमेन सकार्येमनानेहि सासाक्षेतनस्य साक्षिधर्मतावाधिता
लत्वेप्रतस्य [illegible] लाधवापरब्रह्मपरिहृत्यैतत्कार्यकारणं [illegible] समयमस्तु
प्रमेयेषु [illegible] मिस्तत्वाप्रार्थ्यस्तेनमद्वाविद्यात्मसंदृष्टाहित्यर्थः १७ संसारनियामक [illegible]
मेतुस्तोविद्याविमुक्तेनवक संसार कथं तस्याज्ञानकारणत्वेनालोकयमानन्तो विवेकः स्याद्धिमध्यया
माह ज्ञातृति ज्ञातृत्वशीस्थूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणो संसारस्तु निःशेष नप्रार्थ्येकारणेनमामये

अज्ञानकल्पनामूलं संसारस्यानियामकं हित्वात्मानं परं ब्रह्मविद्यात्मानं समाश्रये १७ ज्ञातृ
त्वज्ञानमार्गीजस्वस्वाविलमोमयं स्वतो यामि भवसन्नाद्वत्वालीनरमपत्ज्जेत् १८ आत्म
बुद्धिमनश्चक्षुरालोकादीन् सकलान् भाति स्वात्मात्मकर्माणि क्रियाणां संनिधानतः १९

सज्ञान सा येत्रयुक्ति सैविलमोबीजमितिवत् बोमयपदं ज्ञानस्य स्थाने बोधीयते सामासेनमोबीजमित्यर्थः
एवं कार्यकारणस्वरूपसज्ञानत्यागप्रकारमाहात्मोऽन्योऽस्मित्रिति स्थूलसूक्ष्मकारणावस्थानामेवान्योऽस्मि
स्वतोस्मत्वभिवारात्स्वकारात्स्वपहारेतेनत्रयेस्ताहृक्षयैधापदिवद्गतमनिलतोप्यवचनात्सीति
स्वात्मानं तेहितस्मयेहात्मानं बोधयेदित्यर्थः १८ स्वतेहि सुक्ते कर्तैवमनीते कथमस्यात्मनो ब्रह्म
[illegible] तनस्याहात्मतुर्द्धीति आत्माहेहः अर्थादीन्याहिपदाद्दिशाकालादिग्रहः आत्मादीनां सकरोति
[illegible] गुणमध्याने भावेनाधारसाक्षितोः क्रियाणां संनिधानतः स्वयुद्धवाद्यात्मकर्मयात्मनः कर्मक्रियेत्या
सानिध्यधिष्ठानमात्र कूटस्थोपि करोतीति भाति कस्यात्मनस्तादात्म्यतः स्वतनि क्रियतानावेति ४२
प्रत्ययसव्यभिचारस्तु मित्यर्थः १९

स्वरूपेणांशद्वारेण वा पद्यमानात्मानेनैव प्रपद्यन्ते न यायि स्वगुणज्ञानस्य कर्मत्वेन मिथ्यात्वान्याशंक्याह पद्मेति
य: पदार्थोपदर्शो येनासाधारणधर्मेणाधर्मवान्स न स्वेव धर्मस्य कर्मत्वाने यान्न तथा वृत्तान्स्वभावश्चात्मा न ज्ञा
नकर्मतां गन्तुमर्हतीत्यर्थ: दृष्टान्तमाह: पदार्था: आत्मानः स्वीयं धर्मं व्याप्य: पदार्थज्ञानं दाग्निवदित्यर्थ: २३
उक्तन्यायेन विज्ञानवादी बौद्धोऽपि निराकृत इत्याह एतेनैवेति आत्मनः स्वस्मिन् ज्ञानमात्र इति बौद्ध: तस्य योगा:
२ बुद्धेरात्मन: स्वरूपस्यास्मिन् स्वेनैव ग्रहण इति बौद्धपक्षोप्येतेन निराकृतः दृष्टान्तवैधर्म्येण निराकृत इत्यर्थ: स्वरूपस्य स्व
ग्राह्यग्राहकभावे पिपीलिकेनांशेन ग्राह्यत्वमंशान्तरेण ग्राहकत्वमिति क्रमपक्षे नाप्यनवस्थेत्याह: शून्यवमिति
एवमात्मन्येव धर्मनानत्वेवाह समस्ताश्रिमैर्दृष्टान्तादिति २४ एवं बुद्धेः स्वग्राहकत्वनिराकरणेनार्थाद्स्वग्राह्यत्वमप
ह्निग्रमन्यथानुपपत्त्या: लौकिकत्वापसिद्धे: न च मा भूत्तर्हि बुद्धिस्वग्राहकत्वापर: शून्यमेवास्त्वित्यसत्तीतिवादि
ननिराकरोति शून्यतापीति एवं सति शून्यतापि न युक्ता यद्वा यथा बुद्धे: स्वग्राहकतान युक्ता प्राप्तिविरोधा
तद्धर्माय: पदार्थानन्तस्यैवे यात्मकर्मता न ज्ञानमाने दृष्टान्त्यभिस्तथानेवमकारेणैव एतेनैवात्म
आत्मानोग्राहो बुद्धेर्निराकृत: अंशांशेवेसमस्तात्रिहि निर्भेदत्वान्नयुज्यते २४ शून्यतापि न युक्तैव
बुद्धेरन्येन दृश्यता युक्तानोत्तर दृष्टत्वात्: प्राक्सिद्धेश्च विकल्पिता: २५ अविकल्पान दृश्यत्वप
त्स्वैस्याहि कल्पना: विकल्पोऽन्योन्निहन्त्वात्पद्यस्यैवान्नकारणं २६
देवेशून्यतापि बुद्धेस्तद्वभावस्य च न युक्ता स्वपरोहतत्वानपत्त्या: अनीयमानत्वादित्यर्थ: अन्ता हेतोर्हेत्वन्तमे
नसाहित्यानुक्तेः ग्राहकताः युक्तासाहित्योऽयमेवं सानामस्यान्यापि न शून्यताशंकित्यर्थ: किं च नस्यात् [illegible]
स्थानाविकल्पनामार्गेन तत्स्यादित्याह सिद्धेः शेष्यन्नाकदाचीत्यर्थ: बुद्धिकल्पनान्हः [illegible] बुद्धग्राह्यता
स्यकाशासङ्गाशीनाकतोऽन्यथा [illegible] स्याहि [illegible] नक्ष्यानेऽपरामर्शानुत्वयसङ्गादितिभाव:
२५ किं च यत्कार्यमद्विनिद्दृष्टनेन [illegible] काल [illegible] सिद्धेश्च पश्चाद्वान्यितास्ट न ग्राह्यबुद्ध्यां
द्विविकल्पस्य स्वदर्शनान्निन्नन्य [illegible] शैनान्तन्नथास्व [illegible] करणत्वमेवयुक्तमित्याह विकल्पमिति प्र
दीविकल्पं शैहनक्षृ दृश्यामित [illegible] सामाभिर्भिहज्ञायग [illegible] पत्तेकारणसत्वमेहमन्यथाकार्यविशेषार्थि
नाकारणविशेषापादान [illegible] मत्वैवत्वत्तमसत्वादितिभाव: २६

उ॰ प॰
स॰ टी॰
४२

द्विगेवराभिलनिरात्मकत्वेनागतं [illegible] ना [illegible] लेनल [illegible] केनोक्तेन तल्लीकहीनेन ज्ञानेनैवैवेन
मपेक्षणीयं हि नित्यत्वेन [illegible] स्वरसभंगुरमित्यर्थः। धर्ममात्रेव
तन्मात्रेण ख्यातिरिति चिन्त्य [illegible] कथं। तक्षेष्टानोपलम्भनेनाह निरन्तरमिति
[illegible] नेन दृष्टेष्टमिति साह मितिचतुष्टयपदं तु विषयमन्यमि
[illegible] आह साक्षात्कारणादिति नष्टोपलब्धदृष्टमितिमतिः। नष्टानित्यस्य ज्ञानं नोपगन्तु
[illegible] गुणानां निरूप्य मपि [illegible] शब्दातिरिक्तमाह त्वर्थः। २२ सिद्धान्ती दूषयति
द्वि [illegible] ज्ञानभेद इति विचार्य दर्शयति साकारेति साकारस्यास्येन ज्ञानस्यानेनावभासोस्यास्तीति सा
कारस्यान [illegible] स्वरूपादि बाह्यत्वस्वरूपेणावोधानामनेनविधानेऽप्येषां च ज्ञानमात्राभ्युपगन्तॄणामनेनानाभासो

42

द्योतके हि तत्त्वयोर्धर्ममात्रे निरन्तरे साक्षात्कारीभवनदृष्टिलक्षणानि; प्रकृष्टार्थता २३ स्वाकारान्या
नभासे च येषां नूनं हि विधने येषां नाभिनिवेशः स्यात्स्वरूपसंगतिरुच्यते २४ वाह्याकारस्तनोत्तमे:
स्वरूपमात्रेण प्राप्तत्वात् क्षणिकत्वाच्च संस्कारेणैवाधानेन क्षणिकविरोधी; २५
[illegible] नोदयात्त्वात् तु यादिनाभिषिद्धौ द्वैतं न च कारायेषां मतेऽविज्ञानमपि नास्ति पृथग्यमेव सर्वमिति तत्त्वदर्शी संग
[illegible] ऽर्थस्य ज्ञानात्स्वसंगतिरहस्मात्तवा वह्नव्यात्प्रतिपत्तिज्ञानानीनेत्यतिथोऽजना २६ नन्वनस्यास्या
[illegible] निपादयति बाह्येति तन्मेऽज्ञानस्यैव बाह्याकारत्वेन बाह्यवस्तुत्वकारत्वमसंगादित्यनन्तरार्थः। तेन येषां
[illegible] ज्ञानमज्ञानसंबंधीनाक्षीतन्मयत्वस्वरसभंगुरत्वात्कर्मकारकत्वमपि ज्ञानप्रागवस्थानामभावात्ता
[illegible] यानि रूपणा [illegible] इत्यनुभवविरोधात्प्रत्यनुभेयत्वकल्पनानुपपत्तेश्च परिशेषात्ज्ञानस्यैवाकारो
[illegible] तिज्ञानमात्राभिनिवादिमतमप्यवस्थितिमात्रः। किंचानुभवविरु
[illegible] तेन क्षणिकत्वात्स्थायिनस्तस्य सहस्पर्शनादनुसरणविषयस्वरूपभावस्य प्रमाणेनाह स्वरूपभा
वह्निदर्शनात्क्षणिकत्वात्स्थायिस्वरूपभावः समयेनेत्यर्थः समतिहेतुसंस्कारोपनिबद्धोऽभङ्गत्वात् क्षणिकत्वादि ८३

प्रन्यधर्मस्यान्यत्रारोपेदृष्टान्तमाह निमीलेति यनेत्रगोलकस्थाने निमीलोन्मीलने दृष्टे ते वायवे वायुकार्ये इति । या न्नकस्य वायोस्तद्वाश्रयत्वान्न चक्षुरिन्द्रियस्य तस्य प्रकाशस्यात्क्रियाश्रयत्वानुपपत्ते तथापि चक्षुषोस्पदि दृष्टेरे [illegible] प्रासाद्यथा एवं मनसि बुद्धौ च चलनाचलनेन तु प्रकाशनादेरस्वतोन विद्यते तथापि सालमाया न्न दृष्टे न तयोरारोप्येते चेच्चलं मनः स्थिरा बुद्धिरिति व्यपदेशादर्शनादित्यर्थः २० मनोबुद्ध्योरसाधारणधर्म [illegible] पूर्वकं प्रासंगिकमुपपादितमुपसंहरति संकल्पेति संकल्पधर्मके मनोऽध्यवसायधर्मिका बुद्धिरिति व्य वस्थेव न सांकर्यमित्यर्थः तस्मात्तदस्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वासंभवात् विद्यादेर्जडत्वस्य स्वातंत्र्याप्रस तस्य संभवाज्जडाजडयोरप्रत्यपारमार्थिकः सर्वथानिरूपणात्सर्वे सहेतुके संसारबंधनमात्मनिकल्पितमध्यस्तेन प रमार्थत इति सदेवात्माऽद्वयब्रह्मेति सिद्धमित्यर्थः २१ पूर्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यश्चात्मनात्मवात् निराकरणेन तद्विलक्षणस्यात्मा विवेचितः इदानीं देहादिविलक्षणत्वादात्मा देहसमपरिमाणइति जैनमतेनात्मनः परि

निमीलोन्मीलने स्थाने वायवे तेन चक्षुषः प्रकाशनात्मनस्येव बुद्धेर्नस्तः प्रकाशनम् २० संक ल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्योर्यथाक्रमात् नेतरेतरधर्मत्वमेवं चात्मनि कल्पिते २१ स्थानाव च्छेददृष्टेः स्यादिन्द्रियाणां न चात्मनः गताधीस्तो हि पश्यन्तो देहमात्रं न वेदते २२

च्छिन्नत्वेन कार्येनन्नस्यात्मत्वमुपपद्यते न चान्नत्र सर्वं कल्पितमिति पूर्वस्येवेत्वपकाभावादित्याशंक्याह ॥ स्थानेति [illegible] इन्द्रियाणां देहादहिरिन्द्रियभावाद्देहावयवगोलकस्थानावच्छेदेन दृष्टिरूपलंभ [illegible] न्द्रियस्याहंका [illegible] मिन्द्रियाणां यथायोगं देहपरिमाणत्वात्तद्वात्मन [illegible] धीः सोपि देहा [illegible] द्वात्म्यमात्मा बुद्धि [illegible] नो बुद्धिं पश्यन्नस्मात्सम्यग्ज्ञानत्वात्मास्वतोऽपरिच्छिन्नोपि देहमा त्रवद्देहपरिमाणत्वच्छिन्न [illegible] त्र्येऽस्य स्थामध्यमपरिमाणस्य घटादिवत्सा वयवत्वेनानित्यत्वापत्ते [illegible] संभवस्य संगइति दिक् उक्तोपाधिमतत्वेनात्मनः स्वतः परिच्छेदानुपलंभा [illegible] नानतया [illegible] संचपरमार्थतत्त्वपाधिसंबंधागाधकत्वं नास्ति नसदे [illegible] न्तामिति [illegible] २२

त॰प॰
श्री
४३

...ज्ञानं ...रूलरेलरयोगिनोपरस्परं संवेधो
नरहेतुमाह... ...रेस्त्वतत्वधानिशपरस्तु भवेन्न हि...
...पप्यार्जतेन्यो... ...: ...कालाभिन्नकालतया परस्परं संबंधाभा
...कारित्वमी... ...वात्र...तिभाव: २९ नहेतु...कमतेनि...
...काल... ...तमसा...स्तपनोस्तीतिस्वरूपति मन्त्रावेदोतिमतेपिब्रह्मात्मनो...नाद्येपानिशपापता
... ...स्याभावात्तानुपपत्तिविस्वाशो...परिमाणे...तानिशपापायोगे...स्याविनाफलतोपपत्तेर्म
वा...तत्व... ...नत्वाधिष्ठानेत्वब्रह्मात्मनिकर्तृत्वादि...संसाराध्यासो...षामिथ्यात्व...वात्मस्वाध्यासोऽवि

...न्यकालसमुद्भूताखिलरेलरयोगिनो । योगाद्वसंस्कृतोपन्नसोऽन्यहीहितिन्नर्हति २९ स्वधा
ध्यासत्वमपत्रस्यात्मनात्मा...त्मनोमत: । सर्वनाशो भवेद्यस्माद् कुम्भफलवत् ३० अखिला
वतस्वयनात्मज्ञाने...स्यादेवा । भावाभावस्तत्सर्व...भावस्त्वधिगम्यते ३१

43 ...निवेधनोभ्रम: कर्तृत्वादिसंसाराध्यासोपत्रस्यादिति...ज्ञाततत्वाह ब्रह्मास्मीति विद्ययातत्वैवतत्रा
...प्रसक्तनाशइतिनामतोसाकं मतमित्यर्थ: तथाचयो...ज्ञानादध्यासभवतास्तस्यज्ञानाद्धनिहत्यात्
...पात्तु भव: पुरुषार्थ इति वेदांतिमतेसमंजसमितिभाव: इदानींपूर्वमतेदोषमाह सर्वनाशइतिस
...त्वभावात्कस्यपुरुषार्थ: सर्वनाशइतिवदेत्यर्थ: अधिष्ठानारोप्ययोरुभयोरपिनाशेफलाभा
...लाभिद्धिर्मोहलाभिद्धिरिति भाव: ३० सर्वनाशएवमोक्षोवलात्प्राप्ततिपरमार्थमावस्यादितिसमा
...वादिल्याशंक्याह अखिलानि स्वयनात्मास्वीत्यादि वाहे सर्वत्वादिनां सत्त्वत्वानेवा...त्माभाव:...स्वतेति
...कल्पत्वस्याभावस्तनाधिगम्यते...त्वतात्...भावात्...र्थ: कुतइतिनत्राह भावाभावस्तइतितोकत्वा ४२
...सिद्धार्थमनोभावाभावाभिन्नमो...स्याप्यास्थिरस्य...सर्वसत्वाद्वि...भावसर्वे...स्वेलोपसंगर्थ: ॐ

[illegible] विदिमुक्ते स्तु स्पनिष्प्राधारस्येति यत्र संस्कारस्याधानं वस्यात्मनो न: कश्चेवानस्याप्याधारस्य संस्काराधानं का
ऽस्मत्वाच्च स्मरणभावदृश्यत्वम; यद्वा सादृश्यनिषेधनो भ्रमण्व ज्ञानभिन्नानभिनिनदृश्यनिश्चयेनेनिश्चस्य
[illegible] नस्पारस्यक्रियमाणेनदृश्यणेन लौकिकविज्ञानमात्रवादेपि समानेनवे यत्नस्यनो भिन्नदृश्येके पदनुसंनाम
[illegible] रत्वणयो: सहृशात्वस्य निमित्ताभावाविन्यर्थ: गणेरवयवैर्वासामान्यं सादृश्यं वक्तारं निमित्तं नहि
[illegible] नानाविनिर्गुणत्वाग्निरवयवत्वाच्च तथापूर्वोत्तरत्वणयोर्दृष्टेकस्यासत्वाच्च न सादृश्यसिद्धिरतस्तस्य
[illegible] सिद्धेर्नतन्निषेधनेप्रत्याभिज्ञानमित्यर्थ: अथपूर्वापरत्वणैसादृश्यदृष्टास्थायीकश्चिदास्थीयतेन
[illegible] स्यानेवनिनन्तलौकिकत्वहानेनेण्येनत्वपत्तिशेष: २६ यत्तलौकिकत्वादिभावनयास्याविनादि
स्त्रांतिश्यांतिश्चक्रियिश्चचयनेवांश्चेस्तदपिनापपद्यतेद्रुत्याह ग्रंनेष्वांनि ग्रंनेरयत्नसिद्धत्वमेवसाधयन्ने

आधारस्याप्यसत्वाच्च तत्त्वतानिर्मितनन: स्यानेवाल्लौकिकत्वस्पृहाच्चेस्याद्यनदिष्यते २६ ग्रां
नेचापत्सिद्धत्वात्साधनेनाकिरनर्थिका एकैकस्मिन्समाप्तत्वाच्छ्रानेरप्यानपेक्षते २७ ग्रपे
क्षायांदिश्रिन्नेपिपरस्तनात्तनरूपतो सर्वार्थतलौकिकेकस्मिन्नत्याप्यनपेक्षता २८

[illegible] नानामेकैकस्मिन्नत्वणेस्थाप्यत्वात्तस्मेतानप्यचावलत्वाद्देकैकस्मिन्प्रत्यन्तभावा
[illegible] सिद्धःऽनेनसाधनविद्यानोनिःश्चिरवकाशोऽन्वर्थः २७ किंचास्मिन्मते लोके पि
[illegible] नलनन्नन्याहःपेक्षायहेति कार्यकारणलत्वणनामप्यंतविलत्वणत्वाच्चिरे:
दानकत्व [illegible] कत्वःश्रावधि दृष्टोपेक्षेयतामप्यंतमेदाविशे
[illegible] सत्वपिहि [illegible] प्रसंगहृत्तिभाव: प्रसिद्धत्वष्टेमनाति
[illegible] तनास्थातेन [illegible] र्थ: पर्यमानेकार्यकारणभा
[illegible] वदृष्टोपेक्षानसर्वेशानिलोकम

उ. ष.
मू. टी.
४४

44

नरेवक्र नियुक्तिस्याद्वेतन्निष्प्राणस्य निय [illegible] वप्रमेयोलाभ : [illegible] ... यशुद्धिकारणाभावात्स्वविशुद्धिरित्यभिप्रायः
साह निशुद्धिर्विनिमुक्तस्यात्मनोऽविशु [illegible] नरूनिरूपणा : [illegible] मामावोऽनएवकेनास्याज्ञनताद्देवमप्येयनोविकु
स्याहिनताज्ञाद्दिषयीनस्वभावे [illegible] [illegible] याः [illegible] भवति हानोपादानेहिस्वजीविषयेनात्मनो
भयमाज्ञाननिनेपभवनरूपं [illegible] मये [illegible] तेनाभे . कल्यानिजमप्रतयताद्दोपविशुद्धमेवात्मनस्त्वथ : न
हि सर्वज्ञस्यात्मनाधिष्ठानेके नविके स्यात्तनाकानेयतानिजस्वरूपनिमावः २६ कस्मादात्माकल्पितानाम
वनी [illegible] कल्पनाहेतोरज्ञानस्यावस्तुनस्त्वात्मत्वनात्मनिरवाभावाद्दिस्यात्‌ अथकाशइति यथात्मनो
ऽज्ञानस्य [illegible] नन्ताद्वेतनत्वनदेवतत्वनत्वमावरनिरूपेण २७ यथानिस्त्वबोधस्वरूपत्वाद्व्यापकमात्मनिवस्तु
तोनाहि [illegible] सर्वविक्रियायहिनस्वभावताद्वस्यानरेकटस्यनासच्चुनिरूपनस्यनास्तीत्याहनयाति

विशुद्धिस्थानएवास्यविकल्पास्त्वविलक्षणाः उपादेयोनहेयोनआत्मानात्मेरकल्पितः २६ अथ
काशोयथाछिन्नोनाश्रितोऽस्तिस्वभावतः निर्बोधस्वरूपत्वाद्भ्रान्तानन्तहृतात्मनि २७ न
यातिक्रियत्वरूपत्वाद्व्यापकस्यानस्यात्मनः सर्वस्यानस्ववतोऽहिनाशोऽस्यस्यात्संशयः २८ सो
ऽत्रः सर्वस्यानस्यस्फुरणकः सुचलोऽस्ति : नसंपायोगोविधा सोऽत्रोपुनःकथंचन : २९ यथा
गगनस्याभ्यनिमनाद्धियागस्यनयैवच गमनागमनेचैवस्वरूपंननहीयते ॥

[illegible] विपदेदोषमाहावस्थानरनेहीति २८ सोऽत्रास्याववस्थानरनाकपमवस्थानराभावरूनिनवाहमा
[illegible] स्यवाद्दिनामनेमात्रोऽत्रवस्थानरमात्मनः स्यात्तस्यमनेकृनकोमात्र आत्मागवस्थायोऽस्य
[illegible] योवानेटव्यानस्यायाभिन्नानुपपत्तेरत : समात्स्थूलाऽनित्यएवस्याद्दित्यपुरुषाधीनापीन
[illegible] रूदवस्थानरमोऽत्रस्यापिवस्तुपाणासंयोगोगामोऽत्राभविष्यतीतिमनोऽत्रस्माशंक्यमस्याह
नसंयोगइति २९ अपुनःविहनमाह संयोगसमोतिकृनकस्यानित्यत्वनियमाद्दित्यर्थः ननुजीवस्यसंसारदेशा
न्तरमात्मदेशागमनेवापरमात्मनावाप्तोवासकाशरहरणपनेगन्यागमनेमोऽत्रइत्याशंक्याह गमनागमनेचैव
ति नमात्रोऽशक्तसुनिरूपंतनुपवा: जीवपरयोरुपयोरप्यविक्रियत्वात्तमनागमनयोरभावादित्यर्थः यथमने

नस्याध्य... भाव: कस्य चिद्धानीयाशंकायां स्वभाविति स्वैव सत्त्वप्राप्नेर्नु शून्यवादिनां कायकारणादि इति य हि हरिति यो येति अथवा उक्त मे
... चति येन नियतनाभावो व गम्यते सर्वस्य न सदैव स्यात् विपक्षे दोषमाह तच्चेदिति आदिना ग्रह लोकस्य भावाभा
... मिति चेत् नन्वाह न चेष्यते इति केनापि सामिति निराकर्तुं निष्कारणे निराकर्तुं रेव तत्स्वरूपेणाप्तस्य च सत्त्वा तस्या
... नुभवविरुद्धमेवेत्यर्थ: ३२ यद्यपि भावाभावविभागज्ञत्वे किं चिद्दलीयवृत्तं ते न यापि न कोऽहमिति वि
... कारणानास्तीत्यादि वदतः स्वरूपमुपपाद्यतिसदसद्दिति सादि स्वरूपं जगच्च सत्त्वप्रसत्सत्स्वरूप मिति च
... विवादस्तस्य प्रागेव सिद्धं निरालंबन विकल्पानुपपत्तेः यत्स्वरूपमिष्यते तन्नत्वद्वैते नेत्येव हेतुः समत्वादिति विकल्पा
... भावादित्यर्थ: द्वैतजाड्यविलक्षणमेतत्स्वरूपमभिधायाविनाशित्वे विशेषणमाह नित्यं चेति अन्यत्त विल
क्षणेन सत्त्वे च विशेषणमाह अविकल्पितादिति विकल्पानां प्रागपीष्यते तत्स्यात् ; सिद्धांतव्याख्यानरूपमद्वैतम
द्वैतमित्याद्यनन्तमिति कूटस्थतोऽव्याकृत: स्वोभावस्य सदसत् च न तत्त्वान्दीयतामस्तीत्यादिरूपं नाधुनातनं याचस्यत्ता ना

येनाधिगम्यते भावनस्य स्यात्तच्चेत् स्मृतेन भावाभावानभिज्ञत्वे लोकस्यास्य ग्रहेऽप्यते ३२ सदसत्सदसच्चेति
विकल्पात्प्रागपीष्यते तदद्वैतं समत्वान्नित्यं चाप्यविकल्पितात् ३३ विकल्पोद्भवतोऽसत्त्वे सत्त्वेऽप्यथ
द्विपतोऽद्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सत्त्वतादिकल्पनात् ३४ वाचारम्भणमात्रत्वाच्च विकारस्यापि हि भावना स्
त्या: सम्यग्ज्ञाभिन्याद्वैमममायेति च स्मृते ३५

नेत्याद्य... तत्त्वमित्यनुभवादेवासिद्धमिति न तच्च कारणांतरमपेक्ष्य मिति भाव: ३३ नानाविधे द्वैते प्रतीयमानेऽकथ
मद्वैत ... यत्तदुच्यत आह विकल्पोद्भवत इति यद्यपि द्वैत : सन्निष्पन्नं पर्यायरूपेण स्वविकल्पात्मकत्वमद्वैत
... ... इति द्वैतस्यासत्त्वे परमार्थत्वाभावदुःखमिति ... विकल्पोद्भवेनाविकल्परूपेणाद्वैतत्वा
... ... स्वरूपपत्ता स्वस्वरूपपदीत्यर्थ: द्वैतेन समाह प्रागिति सदसत्त्वादिविकल्प
... ... मात्रमस्तीति भाव: ३४ व्यापतो द्वैतमिथ्यात्वमुपपा
... ... विकारमात्रमधर्ममिति श्रुतिप्रसिद्धिकारणम
... ... करणे सम्यग्ज्ञानवाधारणादि
... ... त्यर्थ: सत्यमाद्विधशब्दे द्वैतनानास्तीति चेत्या
दिन्यासाद्वादद्वैतानवादेक ... ... मायामेतानरेन्निते ... ... सका

त॰ प्र॰
स॰ टी॰
४५

आत्मनस्तत्त्वस्वरूपावगमे आत्मलाभः ... र्थमसुरूपार्थ इत्यात्मैव तज्ज्ञाने मोक्षसाधनमात्माचाहं यानेदं
यस्मिन्नज्ञानमल: संसारो न परमार्थ ... मिथ्यामतं त्रैगुण्यस्य गुणानां मतिस्तथा प्रयतानां तु निराकरणं कर्तुमा
रभमाणो भगवान्भाष्यकारः सांख्यकल्पनानानाविधा सा के ते नित्यगुणानामिति तत्र यत्प्रधानं त्रिगुणात्मकं स्वतन्त्र
मचेतनं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं महदादिरूपेण परिणमत इति कल्पयन्ति तान्प्रत्याचष्टे मतिर्न चेतना गुणानां समवस्था
त्मकं सा समभावस्य स्थिमाकालनिमित्तत्वं प्रत्यक्षाः सत्यमिति: पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापत्तिरूप: परिणामो
दुर्घटत्वात्प्रयत्नेन हि नत इति चेतनत्वं च किं निर्विकल्पं गुणपरिणामरूपत्वेन संहतकोवानाद्य: संहतपरिणाम
संगमन इति तोयं यदि विद्यामारूपस्वरूपार्थप्रवहिकसंदृष्टो नायं परमेश्वरेणानाद्येत्याह विद्यादेरितिनस्यामवस्था
याम विद्यादेः प्रसन्नत्वालीनत्वात्स्वरूपाणां मुद्रासीनत्वान्न निमित्तः साम्यावस्थान्यथात्वमित्यर्थः नहि तेषां परस्परं:
स्माह नचान्य इति विद्यादिभ्योऽन्यपरमेश्वरो कारः परिणामान्तरसंगइत्यर्थः ४५ गुणानामन्योन्यसहानिहेतुत्वं
स्यादिति चेन्नतहेत्वरेतरेति अस्मिन्नपक्षे प्रयोजकाभावनीलानेपक्षाणां संघातसहानि: परिणाम: स्यात्तत्राह

गुणानां समभावस्य भङ्गेन हि प्रयोजने आविद्यादेः प्रसन्नत्वाच्चान्योन्यं हेतुरिष्यते इतरेतरहेतुत्वे प्रसक्ति:
स्यात्सदा नवा नियमात्प्रवृत्तीनां गुणेष्वात्मनिवामवेत ४६ विशेषस्तन्न वक्तव्यो नानात्वं नव युज्यते
सर्वार्थिनोऽल्पसंबंधो नार्थार्थानेन योऽपि वा ४७

योग्याभावादित्यर्थः अनन्तभेदेनान्यतिरेक्यतिसंहारणां प्रसिद्धत्वाच्च सदा तत्प्रसंग इति तत्राह नियम इति नियम्यतेने
नेति नियमो नियामकः को हेतुः प्रवृत्तीनां गुणकार्याणां महदादीनां गुणेषु सत्त्वादिष्वात्मनि पुरुषे वा येनानभव
नसंभवेदन: सदा प्रवृत्तिर्वास्यादिति प्रयोजनाभावे हि गुणपुरुषाविति चेन्न किंचित्तन्नभ्युपगतमस्ति सांख्यैर्यद्गुणपु
रुषयोर्वास्थितत्वा प्रवृत्त्यादिनियामकं स्यादित्यर्थः ४६ यथा कश्चिद्वदन्त्वप्रधानं प्रवृत्तिस्तत्प्राप्तिरेष
सति: परिहर्तुं न पार्यत इत्याह विशेष इति नाद्यं प्रधानस्य पुरुषार्थत्वेन प्रवृत्तिरज्ञानाद्वा तस्मान्नानाविशेषाणा
पुरुषाणां नहि सर्वे पुरुषा भुक्तिसाधारणप्रधानस्यैकस्य व्यापारे के विरुद्धा: केचिन्मुक्ता इति व्यवस्थापयन्नयाथ
प्रपञ्चसदावद्यास्तु: सर्वेषामस्तदायुक्ताभावस्त्वित्यर्थ: किंचास्मिन्मते सर्वार्थिनो ज्ञानानेषिणः संबंधश्च न युज्य
तद्रूपत्वम् : मर्थ्यानेनार्थानतरमित्यर्थ: तत्र न साधनरूप: महार्थ: सामिलेषितेनाविद्यते न प्रसक्तो यो नलया: संबंधप्रक

ग्राह्यः स्वरूपस्यानिमित्तत्वे कार्यत्वे हेतुमाह स्वरूपस्येति नास्ति निमित्तं कारणं यस्य तद्विनिमित्तं तस्य भावो ऽनिमित्त
त्वं तस्मात् कार्यत्वादित्यर्थः । अपरे तत्र यत्नसाध्याः सनिमित्ता हि यतो ऽनित्याः स्युरित्यर्थः स्वरूपस्यानि
मित्तत्वेन तल्लक्षणं साध्यं प्रयत्नस्य स्वरूपानिमित्तस्वरूपं हि नाशनयत्नेन नाशेन वा नोत्पाद्यं तदुपार्जितं न भवति न
चास्य नाशो यत्नेन वा प्राप्यते न सनिमित्तं भवति न च यत्नाद्युत्पाद्यं यतो हि यत्नसाध्याः स्वरूपतो यत्नेनानागतं केवलं स्व
रूपं न यत्नसाध्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥ उक्तं स्वरूपलक्षणमात्मनि लक्षयितुं योजयति स्वरूपमात्रेति सर्वेषां कार्याणां
स्वरूपत्वादात्मनः प्रयत्नसाध्यत्वाद्विलक्षणत्वादिति सर्वं स्वरूपं वस्त्वात्मस्वरूपत्वान्नात्मनः । नाहि यस्मात् तन्नात्मनो भवा
भावाभावादित्यर्थः । हि यस्मात् प्रयत्नाभावे सिद्धः फलितमाह तत इति यदिति आत्मनः उत्पाद्यत्वं नास्ति यतोऽयं योगेऽपि नोप
लभ्यत इत्यर्थः । आ
त्मलाभे हेतुमाह अविषयत्वात् प्रयत्नाद्यनर्हत्वात् यत्नसाध्यविषयत्वपर्यवसानात् स्वरूपत्वात् तत इति प्रयत्नसाध्यत्वं नेत्यर्थः ।

स्वरूपस्यानिमित्तत्वात् सनिमित्ता हि चापरे । अतो यत्नः स्वरूपे हि स्वनात्मत्वं तथैव हि ॥ ४१ ॥ स्वरूपमात्रं सर्वं
स्वप्रकाशं यतो नित्यम् । गृहीतुं शक्यते नित्यो विषयित्वात् प्रयत्नतः ॥ ४२ ॥ आत्मार्थत्वाच्च सर्व
स्य नित्यत्वात् आत्मैव केवलः । सतो नस्याः क्रियाः सर्वाः साधनैः सह मोहतः ॥ ४३ ॥ आत्मलाभः परो
लाभः इति शास्त्रोपपत्तयः । आत्मलाभो न चात्मलाभस्तु यज्ञेन स्यात् नात्मनः ॥ ४४ ॥

स्वरूपस्यानित्यत्वे हेतुमाह आत्मार्थत्वाच्चेति सर्वस्य आगमापायिनः आत्मार्थत्वादात्मभोगार्थत्वात् प्रयत्नागमापायो
न चात्मनित्यत्वे हेतुरित्यर्थः आत्मनः नित्यत्वे हेतुमाह उपाधिना प्रस्फुरित्वेन नास्तीत्यर्थः । यस्मा
त्मोक्षात्मानित्य इति प्रयोजनाकेवलो निरुपाधिरित्यर्थः । उपाधिना यस्य विशेषो नास्तीत्यर्थः । यस्मा
दात्मा नित्यः सर्वमनित्यमात्मार्थं च तस्मान्मन्तव्याच्च मोहत एव सिद्धत्वात् स्वरूपत्वात् साध
नमर्थक्रमेण आत्मलाभमाह नेति । गुरु इत्येतैः पूर्वमुक्तं क्रियासाध्यं न आत्मलाभ इति आत्मलाभा
न्नपरं विद्यते इति स्मृतिः । [illegible] उपपत्तिः बहुवचनप्रयोगादन्ये
अपि [illegible] सिद्ध्यर्थं विद्याचान्ते इति आत्मलाभो
[illegible] आत्मलाभ उच्यते स न लाभो न
भवति अन्यस्मिन् साध्या [illegible]

उ॰प॰ मु॰टी॰ ४६ ४६

निर्गुणत्वेऽप्युक्षसमवायित्वादिति … अतएवेत्यर्थः …कृष्णादिवैलक्षण्यं कमनमभक्तिः धाह्रष्यनिनमकार्यमित्यादिना
प्रत्यक्षगतेनत्वाद्यनाम्नि सत्ता । … … आ : ज्ञा … ज्ञप्रत्ययमेतिल्लित्वेनमन्यत्रेन्द्रियप्रत्यक्षेनेत्यर्थः हि मध्येऽपि
ज्ञ … त्रिनिष्ठमित्रिनिष्ठेनकार्यत्वेन … । … समवायिकारणत्वादिति अवयविनएकार्थसमवायात् द्वेवसंख्यादेः परिमाणमा
न्तर्निष्ठत्वात्प्रत्यक्षनिष्ठेन ज्ञानेनत्यागः : सकलानः एकत्वादिगतेन : एकार्थसमवायात् … गुणत्वं … नाम तद्युप
थं : विभक्तत्वैकत्वधियो : समानदेशत्वेनग्राह्यमित्यर्थः कमित्यपि नित्यभेदनिमित्तमित्येतिन भावः ५१
नकेवलमेकार्थसमवायात्द्वैकत्वानन्तभावाद्गीनामास्वमात्मकत्वात् सम्यगनियत्वेनैयोगपद्यादिसमवायात्द्वयोःनपा
कृ पृथक्त्वादिति ज्ञनिष्ठवृत्त्याकारत्वेनेन्द्रियवन्नेयम् नचाद्वयाद्यपवर्गः स्वविनिष्टनैयायिकगुणपद्यसमवायिकारण
मनः स्पर्शयोगेनात्मसमवायेनात्मनः संयोगान्तसमवायिकारणकत्वात्मनः स्पर्शवत्त्वेनाग्राह्यात्म संयोगेन प्रत्यक्षमध्ये
यत्नसंयोगस्यापि तत्संस्थानसमवायापि न समवायत्वं पि न प्रत्यक्षमवत्तारागीतिप्राप्तेन च शब्दात्मसम्बन्धसानिर

नसमवायिकारणत्वेनात्मनः समवायेन प्रत्यक्षम्: एकत्वादयो वेगः स्युः कणादाद्यैर्मताः
५१ गुणानामवयवे समवायाद्विज्ञानयोगात् मनोयोगेनैकत्वादयः समवायस्य च ५२ तथा
वेदनाविभिन्नानां गुणानां समवेतत्वेन गुणानां समवेतज्ञाने च विशेषणम् ५३

वयवयोः संयोगात्मभावात्मसमवायित्वं संयोगानुपपत्तिः संयोगाद्वा विभागात्मनो विभागानुपपत्तिस्त
द्रव्ये समवायानुपपत्तेः कार्यानुपपत्तिः कार्याणाम समवायिकारणत्वेनानि
प्रतिनियमस्थितानाद्यमवकाशापि नत्वप्रयोगः स्वपरिमाणमनः संयोगस्याण्वेशमात्रवृत्तित्वात्
त्वात्मत्वाभिन्नात्मवृत्तित्वेनकत्वगतेः गुणानामवच्छेदकत्वापत्तेः समवायसमवेतत्वाद्यस्य विशेषणगुणः
शब्दवृत्ति ५२ स्वविवक्षेदवृत्तः सदपाकृतसम्बन्धानामयाग्राह्यत्वेनापसम्मतादिनयाह नच्छानि शब्दे
चाक्षुषतानाभिन्नतात्पर्यसंविधानाद् विषयाणां स्वविषयोगादिविशेषणज्ञानमनेकत्वेन एकस्यात्ममनः संयोग
स्यानेककार्येषु तत्सम्बन्धात्म अदृष्टस्य चक्षुरादेकद्रव्यसंयोगादिविषयविशेषणसंयोगः स्वीकारः
तत्सम्बन्धेनमात्मत्वेनात्मभावेनसंवाद्यानामेकत्वमिति ज्ञानस्य निसमवेतसमवेतसमवायेनेनात्मसम्बन्धे

एवं प्रधानस्य पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिमित्युक्तं तथा च स्योक्तं सा पीतादीनां च वदनं तत्तिसाधयति प्रधानसेति पुरुषस्याविका
रत्वः प्रधानस्य तादात्म्यापत्तिर्गुणत्वे तादात्म्यविकारस्य स्वतः प्रधानसेति च तस्यैव च न युक्तमिति येन तदनन्तरं विधेयम्
तादिरूपापायीति न सामिपुरुषपद्यते इत्यर्थः । यदि पुरुषस्य प्रधानमति सामर्थ्यापत्तिर्यदि विकारोऽप्यसौ किं येऽप्यग्नि
रूपे यदि विकारि प्रधानस्य पारार्थ्यं न युज्यते विकारत्वेनाऽनित्यत्वानियमात्तत्प्रधानसाम्यापत्तिरित्यर्थः । सा
त्वेशत्वेऽपि ताप्यभिप्रायान्तरेऽपि बाधात्मशत्वेऽप्याधारप्रत्यक्षं तथा विकारपरिणामेऽपि ताप्यपि बुद्धिस्थलेन न सम्यक्
स्थूलस्तत्प्रतीतिधर्मापत्ते । ५८ प्रधानपुरुषयोः सेव्यसेवकभावः स न युक्तः प्रपञ्चयति । सेव्यसेवकानुपपत्तेश्च पुरुषस्य
स्वामित्वासेव्यत्वभावतः सेव्यत्वेन वत्तत् ; सम्बन्धानुपपत्तेस्तयोरिति । सेव्यसेवकानुपपत्ते प्रधानस्य तादर्थ्यं पुरुषा
न युक्तं पुनः पुरुषस्य स्वामित्वे तेन तत्त्वात्प्रधानस्य पुरुषोपकारकत्वात्सेव्यसेवकभावोऽस्ति इत्यर्थः । अतः प्रधानं पुरुषाय
योऽर्थस्तत्कल्पना न युक्ता मतो नियमाच । ५९ पुरुषस्याविकारित्वेऽपि विकारित्वे त्वप्रयत्नतोऽपि तत्रात्मनाविनिवृत्त
प्रधानस्य च पारार्थ्यं पुरुषस्याविकारित्वे ; न युक्तं स्वार्थेऽपि विकारेऽपि न युज्यते । ६० सेव्यसेवकानुपपत्ते
श्च सम्बन्धेन पुरुषस्य च मिथ्यात्वं पुनस्तदर्थं न प्रधानस्याविनिवृत्त । ६१ क्रियायामसौ विनाशिनीत्वेन
मात्रे च सर्वं वत् निर्निमित्तेन निर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ६२
रूपे यदि क्रियायां मनसा बन्धुपगम्यमानायां विनाशित्वेन मानसत्वेन पक्षे यावत्तदनित्यत्वे पयसा तीरादौ नित्यत्वात्
दृष्टान्तानित्यस्य पुरुषस्याभ्युपगम्यमाने माविविरित्यर्थः । न तु वृत्तिरिवास्य पिरिणामोऽप्यपुरुषस्य क्रियायाम्भ्युपगम्यमाने
येनानित्यत्वप्रसङ्गः । किं तु ज्ञानमेव क्रियायामभ्युपगम्यमाने इति चेत्तन्नाहि तन्त्रसमञ्जसं वा ज्ञानमभ्युपेयते नाभ्यु
पायिके इत्यत आह ज्ञानमात्रे च पूर्ववदिति । तत्र ज्ञाने यो योगी विकारिता तदनित्यत्वापत्तिस्तदायत्तज्ञानयोगि
त्वे प्रधाने प्रतिस्वामित्वसम्भवस्तद्युक्तं तथापि विनित्यर्थः । तस्मात्पुरुषस्य संयोगादासीनत्वात् न बाध्यतेति सा यतः
न सम्बन्धेन नानुपपत्ते तस्य तत्र न तत्प्रधानं विकारान्तिरिक्तस्यान्यस्य गम्यमानत्वे च प्रधानविकारा
णां मलस्थानीयत्वात्मलमयत्वाद्वर्तन्ते तायोगानि नित्ये मिते न प्रधानप्रवृत्तिर्योगी कारणेन पयाचा व्यवस्थास्य
स्वैव नित्यमनित्यात्मत्वं पुनः संहरति निर्निमित्त इति प्रधानस्यापारे निर्निमित्तेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वदा स

स॰ मु॰
३॰ टी॰
९३

यद्यपि वेद्यो पि वै॰ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरे [illegible] ज्ञानाभिप्राये नेत्यपि युक्तं मनवस्थाप्रसंगादित्याह स्यान्मतो ऽतिप्रसंगः ये
नात्ममन : संयोगे न सम्प्रत्य ज्ञा[illegible]यमानेन ठूर्मेन संयोगान्तरे णानद्विषयं ज्ञानान्तरं जायते किं वा तेनैव संयोगे
नसुद्योगो णमाह स्यादिति ज्ञा[illegible]नते पनो ग्रजेन हा : पश्चिमज्ञाने ज्ञानमालापरम्परस्या : ज्ञानानवस्था स्यादि
त्यर्थः । किं पाद मासप्रत्य[illegible] ज्ञानान्तराद् मासेनन हाविषय : स पश्चिम मासने ज्ञानाधीनन पार्वतीति विवक्षा
मणाका लाने ट्व ज्ञानमानेज्ञानान्तरमप्रत्यन स्यात्प्रमाने पूर्वज्ञान स्पज्ञानान्तरभासप्रत्यासिद्धि ज्ञानाय
ज्ञानान्तरमिति त्रिकाराः अनवस्था स्यादिति भावः । नयाह स्त्रार्थ : तेन च प्रथमज्ञानान्तरस्यन तरमनोमिति
यातनानिमासलन : पूर्वसंयोगनाशात्सत्त्व : संयोगान्तर जनितज्ञानान्तरमिति वक्तव्य णा विलंबेना न्यथमान
सुज्ञाने पूर्वज्ञानाद् माससंग प्रयत्न मनस्य न ट्वानो ममाणो दिव्यादियुक्तान्तर संयोगे ग्राहिनो पवि
कल्पमन स्यादिति मनसः पूर्वमाति युगपदिति अपि चानवस्थाद्योषपि टिजि हिषे यापूर्वान्तरज्ञानं यावेक

स्यात्मनस्त्वापरिहार्या युगनेचेनन्तं पनोग्रजेन युगपद्यापि चोत्पत्तिरभ्युपेतानस्यात् अनवस्था
नरनाक्षेपधीनात्मनि विद्यते नास्युद्दिश्याप्यासंगनादसंगोहोतिचरुक्ते : ५२

स्मादेवसंयोगाद्युगपदेनोत्पत्तिरभ्युपता चेदिम नुपश्यन्नेन हा : तो ऽस्मादेव संयोगाद्युगपद्विरुद्ध
परस्परं यथा सर्वज्ञानानां नायितदेवासनि निःप्पनामज्ञानज्ञानस्यज्ञानान्तरवेघनकल्पनायुक्ति मनो
निषिद्धता मिथ्यर्थः । ५३ किं चात्मनः पुनस्तत्त्वरूपलक्षणामि यानेनटस्थलक्षणं वा आद्ये पृथिव्याद्योगंधा
दिवत्सद्यानवात्मनश्च स्वरूपवितिरेकादित्यज्ञानस्यात्मनो हाणं स्वैव स्यान्नहिनोयेनस्वरूपलक्ष
णमन्यद्दताना स्मासाधारणानक्षणनखु चेतना ऽत्ति किं नकिमपि संभावितमस्मत्तो देहादिजडवित्क
क्षणमात्मानमभ्युपगच्छता सदामीविशेषाविकृपः कूटस्थापवात्मा भ्युपेतव्यो ऽन्यथा विकारित्वेनो
ऽनित्यत्वनियमादुक्तं मोक्षानि पृथक्त्वात्माभवतीति इतिवक्त्रा : अया — मितेपनतत्त्वमभिप्रेत्याह अनवस्था
नरनाक्षेपि नात्मावस्थान्तरयस्मात् ऽनवस्थान्तरलाभावा ऽनवस्थान्तरेणनस्मादितिविग्रह यात्म
नो पि शेषः तयाचात्मनः कूटस्थत्वान्नास्ति नात्मनि वेधो विशेषगुणवत्त्व लक्षणपरमार्थतो नाविद्यते

पत्तदेव विशदयति ज्ञानेनैवेति ज्ञानेन विशेषणात् देवत्तानात्मनं सुखादीनामेकत्वमित्यर्थः ज्ञानाद्धि नसे
स्कारजन्यस्य निविषयत्वादपि ज्ञानात्मनः सुखादेरेकत्वमित्याह स्वेनेत्यादि स्वेनात्मना ज्ञानमिव स्वेनेति
संवेद्यः किंच ज्ञानविशिष्टात्मसमवेतत्वेन सुखादेर्ज्ञानमिथ्यात्वे केवलात्मसमवेतत्वेनावाद्योऽयुगपत्त्वं ... गि
कात्मविशेषगुणानां समवायासंभवस्यान ... परिमाणादेश्च विग्रहणासंयोगावेत्योभ
प्रत्यक्षिणी प्रत्यक्षत्वेनेति नव मतेर्यात्मनो ज्ञानभिन्नत्वात् घटवद्यमात्रेणात्मसमवेतत्वमात्रेणानह
सुखादिसिद्धिः सर्वस्य जडत्वादित्यर्थः ५४ ज्ञानसुखादीनामात्मगुणानामभ्युपगमेन मास्मभासकत्वात्
भवतु ज्ञाः इदानीं तेषामात्मगुणत्वमप्ययुक्तमित्याह सुखादेरिति सुखादेरात्मधर्मत्वे न संभवति
तेन वमतेर्यात्मनो विकारत्वाभावाद्धि भवतां गौकारणानित्यत्वाभ्युपगमात् नहि नित्यमनित्यगुणक
मिति मा मनित्यत्व च कोपि विघटेनानात्मनो गुणत्वे सिद्धिः ग्राह्यग्राहकत्वकल्पनेति भावः किं

ज्ञानेनैव विशेषणात् ज्ञानात्मत्वे स्वेनेत्यपि सुखज्ञानमयोऽपि ज्ञानात्मकता न ५६ सुखा
देर्नात्मधर्मत्वमात्मनः ... विकारतः भेदाद्वान्यस्य कस्मात् ममत्सौ वाऽविशेषतः ५५

वस्तुतोऽनेन चितिभेदवादिन तत्वमते ऽप्यात्मनस्तु गुणो मे सुखादिरिति नियमो विरुद्धो दृष्टान्ताह भे
दादि न प्रस्तुतात्मनश्च मनसो वा कस्मात् सुखादयो गुणा न स्युः विशेषतो भेदाविशेषादित्यर्थः
र्थः प्रत्यक्षप्राय सर्वात्मनो विभुत्वाभोगिकारायथ शरीरावच्छेदेनात्मनि सुखादयो जायेतेति चेत्तदा
सर्वात्मनां सुज्ञानभेदस्यचेत ... गमात् ऽप्येवात्मनो पि सुखादि धर्मानायत्तोनियतनेन श ... तेन
मनः संयोगभेदोऽनियामकोऽमनस्यापि सर्वात्मसंबंधस्याविशेषात् नाप्यदृष्टभेदो नियामकोऽस्ति।
तस्यापि सर्वात्मसंबंधस्य ... यन्नादेरपि मतः संयोगनिमित्तक
त्वात्तस्य च सर्वात्मसु ... विशेषासिद्धिरिति एवं कर्त्रापि जायमानसु।
खादि ... कस्यापि ... नकुः क्रियावत्त्वात्सुखादिद्वेषयत्वमिचाराच्चेत्सोऽवक
स्मादुमः सुखादेर्यो न स्यावित्निगमनाभावादिति ५५

48

वेधस्यात्मनामात्मकत्वेफलितमाह । आत्मत्वेनितात्वात्तानविहृत्यानतकार्यवेधनिवृत्तिरेवमुक्तिः नान्यथाहेयस्योपादेयस्य
वामाद्व स्यात्तुपपतिनोनुपपनेत्याः अनुपपत्तिमेवहेतुरूपत्वान्तदैनिराकरोतिपद्मामितियेषांवादिनांस्व
मते स्वरूपेणतयाप्रतिपादितत्वम ... लिमतेनेतुलाप्तस्वरूपत्वम्माह तुरीयोश्च : स्यात्स्यात्तस्यवस्वस्यावास्पष्टास्पष्टा
समवायस्वेनतायतितयाष्टेनपतिद्युती ... विव्यानेत्तव्यापिस्वेयायादियत्योगान्तानाइत्तस्यायेनवृद्धौनकस्यानित्यतया
मेवाभिलाषेत्याह स्यादित्यर्थः ६२ यथावस्त्वेनरायतिमीलात्हइतिपठेः नुपपत्तिरनित्यत्वापतिस्तुतयाप्तत्वेनो:
वस्थानरसमवाभिमादृष्टतोपि घटादिवस्तुस्वरूपमाह वस्थानरसमवायमिति अविकारितादात्मनोः वस्थानरसमवायेनु
युक्तेपरिहर्तुंमविकारोपामनुपगमोनतत्र्यासतिमावयवत्वमात्मन: स्यात्तत: सावयवत्वानाशापत्त्वघटादिव
दनित्यत्वादि . स्यादित्याशोनिवृत्तिमात्रपत्वमोहोनानात्वप्यासम्भवतीत्यर्थ: ६३ वेदान्तसिद्धान्तायत्नावेधमा
त्रागिहितकल्पनावादिभिःकोविदैरिता: कृतिस्मरतित्यायवाधितेनात्राद्वरणीयाम्यमुक्तिभिरिरुपसंहरतितस्मा

दात्मत्वतत्त्रापिवस्यात्तात्मत्यातुपपत्तितः येवानस्वेनरायतिमीलोनाशस्त्वनैमेतत् ६२ अवस्थान्तरम
प्यवमोविकारान्तरमुच्यते विकारेवयविनेस्यात्तेनानाशोघटादिवत् ६३ तस्माद्बोधिस्तनोप्याहिर्बन्धमो
क्षादिकल्पना सोव्योकाणादवौद्धानामीमांसाहतकल्पना ६४ शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादा
[...]त्याकटाचेन प्रवत्तेनैनत्राचक्षुः दोषास्तासांसहस्रशः ६५ अपिनिदोषयत्नेश्यामनोभ्या
[...] निवेत्यत: स्वज्ञानोत्तमसमस्त्रौपक्षोमानित्यर्थातहस्तावुध: ६६ अद्यावभक्तोऽपरस्तन्योहिमाव

शितिस्थामव्योमान्तिरेवपरिशेषाद्धात्मनिवंधमोत्तमलिभासइतिकल्पनाश्रुत्यायविरुद्धाग्रान्तोन्यावेधमोता
दिकल्पनायाद्दिपद्यात्तेइहकल्पनावनादर्नैयाकहृावनेतिसंबंध: अतोस्मात्सिद्धान्तादन्माबंधमोक्षादि
कल्पनाहिपरसाक्षोति:असाणामनूस्यानस्मात्राप्रदर्नैयोनिवान्वय: केषांवाकल्पनानादर्नैयाह त्यनश्चा
हसांख्येति मीमांसाहतानाविचारविरुद्धाविचारासहावाकल्पनामीमांसाहतकल्पनेत्यर्थ: ६४ अनाद
रे कुमारवाहशास्त्रेतिशास्त्रयुक्तिविरुद्धायुक्ता:कल्पनाइत्याह एवकारनरेति ६५ इत्यत्रसांख्यादिकल्पनानादे
यत्वादुत्याहापिनिदोषयत्नेनेति पीतनानात्वानिदत्साम्यानांहसिद्धोविविधानिवेषाकेनोपानिविनहिनिहि
रूप्यतुहमभीयत्नभि: यावेदवोधा: स्वतयोपायाश्रकाशुकेहपप: सर्वावातानि:फला: अस्तुनमानिष्ठाहिता:

५८

रूपस्यात्मनः पारमार्थिको बोधरूपत्वात् स्वच्छोऽविरलत्वेन मनोवागगम्यत्वमेकत्वमद्वितीयत्वमगोचरत्वं निर्वि
शेषत्वमेतन्माध्यमिकत्वं नित्यशुद्धत्वं वात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेरित्यर्थः यथा सर्वगतं सौ
क्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते इति भगवद्वचनेनात्राप्याहलोको ग्रहश्लोकः
एवमात्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेन बाधयितृत्वादौ नित्ये आत्मोपदेशशास्त्रानर्थक्यमित्याशङ्क्य एवं वादि
नः उक्तं नहीति यदि नित्यमुक्तस्वभावे नित्यशुद्धस्वात्मा नहि कथं च न केनापि रूपेण बोधाभावान्मोक्षोऽपि नास्ति
बोधस्वैकतान्मोक्षस्य तदभावे भावात् तथा च मोक्षोपायोपदेशशास्त्रानर्थक्यमेव स्यादिति उत्तरमाह बुद्धे
स्यादित्या ५८ बुद्धेर्भ्रान्तिर्बोधरूपत्वात् तत्त्वतः भ्रान्तिनाशो मोक्ष इति चेष्यते न परमार्थतः इत्य
र्थः सर्वबोधोपयाद्बुद्ध्यो ज्ञानकल्पनात्मत्वे संसारस्यानित्यात्मकत्वेन तथैव न चान्यथा तथा चाज्ञानकल्पित

स्वस्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः एवं नहि न मोक्षोऽस्ति बोधाभावात्कथंचन ५८ आत्मा
नर्थकमेव स्यान्न बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते बोधो मोक्षस्तत्त्वज्ञानात् स्वरूपेणात्मनोन्यथा ५९ बोधात्मनो
निषादेशाबोधमात्रमितिमन्यते बुद्धेर्नाशोऽस्ति वा हेतुर्निषेधे भ्रान्तिर्हि धीगता ६० बोधस्यात्मस्वरू
पमात्मन्येव पच्यते अविवेकोऽन्यथा तापसंसारो नाम्नाऽप्युच्यते ६१

बोधस्यात्मनि हृत्स्वरूपेणानादृप्यदेशशास्त्रस्यानर्थक्यमसंगतत्वार्थः ५९ ज्ञानस्वरूपबुद्धिधर्मो ध्यासलक्षणो बोध
स्थितात्मनात्मुक्तस्वरूपाद्यनिबोधात्मेति बोधरूपस्यात्मनो यद्रूपानि प्रकाशाभ्यु दाभासत्वेन दोषावा
न प्रकाशितात्मबुद्धिस्तत्त्वानिस्वस्याबोधत्वेन स्वमन्यते भ्रान्तो बोद्धा साक्षी नास्ति शुद्धमेव बोद्धेति साभासा
बुद्धिः प्रकाशनेन तद्विवेकात् स्वस्य बोद्धाकर्तृत्वादिरात्मनि संसारो धीगतो भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ६० बुद्धेरेव
रात्मात्मत्वं यथा श्रीनिवरम ... स्वरूपं हिनिरत्वात् बाधस्येति बुद्धेरागन्तुकत्वेन बाध्यत्वमिचारान्नबाध
स्य च विनापि बुद्धिसंयुक्तस्य ... स्वरूपमात्मबुद्धेरस्य तत्त्वपर्यते ध्यानस्यावाह्यपतेः विवेकादित्यर्थः न
हि सोऽविवेकः सादिरनादिर्वा ... त्यापामाहाविवेकोऽपीति यद्यविवेक एवानादिस्तानाकस्मादेनाद्रस्त
हि नेशोवत्र्स्वात्मज्ञानात्तिहीन ... संसारस्यानित्यमनार्थनिसंसारोनाम्नाहुच्यते कर्त्रादिधर्मकबुद्ध्याविवे

उ-प॰
स-टी॰
५२६

एवमतियत्नलभ्येन ज्ञानेन किं फलं स्यादित्यतत्राह ज्ञानेनेति स्पष्टार्थः ॥ २१ ॥ इदं ज्ञानमाचार्येणैकस्मै दानमित्यपेक्षा
यां विस्तरतो विशेषणान्यपि वक्तुं शिष्यमाह भक्तायेति । भक्ताय विनताय प्रशान्ताय जितेन्द्रियाय प्रदातव्यमहो
णां दोषाणामनेकजन्मार्जितानां ध्वंसनादि परितोषितेभ्य एव हन्तस्य सकलकल्मषापायपर्यन्तकारिणे शास्त्रोक्त
धर्मस्य पर्यायज्ञस्य मनःशुद्ध्यनुगुणानि ज्ञानानि विद्याविनयादिगुणयुक्ताय सर्वदा दीयते काले सत्त्वगुणैः
दैन्यानुगतायानुक्रमेणानुग्रहायैवं विधाय संप्रदद्याद्वैमात्मज्ञानं विद्यावते ततो ज्ञानानुग्रहं कुर्यादिति पाद
विनयाभिप्रायः ॥ २२ ॥ एवंविधः शिष्यो महाज्ञानं वा केनावगमितमात्मनः कथमगच्छतीति वा फलं प्राप्नोति
यत्तयामाह परस्येति यथा परस्यात्मस्य देहपरस्यापरस्यानाभिमानिनोऽहं ममेत्यभिमानितेन भवतीति तद्वत्
अनेकजन्मान्तरसंचितैर्दोषैर्विमुच्याते ज्ञाननिमित्तपानकैः । इदं विदित्वा परमं हितार्थं वनेनु लिप्यते योऽमृ
इह कर्मभिः ॥ २१ ॥ भक्ताय विनताय जितेन्द्रियाय प्रशान्ताय दोषापायपर्यन्तकारिणे गुणान्विताय ज्ञाना
नायसर्वदा प्रदेयमेतन्न तत्स्मृतं तद्वै ॥ २२ ॥ परस्य देहेन यथाभिमानिना परस्य तद्वत्परमार्थमात्मव
इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं समाप्य ज्ञानी पुरुषो भवेत्स्वयम् ॥ २३ ॥ न हीह लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन
स्वरूपलाभात्स्वरसात्मनः । नेदं वयमुत्पादयिताः स्वतोऽधिकं स्वरूपलाभं न परीक्ष्यते ततः ॥ २४ ॥
देहेऽपि परमार्थमीप्स्य देहातिरिक्तमात्मनं तमीप्सालोच्याभिमानरहितः सन्निति पावनत्वकारणत्वमिति पा
दकं वेदान्तवाक्यस्यालोचनात् ज्ञानेनैवं विधं ज्ञानं एवाज्ञेऽमानाकारं समाप्याऽयं तद्देवसर्वेऽनाम
ज्ञो भवेत्स्वरूपानन्दकारणसंस्कारः स्वयमेव तावत्स्वरूपाभवादित्यर्थः ॥ २३ ॥ किमिति गुणाविष्टो
भवत्यपरिच्छिन्नगुणापेक्षकस्य चिच्छायापकस्याहिस्थानदीपनेन तदाहन दीनिस्वरूपमात्मतत्त्वलभ्य
ते तेनेति स्वरूपलाभलक्षणानन्दस्मात्स्वाविको लाभः कश्चन कोऽपीह देहमनुष्यादिभवपरंपरायां नास्ति
आत्मलाभाद्यपरविद्यातत्त्वमिति : स लाभः स्वतः एव देहानुवाक्याज्ञानानीत्यात्मसाक्षात्त्वात्तराज्ञभवतीत्य
स्मात्तस्मात्स्वनः शिष्यमपरीक्ष्यस्वरूपलाभस्तानुनेदेपरं ज्ञानं परप्राप्तेनराज्यादेरधिकमिति विशेषणेन
मान्याप्यापयतेऽनुशासिनेनात्मस्मैकस्मिन्नपायस्मादिमामाहि : पीरस्थलतोपदनस्यतीत्यादयोऽत्र द्रष्टव्या ५२६

...स्थके परपक्षनिराकरणे संहितायां नस्य याजनेकत्वमति इतीति रूपीत्युक्तिः । अतएव तु ज्ञानिनिराकृतः । इत्यपवादकल्प
...भेदवादकल्पना साम्यादिकल्पनारूपितियावत् तथा निराकृतवादादीनां व्यवहारवादात्मत्युक्तिः । अतएवात्मस्वरूपः किम
...रहितात्मयेनेति स्मृतत्व । परवादेन । परपक्षस्वरूपेण येन शोकात्मलक्षणात्मकस्वरूपाकाररहितः । सेनेक्षान
...वेदान्तोक्तज्ञानमार्गे स्थिरः सुखमेवेऽरिसूतनयपीति योजना ६८ वेदान्तविहितब्रह्मात्मज्ञानमेवपरम
...पुरुषार्थसाधनमिति तत्त्वरूपकत्वेन सर्वकर्मसु तद्ज्ञानेन प्रतिष्ठितम्य व्यवहारकमितिदर्शयति स्वसाक्षिकमिति
...तद्रूपमस्वेदवस्तुमात्राकारभिन्नार्थः । निरन्नेयो निरस्तानात्मनत्कार्यसंबंधः । शत्रिमर्थः । शास्त्रीतिर्हितिरव
...र्भवतात्मभवस्वरूपाविर्भावः ६९ अथोक्तज्ञानाधिकारिणः सहितं विशेषणं सारैकत्वेषु तन्निष्ठा लद
...णमाह इदं रहस्यमिति पदद्वयं वाक्यशास्त्रीतिर्हितिमेनिनदिह रहस्यमुपदेशकं गम्यपरमेपरमात्मतत्त्वम

इति मयाप्राप्यवादकल्पनानिरात्मवादास्तथापाहित्युक्तिः । अयेन शोकापरवादेन । स्थिरास्तु
द्रुवो ज्ञानपथे स्थिरस्मृतिः ६८ स्वमात्मकं ज्ञानमतीव निर्मलं । विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम्
वाच्यस्य मयत्यादिनिष्ठितो भवेत्तिरानयोनिर्हितिमेनि शास्त्री ६९ इदं रहस्यं परमं परायणं च
येन दोषैरभिमानवर्जितैः समीक्ष्य कार्यो मतिराजवं सदा ननु तदरूपस्य स्वमन्नित्यर्हिकस्थितः ७०

कार्यकल्याणं सर्वात्मयपरायणं निरवधिकं सर्वाश्रयं परमगतिरूपमिति यावत् एवंविधमात्मतत्त्वं समीक्ष्य
सम्यगालोच्य ...हितं ...मिति यावत् अयेन दोषैरगतेन्द्रियवहिर्मुखैरभिमानवर्जितैः पाण्डित्यादिनिमित्त
तन्दोषैरहितैः । ज्ञानेन्द्रियैरिति यावत् एवंविधैरधिकारिभिरार्जवे ऋजुभावे सर्वसमभावात्मनते
...ग्निस्त्रीयां ... कार्यं ब्रह्मात्मज्ञानमेव ऋजुसंवादासवैकरूपत्वान्तस्वरूपमेवार्जवं नाम तस्यानिर्वि
...भवादिनिष्ठं तस्या ... भेदेनात्मज्ञानं निष्ठानं तन्निष्ठसुखं भवतीति रेककत्वेनेतीव शब्दयति
ननु तदर्गिति । कथं ... ति । अतमात्मनोः स्वानिस्त्रस्तु गीर्णमतिर्यस्य सर्वात्मकमतिः सततम्
दृष्टिर्भवतीत्यर्थः । नदेवब्रह्म ... वेदितेनेद्रूपदिदृक्षुयासते स्रष्टमयापोदेवतात्मपासते स्योसावन्याह

उ॰ प॰
स॰ टी॰
५०

पुत्रादिलाभायेत्यात्मलाभस्य ...श्लेष... नित्यत्वात्स्वरूपात्मकत्वात् स्वार्थानीति योपि लाभः पुत्रवित्तादिविष
यालोके सद्भावो येषु सोप्यात्मसद्भावोपाधिनिमित्त इति भावः नहि पुत्रादिलाभेनैवात्मसद्भावसिद्धिः
किंचित्यात्मज्ञानमात्मलाभायेष्टः विरोधाभावात् इत्यत आह विपर्ययेति सद्भावविपर्ययः इतरः त्वात्मलाभस्य
नु... विकल्पविशुद्धादेव तु वा: त्वं तु पूर्णानादिनार्थः तस्माल्लाभान्तरापेक्षयात्मलाभः परमो लाभ इति तदर्थं
तत्परित्यागेनात्मज्ञाने प्रवृत्तिर्युक्तेति सिद्धमित्याह तस्मिन् विपर्ययप्रसंगस्येनानाप्तिरित्याह नित्यत्वादिति तथा च
श्रुतिः तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा आत्मनः प्रियत्वात्
स्वपरिहि परमात्मनोऽप्यरूह तथैव स्मादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायु
कं भवतीति ५ आत्मसद्भावलाभस्य नित्यत्वेन साध्यत्वाभावमिति तस्यात्मनो लाभो न चान्यतोऽन्यनिमित्तको नभवतीत्यतः
स्वयं लब्ध एव भावनात्मसाधनसाध्यत्वाभावात् नित्यत्वमित्यर्थः पुत्रादिलाभस्य साधनाधीनत्वेनानित्यत्वे साध्यत्वेति ग्रन्थो ७
त्वर्ण इत्यत्र हेतुः सकारणस्यानुपलब्धत्वात्साधनाधीनत्वात् तद्रूपगमेतु गमान्तरनित्यत्वमित्यर्थः ६ केयमन्यदृष्टिः कृतावान्तर
त्ववस्था पुत्रादिलाभस्यानित्यत्वे हानिरित्यत आह दृष्टिरिति नित्यमात्मनि दृष्टिः सर्वा निर्दिष्टा सान्यदृष्टिः साक्षि
आत्मार्थोपाधिको लाभः स्वाभाविकत्वविपर्ययः आत्मलाभः परः आत्मानित्यताहुरवेदिभिः ५ स्वपरत्वस्वभाव
त्वालाभस्य तस्य न चान्यत आत्मापेक्षत्वमात्मलाभः सोन्यदृष्टिप्रसङ्गः ६ अन्यदृष्टिस्वविद्यास्यात्मज्ञानेनोच्छिद्यते
न ज्ञानेनैव नूनं सोपि स्याद्विरोधित्वात्कर्मणा १ कर्मकार्यस्यानित्यत्वाद्विद्याकामकारणः समाप्ते वेदवाक्यज्ञान
घाभवतीत्यर्थः ननु आत्माविद्याकृतत्वात् निबंधनात् पुत्रादिलाभमीनेन त्याग्रहमनन्यता निन्यात्मप्रियहानिः स्यादि
तिभावः नन्वात्माविद्यानिवृत्तिमन्तरेणात्मस्वरूपनित्यसद्भावलाभाभावात्सा स्यादेव त्याह नन्वात्मा इति मा होनित्यनिवृत्तिरूप
श्रमादृतामिर्भावो ज्ञानहानिलक्षणोनन्यास्तुपायमाह ज्ञानेनैवेति सोऽप्यज्ञाननाशलक्षणो मोक्षो ज्ञानेनैव स्यान्न सोवा ज्ञा
नं विरोधित्वात्कर्मणा नस्याज्ज्ञानविरोधित्वाभावात्तस्मात्सर्वकर्मपरित्यागेनात्मज्ञाने सर्वव्यापारोपरतो यमेव मुमुक्षुणे
त्यर्थः १ ननु विरोधाभावात्सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षः कर्मणामात्मज्ञानव्यापिनेन निष्पत्स्यते स्वार्थोभविष्यतः
किं ज्ञानेनेत्यत आह कर्मकार्यो हि नित्यत्वहेतुगर्भविशेषणमीदृशं नित्यं मिथ्याज्ञानप्रयत्नसाध्यमप्युक्तं कर्मसाध्यत्वादित्यर्थः
कर्मसाध्यं फलमनित्यं ज्ञानसाध्यं तु नित्यमित्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् त्वेवमाह प्रमाणमिति तद्यथेह कर्मजितो लोकः
क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुतिरूपं कर्मात्मविद्धि नित्यादिकेदृग्वं कर्मसाध्यमनित्यत्वा
न साध्यो नित्यमोक्षरूपमित्यन्ये ज्ञानस्यैव विवेकपरित्यागमिम प्रमाणोद्वेगत्वादिः स्वतंत्रार्थः ८ ५०

50

परमतनिराकरणस्यावेनोक्तं मोक्षसाधनज्ञानं स्वशीकृत्य [illegible] व्यक्तीकर्तुं प्रकरणानन्तरमारभमाणो हेतुनामभक्तैर्विद्याशास्त्रेनन्दं एवं
होतव्यतनु प्रकरणसंनिपात्यदीन मस्कारव्याजेन संक्षिप्याह तस्मा तेपइति आत्मा स्वरूपेणेव : स्वरूपेणावधार्य : किंवदाद्विदि
षयत्वेन तेनाह परोक्षात्मेति हि यस्मात् आत्मा सर्वज्ञेयात् परोक्षेयतधर्मरहितः ; तन्न तज्ज्ञानाह यस्मादन्यत्र विद्यत इति यस्मा
दात्मनः स्वरूपादन्यत्परमार्थतः ; एतदुक्तं भवति नद्रष्टव्यभावानविद्यतेनद्या चक्षुरादिहीनतयाच द्रष्टृत्वयोगाच्च स्वान्यसमानजाती
य असमानजातीयानेरन्याभावे सत्यनुमानार्थो पतिशाब्दस्याभावान्शब्दप्रावल्येन तत्राभावेनोपमानार्थापत्तिस्तान्तपष्ठोज्ञानिगुण
क्रियादिधर्मरहितत्वेन शब्दगोचरत्वासम्भवात् ; स्वरूपतादेवतान्तलत्वप्रपञ्चगन्धशाश्वत्वात्पत्योविशेषादिष्वपप्रसन्देहे द्विधा
न : करणस्यात्मन्यापनेनानिश्चिकनस्मादितरावाऽविषयत्वेनस्वप्रकाशत्वात्मात्मानेयत्वमर्थ : एवं तत्पदार्थं परिशोध्य तस्य
त्वम्पदार्थात्मकत्वेन वाक्यार्थकथयितुं त्वम्पदार्थमाह सर्वज्ञ इति सामान्यतः सर्वज्ञानातीतेनित सर्वज्ञविशेषणतः स
र्वंपश्यतीति सर्वदृक् सर्वज्ञस्तस्य पलक्षणम् ज्ञानस्य स्वरूपलक्षणमाह शुद्ध इति अन्तःकरणजडपरिच्छिन्नः स्वादिप्र

परमात्मेव : परोक्षात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धः स सोऽहं तत्पदं तेनमः ; पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपभूतैः
प्रकाशिते ब्रह्मवेदरहस्ये यैस्तान्नित्यं प्रयतेनात्म्यहं २ यद्वाक्यरश्मिसंपातमग्नोद्धान्तकल्मषः प्रणम्य
लान्यगुरून्वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयं ३ आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते यदर्था वेदवादा
श्च स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ४

नवेसर्वसंरहितनसन्तत्त्वानानेनानेदृत्वयुत्वमर्थः : वाक्यार्थेनत्वंपदार्थमाह तस्माइति स्वरन्तु प्रकरणे यस्मा
त्आत्माचवेयात्मान स्वेतेयात्मने न स्वेस वेदनत्वाद्युपलक्षितात् परस्मात् स्वरूपायतनम : अहं भावोस्तद्रष्टे
नित्य परलक्षणत्वम : प्रागुपः २ देवतानभक्ति रुभक्ते र्पिविद्यात्मतरेणत्वेयप्यदेवपरामभक्ति ययाटेवन्
यथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुतिसिद्धत्वात्तत्पन्नगुरुपदप्रणामानन्तरं पदवाक्येति
मोऽत्र सर्वे रहस्य ब्रह्म प्रकाशिते त्रिनियमतनोऽस्म्यहमिति सम्बन्धः ; पदानां वाक्यानां च शब्दानां तन्त्र प्रमाणानां
प्रमाणानां : पदवाक्यप्रमाणज्ञाः यथा पदवाक्यप्रसिद्धप्रमाणमनुमानादित्वं तज्ज्ञोऽस्मि इत्यर्थः ; दीपभूतेन संसारेव
नस्वार्थप्रकाशकैर्यैरिति सम्बन्धः ; २ समाम्नाता वाक्यरश्मिसंपातमहत्त्वविशेषेणाहंगुरुप्रणामपूर्वकमुद्देशपर्यन्त
जानीते यद्वाक्यानि ब्रह्मविद्याविनिश्चयो यस्मात्प्रविशत्याह, वीतलन्यायविशेषवक्तव्यत्वमर्थः ; स्वागमप्रमाणं ३
कमप्यब्रह्मविद्याविनिश्चयाविद्या ; तदाहात्मलाभादिति आत्मलाभस्य परमत्वप्रमाणस्तवपति यदर्था इति वेद

51

गोः प्राप्त्याधीनोनर्थीनस्य निश्चयः प्राशेषिनं [illegible] तत्त्वभेददर्शनात् नाप्यर्थाधीनः प्राप्तुनिश्चयः एकस्मिन्नपि वस्तुनि
पिनाम्नानामावलीनामानापित्वाद्यपादिभेदाद्वनेकतत्त्वभेददर्शनात् [illegible] नेश्वरनिपातस्तु पादिभेदवानितरेक
वस्तुभेदो विधेनेन पाचानाम विधानकल्पितस्य [illegible] नैकोपाधिभेदो [illegible] अनेककर्त्रादिकारकभेदानुवादेनानाप
लिनानः करणत्वहिसाधनकर्मविधिपरत्वाकर्मकानुस्वास्मत्स्यानवादैतद्वानवत्वेनाप्यद्वैरतिश्यपानदामलिकः
त्वाभिहलिपलस्पर्शवैषम्यस्वरत्वेनाभिलाषेणान्तरस्थानस्मनत्वानाद्स्वतोऽसम्भवात् विधिविधाववधिकत्वापाद्य
भेदेनाधिकारिभेदश्रुपायाभेदेपाश्रापयनेनैकत्वरूपाधेनैकपरमगुरूपार्थकसाधनप्रकाशिकत्वेनैकवा
कलानां वेदस्य श्रुतेर्निश्चयः एवं स्त्रीनस्याविधानकल्पितत्वेश्रुतिसमभिधायसमापन समभिधानेश्रयमिति यतो यमानं सूपि
नाकारभेदः श्रुपचत्वनोहि नारेवस्य वेदस्वरूपनामचकर्मवेनित्रयं राशीनां नाथस्यासंस्क्रमिति पाजना त्रयवा
इदं नामरूपकर्मत्वमिन्द्राद्यहि नः एवं कर्माविशेषाणाचाद्युत्रयमरूपविशेषाणामवस्तुमात्रेनकर्मवि
शेषाणामपारे संमतनमितिविशेषसविलापनेनतन्तत्स्यास्नाद्मि समभिधायनदैन्त्रयं समदेकसमयमानमा

त्रयेनेतनः सोऽहं रूपनामचकर्मैव १ असदेतत्त्रयंतस्मात् सोऽसमेनकल्पिते कृतेनावर्णाययाश्राहि
कुतोनामयाधियावहिः ११ द्वैतचापियथारूपंवस्तुशाह्याय कल्पिते एवमेनरुजागतस्वैभ्रान्तिबुद्धिकल्पि
ते १२ असदेतत्त्रयंनोभ्रुक्तः सद्धिन्नाद्यनकल्पिते वेदस्याग्रिमणवाद्यो वेधचाम्यनकल्पिते १२

सोकः सदेनत्त्रयमिर्गेकात्म्यं सर्वं प्रपञ्चगतं उपसंहृतमनोनन्तभेदो लीनपर्श्यः उपसंहृतस्सदेनदितिक्रम
योमेनतत् १० अन्योन्यायेनपाद्युगम्यमानस्पर्श्यमिथ्यात्वं दृष्टान्तमाह ह्रेतइति शाह्याकुलो वर्णादिद्वयादिदृपवि
प्राय सहस्राद्वज्रवाङ्मयादिधिपायरूपायाजवाहि उडुपादेचित्ररूपेणाकुलो यथाकल्पितो मिथ्यात्व
माज्ञनानादि विचेदप्रपमेवरूपमिन्द्रस्याद्वज्रस्यावाममवलितत्वाच्चमिथ्यात्वंगोचरः शाह्यरूपार्थः ११ ननुत्रिमिथ्या
त्वकल्पनामुदाहृत्य मिथ्यात्वेपुतहुकल्पनामुदाहरतिद्वैतचापीति मिथ्यापदाद्येद्वैतेरूपनत्वात्तद्वेद
वस्तुनहृपोनेसस्तु नावमाभ्रागत्य शोभायशाह्यमयदेशायकल्पतेर्द्वतिभाजनादोषाणिकमाह एवमिति एतस्य
वेनगतेवेयथा द्यानमेवम्भान्तबुद्ध्या भ्रुकोस्मेनमिवामामानोविविधकल्पितनवस्तुसद्वितीयर्थः १२ जगतो
मिथ्यात्वेपकल्पितमाह असदेतत्त्रेति सर्वकल्पितवेकुम्बादापतितिन्वाप्तकानकार्यन्ताह सद्धिन्नाद्येवमिति रोध
प्रान्तकल्पनात्रयपते सर्वकल्पनाम्पदसद्धिमात्रेपपते तनकल्पितसर्वसाहित्वात्तत्स्यसर्वकस्मैनायाः आ

किंच वेदस्यैवैष्याध्ययनविध्युपपादितत्वात् पुरुषार्थपर्यवसानायामैव ज्ञानपरत्वमेव युक्तं ततो न कर्मसु तत्त्वम
ज्ञानान्तर्गतस्य यत्नहृद्यमभिमेत्याह ज्ञानैकार्थ्येति ज्ञानमेवैकोऽर्थः प्रयोजनं परं शेतिपाद्यस्य वेदस्य तत्त्वात्तस्य
[illegible]त्वेन तस्मान्न वेदमेकं वाक्यं विदुर्वाक्यप्रमाणकोविदास्तु निशेष : किं तस्य तेयमेवस्यपेक्षायामाह एकत्वं हि
हि ततो ज्ञानादात्मन एकत्वमेव ज्ञेयमित्यन्वयः हि शब्दोऽवधारणार्थः ज्ञानप्रकारमाह वाक्यार्थप्रतिप
[illegible]त्तिस्स ज्ञानमनेनमित्याध्यवान स्वावाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेणानन्तमस्यादि महावाक्येदात्मनो ब्रह्मैकत्व
[illegible]मित्यर्थः आत्मतत्त्वज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थहेतुताया : अतत्वात् कर्मकाण्डस्यापितत्वज्ञानोपादितत्वा
[illegible]हितत्वकर्मविधानद्वारा पारम्पर्येणापरमपुरुषार्थसाधनमावेदयत्तत्त्वं तिष्ठत एकार्थपर्यवसानेनैकवा
क्यत्वं वेदस्येति भावः ५ तत्त्वात्मनो ब्रह्मणैक्यं तज्ज्ञानमुक्तिहेतुतेति यत्र पर्यायत्वे वाच्यभेदेन भेदादिनाश
कामेवमस्याप्यपाकरोतीत्याह वाच्यभेदादिति ननु द्वयोः पर्याययोः शब्दयोर्भेदो वाच्यभेदोऽकल्प्यस्त्वया वाच्या

ज्ञानैकार्थपरत्वात्तु वाक्यमेकं ततो विदुः एकत्वमात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ५ वाच्यभे
दान्न तद्भेदः कल्प्यो वाच्योऽपि तत्कृते ।

पितत्कृते पर्याययोश्शब्दयोर्भेदश्रवणादि न : कल्प्यस्तथा वाच्योऽपि जीवब्रह्मभेदेन तद्वाचकशब्दयोरपर्या
यत्वसिद्धेतरसिद्धाविनरेतरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय : स्यादित्यर्थः स्वरूपतो भेदकल्पनायाः प्रमाणाभावादिति
भावः भेदस्याप्रामाणिकत्वात् तत्त्वज्ञानस्य यतन्त्रमिति भेदस्यापि प्रमाणसिद्धत्वं पूर्ववादी शङ्कते नन्वि
त्यादिना नित्यचाद्वैतनामरूपकल्पितं [illegible] तात्त्विकमात्मनोऽतिरिक्तं रूपं नाम च वर्ण्यमेव प्राक् मतो नैकत्वमेव वेदार्थ इ
५१ त्यर्थः सिद्धान्ती दूषयति स्वैनाद्वैतमिह यस्माद्वैतं यमन्योन्यैक स्वपितत्स्वमात्मसापेक्षा सिद्धिकं तस्मादस
द्भिन्नत्वात् : अन्योन्याश्रयस्तत्त्वयाभेदस्य प्रमाणमपाकृतमप्रामाणिकत्वाभावाद्यथा कथंचिल्लोकसि
द्धिमात्रभेदः अन्यान्तरतमं कल्पनामेवाप्यायाःतो नाद्वैततत्त्वविरोधोऽतितिभावः अथवाकस्मास्य
[illegible]भेदः कल्पनान्तरमेवाद्वैततत्त्वमेव [illegible] ज्ञानं कृतस्त्वेतद्भेदवर्णनं तत्तत्त्वार्थभेदस्य मनीयमान
[illegible]कार्थज्ञानपरत्वेनैकवाक्यत्वेन [illegible] समाप्तिप्रतिपत्तिस्तात् द्वैतमस्त्वित्यभिप्रेत्याह वाच्यभेदादिति वा
नाधितेवत्समन्वयापित्तद्वेतान [illegible] प्रमाणप्रसिद्धि [illegible] द्वैतमस्त्वित्यभिप्रेत्य [illegible] वाच्यभेदादिति नतु ते
वाच्यभेदप्रमाणिकेत्वतदृष्यन्नेः [illegible] वाच्यभेदादेवतत्कल्पनासिद्धतत्त्वात् द्वैतो वाच्यभेदोऽपि न तत्कृते
वाचकशब्दभेदस्य : श्रवणात्कस्या : प्रकारान्तरेण वाच्यभेदासिद्धेः

52

स्वप्नदृष्टां न [illegible] स्वप्नेन दृष्टेति पञ्च स्वप्ने व्यवहारस्तत्तु स्वबोधे यि व्यवहारः एवं च

स्वप्ने न वा हि मां न त्वेव [illegible] जाग्रद्वहि मां देव प्रपश्यामीति व्यवहारः स्वप्न एव कल्पितः

[illegible] तत्त्व [illegible] यावदात्मा [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] २८ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] २८ [illegible]

[illegible] २४ [illegible]

[illegible] २ विद्याविद्ये [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] २६ [illegible]

[illegible] अविद्या [illegible] विद्या [illegible]

[illegible] विद्या [illegible] २ [illegible]

[illegible] विद्याविद्ये इति एकत्व [illegible]

[illegible] विद्या [illegible]

[illegible] विद्या [illegible] किमन्त [illegible]

...यं स एव बाधो वेद्यो वेद्य चेत्याशंक्य तत्समर्थनाय येनेत्यादि येनेति येनेति स्वप्ने इत्यन्तमात्मायेन स्वप्ने विषयजातं वेत्ति स एव वेद्यः स्यात् न हि स्वप्ने चिदात्मव्यतिरिक्तं ... [illegible] ... सर्वं वेद्यं तद् ... [illegible] ... विषयजातं ... [illegible] ... येनेत्यादि ... [illegible] ... वेदनरूपे ... [illegible] ... चिदात्मनावेदनरूपे ... [illegible]

येन वेत्ति स वेद्यः स्यात्स्वप्ने सर्वं तमायया । येन पश्यति तच्चेदं ... [illegible] ... २४ येन स्वप्नगतो वक्ति ... [illegible] ... २५ कल्पाद्युपाधिभिर्भेदं ... [illegible] ... ज्ञानमनेकधा ... [illegible] ... २६ ... [illegible] ... २७

... [illegible] ... स्फटिकादेरुपाधिभेदाद्भेदः ... [illegible] ... २८ ... [illegible] ... कल्पनोपाधिभेदात् ... [illegible] ... बुद्धिपरिकल्पित ... [illegible] ... बुद्धिस्था ... [illegible] ... २९ ... [illegible]

स.टी. उ.प. ५२ सज्ञानुष्ठानस्यापि बीजत्वमुक्तमुपपादयन्नज्ञानस्यैव सर्वसंसारहेतुत्वमाह । निहनिन्नेयत्तांनस्यापोनिदृश्यतितदेवैकमि
तितदेवैकं मायामोहबीजत्रिधा भिन्नं ज्ञात्मातुस्मृतिकमेणान्यथा: पुनरेतस्य बीजस्याहेत्वात्मसृष्टिमारभ्यजागरान्त
मेवद्वारय्याप्तुमिपयन्तमहत्तत्वेतद्विकृतिमलरूपत्वं: एतत्त्रेमवतीत्याहमायाश्रयं विश्वमेकमेवज्ञानमनादिनिव
र्तमनेककार्यविक्षेपस्य नवैतन्यामासत्वोविनस्यादृश्यमानस्य प्रधानस्याधिदैवाध्यात्मभेदेन सज्ञेत्रयात्मा
दिविधि: कार्यमुक्तमित्मलयात्कार्याकारजायतेन ज्ञानेनसहितिरण्यगर्भाधिपातिभिन्नसवरूपांवस्थात्मकं भवतितथा
पुनर्विक्षेपस्याप्यात्मोपाधिविनजायतप्रतिष्ठितस्य तस्या हिंपमायापत्तेनज्ञापितेदेवतिर्यग्गुणाभ्यां स्थावरादिभेदेनतत्
विवर्तरूपं ज्ञानं: कारणमायाकार्यस्य कत्वाच्चिदात्मस्यनन्तजीवभेदव्यवहारनिर्वाहकं भवतीत्यर्थ: एव
हादिवीजस्यमेदांश्चस्यतेनमायामेवमस्यादिकं कारणेदेवितस्य नामात्र लादिभावमायापुनर्वीजभावं
वापद्यतेनचैतन्मयीतिदृष्टान्तेनदेवदत्ताकारवस्तुस्वरूपलदाहं मतिनतेवम् — बमायद्यपुनर्न भवतिनयथात
थास्मिन्नाम्मल ज्ञानस्यानवज्ञानायोन्याहा सामान्यविदेकात्मनाविलीनवतानुपनत्रैदृशेन योग्या
53 तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पुन: क्रमात् मायावात्मा विकारोपिवह्न्येकोजलार्कवत् २२
भवतिममाऽस्मज्ज्ञानदाहपैवननज्ञानेपतितद्वाम्भितितदेवैकं त्रिधा पुनः ज्ञेयं मायाबीजं स्वस्थानत्रयेण भवति अ
प्राक् स्यात्तथाप्तिसांव्यापिहेनामापातेस्यत्तमसाऽपोह्नमायापदेशायति मायावीतिस्यात्मानिरू
पविधिनेवात्मिस्मास्वकारणाविदेकरसामायावीमायाविदिशाहवाच्याज्ञानाश्रयस्यार्थ: मायाश्रयश्चेदा
त्मानाहि नस्यमायाविदिति मानेनामायाविस्तेनेकथा विदितस्य मानेस्यकथं पूर्व स्यापवामित्याशंकाह एतानेसमत्ता
वह्नेः विकारइतिएकएवात्मा स्वगतविकाररहितोपिवह्न्येकधा विभाव्यमानोभवतिजलार्कवत् यथेकएवा
र्कोजलभेदोपाधिभिनेकधा विभाव्यमानोपिनानेकोभवतिनवाजलोपाधिविकारेणविक्रियतेतथा
मयीत्यर्थ: २२ उक्तमेवदृष्टान्तद्वाष्टीन्तिकरूपं प्रपंचयति बीजवेति मायाद्व्याख्यातनावष्टोक्ति: स्वप्ना
दिभिर्भितिजाग्रदवस्थाभेदेनावस्थाचतसृनित्यनैकमविद्यामायायैवबीजमव्याकृतं नाम यथाऽवस्थाभेदेनभिन्नं तथा ५२
स्वप्नजाग्रत्सुशरीरेषु समष्टिव्यष्टिस्थलसूक्ष्मशरीरेषु जलेषु जलेष्विव स्थितात्मा सा विभिन्नो भवति तदानेदेशि
नस्थलस्थितात्माचोपाधिगतभासाविवेकात् इहिमाविभाव्यतेतैजसहिरण्यगर्भविश्ववैश्वानराभेदेन प्रका

ज्ञातेनैव सर्वं सम्यग्ज्ञातेन विषयाद्युत्थाय ध्यानेन किं मितिनाहि सर्वोपि हसत्येव प्रणवर्णानेन सर्वज्ञमानेन वाक् एवं विधो न मां श्रावितो निष्पन्नो हि
सर्वं नन्वेवं सुखमात्रावादित्वमाह विनेहोति तिन सम्यक् स्थिति शुद्धिः कर्तव्यातिशयः नाहि कटुपायो मे स्थिन योगधनमित्यन आह समे
विधि अहिंसाब्रह्मचर्यादि योगमिश्रैः नित्यैः योगचर्यादिभिर्नियमैर्विनष्टैः यज्ञेश्वरात्मविविक्तिनधर्मैरीश्वरस्तत्वकौ
स्मरणाभिस्मरन् स्वाचिन स्वयोगाधनेकार्यमित्यर्थः २२ नयः शास्त्रार्थमाह शरीरादौ निन स्वस्वरूपमभगवन्नात्मदेवादि
[illegible] स्मार्त्त हृन्न योग मार्गो वेदस्य चर्यामोहि साच प्रणवोरनर्थ च्युत्थाने अवलुहेगक रथात्म सम्प्रेर्य हितेन च यन् स्था
[illegible] याभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानु
[illegible] च्यते इति तात्पर्यं सात्विकाद्यनुरूपं तप राजसतामसात् नित्यं सात्विकं नयोः लक्षणमाह श्रद्धया परया
तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते इति फलनं [illegible] सुमन्नमभिनेनाहि शुद्धापरमन
विने [illegible] विध समाकुष्टेद्विधासकाशात्तेप मेलिमेषु पत्नेशु नपोभिन्नस्पशोधन २२ सतारोरादि
नयः [illegible] पौनस्थिशुद्ध्यर्थं सुतन्म मनस्तुष्टिसमाधानेनतन्तूहविशेषेण २३ मनस्तुष्टिरिन्द्रियाणां चानेका
ग्रेयरमनयः नजवायः सर्वेषु मेम्पः सधर्मः परउच्यते २४ इह्मजागमिते विधान्स्वरतस्वमतदेवन्तु
[illegible] नद्रूभावं च स्वमात्मानं परमं २५ सगुणपात्[illegible]न मोक्षाने बीजेस्व प्रबोधयो: स्वात्मबोध
[illegible] ह्रीजतद्यपद्यामवम् २६
[illegible] हृन्द्रियग्रह समाधानेनेस्वस्यतन्तन्त्रेमास्मिन्वर्णनेनक्रुद्धः नेशुनेशुक्तरनसुदेहविशेष
[illegible] स्मृतीन्द्रियग्रह समाधानेनेशस्यतनत्वेनात्मसिध्वर्णनेन [illegible] २३ एवमाराङ्गपकारकेनयउक्ता श्रवणादीसन्निसो
[illegible] वाततकहनेनकृतीकरणमित्यर्थः स्वतेवस्तु निमनतद्याशिपरोकरणाप
[illegible] स्वस्य वचनपादेनाह मनसस्थिति पकाराश्च तत्र बल्लु [illegible] शुद्धिविनः स्मरणादिपरः सत्त्वस्था
[illegible] न्यवस्थितमपव्यानि [illegible] तस्याहरीति २४ एवमुक्तेः साधनसंशुद्धिविनः [illegible] वीणापोपलभन
[illegible] लित्विलविधिमावावयाहपन [illegible] नेनजानी पलन्दनाद् इत्यमितिहत्वदर्शनेन वाशेहिदिपेवीणापोपलभने
[illegible] निविधान्नतन्देव्यन्तुह्रुष्ट [illegible] सम्बन्धस्तनसस्कावत्तगामितिद्धद्वगणयोभानस्वप्रविधानेनदस्मावनेयाई
[illegible] सस्पलनयोस्माभावात्मास्मिस्ननन्तः [illegible] गात्र एवदूपवत्रपदेपकत्रनतनस्मात्मिणशसस्वरूपपरनमात्मानं परम
हसन्नत्मानानादित्वतपत्रस्याह [illegible] मावेशयाहित्यर्थः २५ नन्वेवमात्रपहितावज्ञाने सानिकपानदिविनान

बुद्धौ बोधात्मा गृहीतेन चेद्बुद्धिधर्मो बोधस्वरूपे [illegible] दृष्टान्तेन चाह बुद्ध्याख्ये आत्मेति यथा जले दृष्टं बिम्बं मोहेन च समानो नैव न बोधः स्तोजलस्य
धर्मं लक्षणं शोषसत्त्वादि तेन चोक्तं बुद्धेस्तु [illegible] धानबुद्धिधर्मः स्यात् कोऽपि विद्यमानो बुद्धिर्ज्ञानाद्यधर्मरहितः स्वरूपादित्यर्थः २५ न
केवलं ज्ञानाद्यधर्मवत्त्वमेव विज्ञानं परं [illegible] त्वं धर्मविकल्पो निर्विकल्पो निर्विषयाकारबुद्धिवृत्तिग्राह्यमात्मनोऽप्रमेयत्वात् साक्षितया
स्फुरतीत्याह चक्षुर्दृष्टिश्चक्षुर्दृष्टिर्विकारस्वरूपाकारा साक्षिणी यो दृष्टिस्तावत्पदार्थं ब्रह्मात्मत्वात्मात्मा स्वभूतः स्फटिकवत्तच्छविमान् दृष्टेर्द्रष्टा
भावेन रूपवत्स्वरूपं ज्ञानाधिष्ठानं परस्परं शब्दाभिलाषचक्षुरादिद्रष्टा बहिः प्रत्यक्षमनसैव विषयाकारमित्यर्थः अतो विकाररहिता
इत्यर्थः अलुप्तविज्ञप्तिर्नादिरित्यर्थः अलुप्तशक्तिर्व्याप्तिमुदाहरति तथापि तद्भिन्नमित्यस्मिन्नर्थेऽन्तः स्फुटः तत्स्वः सर्वं
विभक्तिकलापिका यतः समस्तार्थप्रकाशीति नित्यविज्ञानं हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इति
श्रुतेरित्यर्थः दृष्टेर्द्रष्टारं नचेह दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः मतेर्मन्तारं मन्वीथाः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजा
नीयादेवमस्यात्मा सर्वान्तर इति दृष्टान्तार्थी २६ दृष्टान्तादिव्यापदेशात्सिद्धिकाहितायु दृष्टेरप्रकाशत्वमाह ध्यायतीतिश्रु
अलुप्तो विषयाकारः स्वयं विवर्तमानः सर्वगोचितयोत्वात्मा बुद्धादेव्यग्रहणे २४ भानोर्बिम्बं यथा तोयं जले
हेतु चोपमः बुद्धौ बोधो न तद्धर्मः सत्त्वे बुद्धिधर्मेण २५ चक्षुर्दृष्टिर्यो वा दृष्टेर्द्रष्टा यत्र दृष्टिरुपर्युक्त कुलमपृच्छ
दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुतेः श्रोता तथा भवेत् २६ केवलोऽमनसोऽहं नित्यः प्राणमनोऽमनेरजः विज्ञाताऽलुप्तशक्ति
ज्ञानत्वाद्धा ह्यनहीन्यते २७ ध्यायतीत्यविकारित्वं तथा लेलायतीत्यपि अविकारेति श्रुतेः तथा तत्त्वाग
तेश्रुते २८ शान्तलोचनस्थस्यैव बोधाबोधविकारिणः तत्स्वरूपविशेषज्ञ बहुलेपत्रवैतिश्रुतेर्मतः २९
अवधानाद्धि यस्योक्तौ लोके दृष्टे स्वात्मनः दृष्टेस्तत्स्वरूपतात्मत्वादेव सतत्त्वतः ३०
नाविद्यत्वहानिर्ध्यानचलनयोरभासन्तश्चलतेत्युक्तो विकारित्वं सिद्धमित्यर्थः अत्र लेलायतीव भवति श्रुतिं ह
लिसम्बन्धोऽनेनात्मनेति चश्रुतेः सुखं वा सिद्धमित्यर्थः २२ तत्र सम्बन्धेनात्मनाभावाज्ञायमानस्य योऽस्य तस्माद्वादात्मनः क
थं विकारित्वमित्यत आह शान्तलोचनाद्विविधं नेत्यात्मानं तत्त्वलोचनादिति योजना यद्वेतत्त्वपश्यति पश्चेतीतरे
वज्ञातृत्वाद्विश्रुतेरित्यर्थः तथाबोधेऽबोधदृष्ट्यायायात्मस्वरूपा विनिर्भावनलोकज्ञानस्वरूपवानात्मा निरवयवत्वेन
विकारतो विकारासम्भवेऽवधार्यतां अवस्थात्रयेऽपि निर्विशेषचिद्रूपत्वादात्मा कथं न हि नाज्ञातपूर्वमिति बहुनाम्नतत्सरूपे
बाधावस्थायामत्र स्वाज्ञानात् सौमनन्तभवद्रूपादिशनवविषयोऽपरमात्म परमार्थो निर्बन्धनेऽसम्भवमतस्वरूपनिर्बन्धनं तथैव
श्रुत्या कर्त्रादिरूपेऽहं पश्यतीति यत्रवाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिका यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिका
श्रुत्युदाहरणं ३१ एवं नियमेनाभ्यस्तस्वरूपत्वादात्मा यतो निर्विकारस्तस्मात्सर्वं वयमनित्यं लोके ये च गुणावधानादीति श्रुता

54

नतु यद्यात्मनो मायाकल्पितो हूयाधिष्ठुवक्तुं नर्हि नत्र मायायावत्तमपिस्यादिति केचित् दृष्टान्तेनाशंकां दृष्टान्तेन निराकरोति मायाहस्ति
नृसिंहि यथैवैको मायावीस्वमायानिर्मितं हस्तिनमारूढः अन्ते दृष्टे देशमागच्छन्सन् भवति गमनागमने ऽप्याधार त्रिवृभासमानोऽप्यचल
स्तु तथैवात्मा मायागतस्वप्नादिगतत्वेनावभासमानोऽप्यचलः कूटस्थएवेत्यर्थः २८ मायागुणाधिसंबंधमात्मनो गीहत्याक
भिद्यानीसोपिनास्तिवस्तुनइत्याह नहलीनिनिगदव्याख्यातपद्यं २९ वस्तुतः मायागुणाधिसंबंधाभावेपिमायासंबंधोऽपरि
हार्यइत्यत आह वद्धेतिवचनवद्धेचतुर्थ्यासो ऽवद्धं चतुस्तस्यलौकिकस्ययथामायानास्तिमायाविनोपितथाचतत्संबंधाभावा
न्मायानास्तिवाध्याहृतइत्यर्थः व्यतिरेकमुक्त्वाचयमाह वद्धात्सैवेतिसामायावद्धात्सैवभयोहेतुः स्यादित्यपामासतइत्यर्थः
ततस्तस्मात्मायाद्यावेमायायत्नादिति एवंभवेत्तमात्र मायाधारइत्यर्थः अयमेवश्लोको द्वाहीतिकेचियोजन अवद्धंचतत्वषो
मायानाहृतचित्स्वभावएवमायाविनोपिमायाविते नविभाव्यमानस्यापिमायानास्तिवाभोहहेतुर्हि मायासाहमस्मियत्र
तिमकाप्यमानप्रात्मनिविरोधादेवनभवतीत्यर्थः वाध्याहृतोलोकप्रसिद्धमायाविद्दृष्टान्तार्थः तथाचतत्तानावस्थायाक

मीजेचैकयथाभिन्नैमायागस्वप्नादिभिस्तथा स्वप्नजाग्रत्सुषुप्त्यैस्तत्त्वात्माजलेंदुवत् २८ मायाहस्तिनमारुह्यमाया
वैकोयथावजेत् आगच्छेत्तद्वदेवात्मामायागस्वप्नादिगोऽचलः २९ नहस्तीनमहाहस्तोमायायामायिनोपिच
नमायागादितत्तद्वदात्मनोनाऽस्त्यद्वयदृशः ३० अवद्धंचतुषंनास्तिमायायामायाविनोपिवा वद्धात्सैवसा
मायाऽस्मायास्त्वेवतनोभवेत् ३१ साद्गादेवसंविद्यते साद्गादाभेतिचक्षते विद्यतेहृदयग्रंथिर्नैवेदिता
दिनःक्षत ३२ अथाह्रादितनोनाग्रहणाचैद्वियैर्भवेत् साद्गादिभिस्तथात्माध्यात्मावाप्यकथंभवेत् ३३

हादिमायायाकः स्वमायायश्चयग्रप्यज्ञानावस्थायामिवनवाप्तुमिति किंतस्तुभवतिर्विकारएवभवतीत्यर्थः समानम
यात् ३ तस्मात्साहंतत्वज्ञानाद्मायायानकार्यसंबंधविनिर्मुक्तोभवतीत्यर्थः आनिसह अद्वैयाश्चतत्वैन्या
हसाद्यिदेवहिं तत्वीनिकारसाद्गीकूटस्थआत्मासाद्गाद्वैवविज्ञानमानंदब्रह्मोग्रकलद्मविद्येयः यस्मात्तदपरोद्गा
कृत्रापयात्मात्मावीनरहितब्रह्मात्मैकतद्यतेनेत्यर्थः एवंविज्ञानेनालाभप्रविज्ञानेहानिचद्मन्यादृषीयतिभिद्यतहृति
नतोहृदावेदीमहतीविनिहिष्ठि यहीतहृत्यादिहृत्योत्केधेतासुहृदयस्मा सम्यक्सुमाप्नोति यद्दहनानेवयस्यतो
नादिद्मतयागतहृतो ३१ साद्गादू विज्ञानकृतमीहायमि अप्राहृदिद्मतहृतिवाद्योत कथ्याग्राहोनादात्मनःकथं
साद्गाद्विज्ञानस्यादित्यर्थः ३२ तिमाद्युक्तीनियथास्वतूर्येगाद्दृष्टोपिराहुस्थहैचंद्रमंडलेउपरक्तोदृश्यते
यथावाभसिजलेचद्वार्द्वि नदृश्यते अवद्धगोहृगोचरोपिसव्यमात्मासर्वेषुगोपिसर्वत्रवर्तमानोपितमस्मादि
महावाक्येनाभ्युद्गावेवश्रुतिविवितः ... हृदितनपश्यति ... स्कुरणमेवग्रहणंनविषयीभावइत्यर्थः आ

उ. प.
स. टी.
५५

55

यस्मादेवमात्मनोऽब्रह्मात्मनाऽवस्थानं [illegible] ब्रह्मप्राप्तिर्बन्धनः संसारस्तस्मात्तत्त्वज्ञानान्मोक्षस्तस्मादेव क्रोधमोधमेव्यादि
सर्वनिवृत्तस्यात्मज्ञानेन च सन्निकामा [illegible] ज्ञानस्य क्रोऽभवेदित्याह यस्मात्मेति सेवरूपे ब्रह्मणि वा नमहृषिय यस्य स्वात्मह कृतस्य
स्वात्मरूपाहृतिविद्वः [illegible] एनेकामाः सेत्स्यह द्विक्षिप्ताः अयम [illegible] नामभवनीतिष्ठ नेह रूपाः कामाह रूपा
आत्मवादनेन बाधिता [illegible] नेऽन्त्वात्मतो मोक्षार्थाभावानाम्नात्मसंस्था आत्मनाऽस्मतो ब्रह्म संसारबन्धनो
भवतीत्यर्थः ४८ एवं सर्वकामानेह रूपात्मप्राप्तिः [illegible] नाविमाता प्रत्यकीवन्ति नित्यनसिनेश्वर इत्यादिश्रुत्वा नात्मनो नित्य
त्वकामावगमानस्य साधनस्य साधनेविन्नवरणात्मनः क्रियासुत्पर्विनाभावा इष्टास्य स्वल्पं क्रियानकारकामाग
त्वेनिनिश्चित्ताम [illegible] नाविकाधनेनैव क्रियावत्स्यापमित्याहात्मरूपेति विधिर्विधानेनात्मस्वरूपावधारणं ४९ यथ
थिविज्ञानानात्मन स्पर्धिक्रियाहेत्वभावानद्भावस्तथापि निजात्मस्येऽश्रुत्वो मौनायक्रियायस्तुप्राप्तस्यादिन्याशेक्तमो
त्तस्य क्रियाफलविलक्षणात्मात्मनस्याविक्रियासम्भवत्स्याह उत्पन्नेति समाधनेनापाद्य स्यविनष्टा [illegible] तमो

सकामस्य तत्त्वज्ञानेनाप्नुः नतत्सः उपादने यदात्मात्मरूपः कामाः मुच्यतेऽप्मनस्तदा ४८ आत्मरूपवि
धिः कार्यक्रियादिप्राप्तिनिवर्तनं नसाध्यसाधनेचात्मानिन्यनरूपः अनेकेन ४९ उत्पाद्याप्यविकार्यो
प्तिसंस्कारस्तु क्रियाफले नानेऽन्यक्रमेण कार्यमयेनस्यात्मसाधने ५० नयांनतात्त्वनित्यनादात्मा
धीनात्प्रायवाह संहृत्यात्मनिताशैति सर्वार्थाग्रक्रमाख्यनेन ५१ प्रानेसातनयाश्रुत्वेनि क्रियेनहा
निविष्टिनेश्रुतेभावार्थवान्नेदृत्वहिष्टैति स्वसेनतथा ५२

द्विसाधनसहितेन कर्मविधिलक्षणयाजेन्युक्तविनिश्चयः कृतकस्यानित्यत्वात् मोक्षस्य च नित्यात्स्वरूपावस्थानरूपत्वा
च्च मुक्तोऽपि कर्मणामृत्युमसतीतिभावः ५० किं साधनकर्मत्यागमात्रेणैव मुक्तिसिद्धिः किंवान्यत्किमपीत्यत्र
तीत्याहं ज्ञानमात्मनस्तज्ज्ञानात्मनूपसार्ति कर्मणीत्याह नायोनेनि यहायस्मात्सर्वकर्मनिवधनात्प्रीतिर्भवेत्या
ह [illegible] नास्यार्थोमयुक्तानास्तस्मान्नित्यमिनोप्रीतिमनात्मविषयामात्मन्येवाप्सेह त्यनित्यप्रकर्षार्थोऽयमात्मस्य
मोक्षेनिश्चयप्रतिपत्तिनायानन्तरादितिमावहिरात्मनोऽन्यवज्ञायाप्तत्रादोर्मीति स्वामात्मनपसेह नात्मसाक्षं
सेनर्था ५१ उपनेनसोऽत्रकेविदुर्मिन्नहिश्रुत्वानमिति यानमवत्तमिनविनप्रारुमेधाविनंयथावदित्यत्र बंधसत्तानीम
नपुनर्बंधोनभवति तथाश्रुतं निष्कृंचनमित्यर्थः निष्क्रियमेहिकास्तुषिकार्यमह निराहितेव्रसाधित्यप्यपयेनेस्वार्
या [illegible] तत्त्वमवेनस्वबोटास्मिन्नमित्यर्थः गुरोरपास्यपीयसेत्सपाण्माह श्रुतेरिति व्याचार्याणान्त्रकृषावेदतिस्कृतेः ५५

स्वरूपप्रकाशस्यानन्यापेक्षत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति नहीति ४१ एवमपरोक्षत्वं विशदीकृत्याविकारत्वं विशदीकर्तुं प्रथम
तोऽनिर्विशेषत्वमाह विषयत्वमिति नहीति श्रुतिविरोधादिति शेषः अन्यस्यासङ्गत्वादेवेति हेतुरस्येषः बाह्य
रूपत्वेनाधीनत्वं ४२ नन्वेवमपि कूटस्थात्मनोऽनिर्विकारत्वमात्रं भयदर्शनादिभ्यः शङ्कते सदा सम्भवतीति
सम्यक् पदार्थशोधनपूर्वकमात्मतत्त्वं जानाति स एकोऽन्येव विभेति भयहेतोर्द्वितीयस्याभावादित्यर्थः ४३
नन्वात्मयाथात्म्यवेदनाद्विहितत्वात् कर्मणा तत्कारणं प्रत्यवायभयं विद्वान् वर्जयितुमिच्छेदिति नत्याह परिहारायानुष्ठानस्या
दिति चेत्तत्राह प्रायो वेति श्रुत्यादिप्रसिद्धमपारार्थ्यं वाद्देः कर्माधिकारमाहेतोरायाहनानत्वमेवेति वाचेनचरम
स्वरूपत्वनिश्चयमाह नहीति नहि तस्य विधानादित्यादिना प्रागेव पूर्वमेव नयावर्जनीयादिप्रसक्तेर्विहितकर्मनाहे
न्विति तत्रज्ञानाग्न्याधिकारितायाः करणत्वप्रत्यवायास्य भवादज्ञानानुष्ठानप्राप्तिरिति भावः ४४ आत्मनोऽध्यासविनाभावित्वे
वाहमर्थानामयुक्तिमाह एवमिति देहयोगित्वयोगेन तत्त्वज्ञानेनैव परित्यागादागमापाधिनेन न जात्यादेरात्मनि
नहि देहेन रूपेनात्मदृष्ट्यापकारणे बोधस्यात्मस्वरूपत्वाद्बाधोऽनात्मत्वप्रयासे ४५ विशेषितं विकारित्व
नानात्मत्वानहि त्यनेन हि योऽनात्मसु परादेयमात्मनोऽन्येन वानन ४६ सकामात्मत्वं तत्त्वतो जन्मप्रत्यक्षजनता
नः आहमात्मेति यावेति कृतोऽन्येव विभेति सः ४७ मायावैतनहि योऽकर्मवर्जितत्वाद्देश्याहनान नदस्यता
दित्यतो भयमस्त्वामेवेति निश्चयात् ४८ एवं देहपरिग्रहे ज्ञात्यादीनां स्वद्रष्टृत्व देहस्येव वा जात्यादि
लक्ष्यामावेवतनात्मना ४५ समाहिवेनत्वेनाविद्याथशरीरादिषु नात्मसु आत्मज्ञानेन हि यास्यादसरा
युक्तमिति फले ४६ दृष्टान्तो ध्येयो चकार्यगुणपरिवाज्यनिवर्तने यथाज्ञानस्यसंसर्गोऽन्ततज्जात्यादि
धर्मित्वं किं तद्देहस्येव जात्यादिधर्मित्वं किं न देहस्येव जात्यादिधर्मिता हि देह एवान्सा स्विन्मनज्याह नस्यापीति ए
वमागमापायिज्ञानादेवदेहस्यापनानात्मनेत्यर्थः देहस्यजात्यादेश्च वर्णितत्वादिनाप्रकारेण कर्माधिकारहेतो
रुपाध्यादात्मनोऽन्यसम्भावनः कर्मकर्त्तृत्वमुपपद्यत इति भावः ४७ शरीरादिष्वात्माभिमानस्य सिद्धे
त्येन हि यत्ता यागमाणोऽस्यमाह समाहितेति चन आत्मन्यागमापायाध्यात्मनात्मनः देहादेर्भिन्नमनोऽहितोः
प्राधीनत्वादिषु नात्मत्वसमाह चेन्नहि आनन्दाऽविद्यामिथ्याज्ञानः सामज्ञानेनात्मतत्त्वप्रसादसंधानेन हि या
स्याद्वाध्याससाहेहात्मदृष्टेरासव तेषां नहि दृष्टान्ते श्रुत्याह स्वाराज्यमिति अस्वराज्यात्मनिषाय निवर्तिनिष्ठ नेति
त्यर्थः ४८ नवज्ञाना दृष्टं न कर्म सन्न तत्सम्भवाद् जात्याद्यात्मनोऽस्मीत्यनदृष्टान्तेन साधयति दृष्टान्तमिति

उ॰ प॰
स॰ ३॰
५६

56

नटेवस्थापाधिपत्यमर्शेमनेरेणात्मनि [illegible] रूपलेमात्तुपाधीनां चात्मनो बहिः स्थितेऽन्तःकरणस्य तत्प्रमाणाभावाद्धवि
द्यामयमेवसलिलनिमग्नः परिपूर्ण [illegible] द्वितीयस्थितं [illegible] केवलज्ञानात्मैव सन्ज्ञानादिलक्षणब्रह्मेतिमहावाक्यो
क्तार्थानुगतात्मनो [illegible] रूपात्मकस्यैवसर्वदृश्यस्यानन्दरूपोऽहमिति तस्मादितिपातनिदिध्यासनप्रचारावसि
चारोविदेकरसेब्रह्मात्मेति [illegible] रसस्य तस्य प्राणत्वस्याकारमाहहेतुनिवाहनसाक्षिनेपरीतन्नप
चमहाम्सन्नकार्यात्मकस्मात् [illegible] निश्चयःसम्यक् [illegible] ज्ञत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यांकार्यकारणान्वयव्यतिरेका
भ्यां चार्थलोकात् [illegible] कल्पनसर्वैकदृश्यमात्रतेनकार्यसर्वकारणाभ्यन्तरमात्रतेनविलापनमर्थः अथानेन
स्वनाशाय हृद्ब्रह्मवासनाकार्यमप्यदृश्येनसहितलोकानां विश्ववैश्वानरस्यहितस्थूलोपाधिनष्टादशनामयेलिङ्गसद्भ
मनसोहितेनजीवलाभवासनामयस्वप्नमात्रमेवनद्विनयत्रसंधायमन्वर्थः नष्टेऽपिलिङ्गशरीरे वासनामयं शरीरं हायञ्च
वासनासहितनस्यमन [illegible] कारणं चेतनमात्रादनतिरिक्तं तन्मात्रेणसविलापनेनचेतात्म

हृद्ध्यानादौ निमीलनाद्यस्य ज्ञानसमविहायच आपोऽस्मीत्यात्मनोहृष्टिर्ब्रह्मप्राप्तौमनीषिणः ५७ पराणोहेतवेति
कौञ्जलौकिक ज्ञानमग्रहाद्धियस्थात्मस्थो निर्गुणः शुद्धोबुद्धोऽवशिष्यते सवनोहिसः ५८ अस्तोऽहंवामतोऽस्मस्तु
[illegible] मपाणवच सर्वगः सर्वदृक् [illegible] अनिरुद्धो [illegible] ५९ पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः न
[illegible] ६०

[illegible] ज्ञानमात्रतेनसविलापनावस्थानेनहृतेनमर्थः अथानेनसंस्थितो
[illegible] ऽभिन्नाभिन्नादिप्रकारानिरूपणासहमाहविवादपरिकल्पितनाधयोऽका
[illegible] सर्वावस्थासाहितपान्तस्थनस्थितदानन्दमात्रस्वहृदिज्ञानप्रका
[illegible] ब्रह्मप्रमाणेनिरस्तज्ञानाधिलक्षणब्रह्मैवमवतीतिपावन्नस्मध
[illegible] ५७ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ५८ [illegible]
[illegible] ५९ [illegible]
[illegible]

५६

अ... स्वरूपानुसारेणोक्तविशेषणोक्तविशेषणस्वरूपगमनेषकलैर्निरूपितिशायं दर्शयन्निसद्गुरुरितिश्रुतेः समाहितं शिष्यगु
णाः [illegible] ज्ञानौचित्याय जितेन्द्रियायेत्यत्रोक्ता गुणाः श्रमानित्वादयश्च भगवद्गीतोक्तास्तैरन्वितमित्यर्थः ब्रह्मविद्यैवस्वेवाव
स्थितिः शास्त्रवशेनेत्यर्थः स्वानमेव करणं तदुपाधिवचनेनोधीयमानो जीवो लक्ष्यते तेन स्वप्रधानमात्मस्वभावावरणना
स्यो [illegible] लक्षणमनाद्यनिर्वाच्याज्ञानं तदेव महाग्रहस्तेन परिग्रसनं तान्नामभिरवेक्ष्य ॥ ५३ ॥ कथं सुतं लक्षणं गुरुस्तं वि
प्रमोचयति शिष्यं सम्यक् ज्ञानेन सद्यः संसारसागरतारयेदिन्यपेक्षायामस्यामपदार्थविवेकं कारयित्वा वाक्यार्थं ज्ञानी
य [illegible] नेत्यभिप्रेत्याह तेषामन्तः पदार्थविवेकमाह दृष्टि दृशिरिति सर्वात्मप्रसारमानित्वं गन्धाद्याश्रयाश्रशक्तं पदस्यार्थः स्म
[illegible] दृष्टादिषु पायच्चापि विदुषचिद्रूपादेवनश्यापि तन्नादिषु पदार्थक बुद्धिवृत्तिभेदोपाधिभिर्भिद्यते न वस्तुतोऽभे
द्वात्मतो नित्यं तु [illegible] परित्यागेन सर्वेषां निसादिनयाऽनुगतं प्रकाशस्वभावं चात्मानं तत्पदार्थ इति प्रथमग्राहयेद
त्यर्थः ॥ ५४ ॥ कथं सुपाधिभिरेव चिद्रूपस्य भेदः स्वरूपेण एव भेदो यथा तु भवमस्त्विति तदेवमेवमात्मनोऽविकारित्वात्पदेः
सद्गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितं ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु संसारं मोहसागरात् ॥ ५२ ॥ दृष्टि दृशिः स्वप्रकाशः
नित्यं निर्मलं विज्ञानं निरेव च शान्तमानोऽप्यभिन्नं चिद्रूपमेकमुपाधिभिः ॥ ५३ ॥ सर्वत्रापि हि हीनाभिर्नित्यं ।
द्रष्टव्यः परमात्मा सर्वगः सर्वदृक्प्रभुः सर्वं जानाति सर्वदा ॥ ५५ ॥ अहं दृष्टिः शरीरस्थो व्यापी साक्षी नारायणः ।
वियम्यां जलेष्वाप्रतिमाभिस्तत्वमेव विभाव्यते ॥ ५६ ॥
स्म कल्पनाभिरसत्वाश्रयनेत्यभिप्रेत्याह दृष्टेति नावेदरूपता साधयन्नित्यायेति यथा रवि रश्मयो हि निर्हीनाभिर्विनाशजन्मप्र
स्याभि स्वयाभिर्भि सर्वदृश्योऽदृष्टप्रकाशयन्नेकपदार्थविकृतेन वर्तनेन व्याप्नोत्यापो यासामभिर्निर्हीनाभिर
कुस्वरूपस्य नाचित्वत्वेभिन्नं न दृष्टं तदुपाधिभेदानुभिन्नाभि सर्वविषयजातं विशेषतो जानाति सर्वदा सर्वदृक्
सामान्येनाभिसर्वमपश्यन्नात्मनेयानः सर्वगतः सर्वदृष्टपाधिसामानेन सर्वावभासिनीत्वेन सदा कूटस्थो निर्विकार इ
त्यर्थः ॥ ५५ ॥ यद्वात्मतत्त्वमेतत्सामान्यात्मप्रमाता [illegible] न तु परिच्छेदप्रतिभासश्चेत्यत आह अहमित्यहं दृष्टि
नि अविद्यापाशाविरहः स्वस्वरूपः [illegible] चेतनत्वात्मानमन्यतावन्मात्रः शरीरस्यावस्था
ज्ञाहमिति मन्यमानोऽप्यहं दृष्टिर्न [illegible] स्थूलशरीरगतधर्मैरात्मनो धर्मवत्त्वं दृष्टिरयं सम्यग्विविक्तः सर्वसा
क्षीवच्चावभासनरूपः [illegible] जलेषु प्रतिमाभिरिति यथा चन्द्रादिर्जले प्रतिबिंबितो जलोपाधिभे
दाद्भेदवानिव जलकंपात्कंपिस [illegible] आदिदेवादेव विभाव्यते न चोत्तमाभिरुपमानितत्वमेत्याहकर्तार्थः ॥ ५८ ॥

३.प.
स.टी.
५७

57

स्मृतो नाम्नाहिमः ; परमेश्वरि कथम [illegible] हनुना माहेश्वरस्याप्य पदरूपस्याप्रसक्तेनमि च्यातानालस्याहिणस्तुरी
पस्य स्मृतः ह्युपलभिनिवक्त मेव [illegible] एमत्रवदुनेविशतोऽनिशुध्यात्माधिदैवनयास्मेनामिशायेणाविशनेशान
स्मृकः विष्णुवेशान स्मृध्ये वा [illegible] अस्य स्पर्शो भुनः स्मरति निस्वधेवस्मनाममविषयदर्शी प्रजापतिर्हि
एष गर्भितेनस्मरन्ति यो [illegible] माधी स्मृतापि लम्माप्तउद्यानस्मर्था : ६५ पतदेव ध्यान यात्मकेन
गतेषा हन्तस्याहिणा वस्तु स्मनस्मृताः अस्य लिंगस्य ज्ञाना नानुस्मृतो भवती त्याह वाचेति च : स्वाहीसत्य : परमात्मा
सो ऽहमेवेस्येस स्मस्यधोवाशाभेन मुच्यतसंस्मर्यो : ६६ आत्मनत्वात्तानपात्त : सेस्यारस्तु द्वानानिवर्तेन स्मृतेका
ज्ञानत्योगस्य धर्म स्यादि स्माग कहहुतेन प्रत्याहमानूपतार्ष्ट्टि नानानानयोगपि साहिनाकल्पित
विसति नास्य धर्मेत्यमिति भाव : ६७ आत्मना निर्विशेषणात्वे : पारस्तु मायामाएपाटेव सिद्धे ना स्वशक्तिकस्पनयाम
न : विद्वन्नी पमितामिश्न्याह प्राग्रस्तस्येति एष ६८ किंनर्हस्पर्शतामतु किं वास्वर्वदोहयानुपादयस्मान्सक्ता
निरन्हैश्यानसोवात्पस्पसंस्तेन : प्रजापतिः ; प्रविलीनेन सर्वस्मिन्नुषाशेषा वाः कृतमस्युच्यते ६५ वाचात्
मायामात्रत्वात्स्वप्रस्याहिविवेकेनसत्त संस्तोतस्याहमित्येवसर्वस्य धोविमुच्यते ६६ मानूपताश्च्या
भावेनाहोरात्रेन येश्च ज्ञानाज्ञानेन सस्पतो चिद्रूपत्वाविशेषणत ; ६७ पारस्तुस्यानतिशं करा
ह्रतेव स्यामहं सदा ब्रह्मणो मेनहं यस्याज्ञाहिवीनचसस्य सेन ६८ अहमेव च सर्वेषु सर्वेष्टकोऽनभो
यथा सोमिसर्वांगिमूर्तानिषपण्डवेन जायते ६९ न वा हि मध्यनोवानविघ्नेस्यात्स्वन स्तं विन
स्ववाद्योनस्मृते : किंचिन्नन्नस्पाकुहं : स्वपसम : ७० नेतिनेत्यादिशास्त्रस्य : सर्वचापरमोहम :
७१ सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्मचेदिहितेनपर सदात्मा सर्वस्वलभामात्मा सुषामितिस्मृते : ७२
न निहस्यफलमित्येताया परन्तु सर्वांगितात्मलानीपाहिमेत्रार्थं समुदाहरन्ति अहमेवेति स्पष्टं ६८ आत्मा
हितीयप्रत्यस्वरूपसेवणास्त्रमर्थ्यन : उदाह सनिर्विशेषब्रह्मरूपत्वेत्याहरन्ति न वा सिमितिनिदेतब्रह्मादि
तेभ्यनस्मरणाहमपसात्मात्रस्यार्थवोक्तुम्यादित्यप्रतीतिवर्थ : सर्वात्मस्मरितस्मार्थसर्वपरमडति ७० साम्मा
न्मसर्वोपचनसस्पर्शो यहितनेस्मृतिमुदाहरन्तिनेतीतिप्रपंचनिषेधद्वारेणावात्मा विशेषानुपनिर्विषयन
याप्रपंचनयात्मन्नान्यदेवनोहिदिनान्यापेविषयत्वादपिप्रस्यामनन्तस्मनन सविशान विस्ताविस्मादि
ज्ञानस्वरूपमुदाहरन्ति अविस्मला होनि ७१ तस्मादेषानन्निप्रपंचेन मनुष्याविष्य ईतिस्मृतिरेवमहैर्यादि

ऽहं ब्रह्मास्मीत्यात्मानं साक्षात्पश्यतो नापि पूर्ववद्देहाहंदर्शनानन्तरं तथा धर्माधर्मनिबंधनेऽपुन: शरीरग्रहणं स्यादित्याशंक्य
बाधितानुवृत्तिमात्रत्वात्तन्निबंधकाहंकारस्यानन्तरं बंधन: पुन: शरीरग्रहणादिसंसार इति दृष्टान्तपूर्वकमाह दीरवदिति
यथा सर्पिःत्रावलीनं दीर्घरज्ज्वा येनोक्तम्तनास्मिन्नेवनि: सारीकृतेन दीर्घेद्विधेन पूर्ववद्बंधविधिक्रं भवति तथाऽस्यापि
ग्राहे: सत्यानात्मस्वप्रममात्मादि विविक्तोज्ञानमात्ररूपेणावगतेन ब्रह्माहमस्मीति वाक्यादवगतब्रह्मभाव: पूर्व
वन्नदेहादेहं तु यसत्यानाभिमानवासनास्मिन्त्रिघमानोऽपि न भवेदित्यर्थ: साहंकारस्य हि कर्मबंधहेतुत्वं निर
हंकारस्य न तथा चोक्तं भगवता यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमांल्लोकान्न हंति न
निबध्यते इति ६१ पदार्थपरिशोधनपूर्वकवाक्यादहं ब्रह्मास्मीति अनिर्वचनस्यापुन: संसारभयशंकाना
स्तीत्युक्तेऽपि स्वानंदब्रह्मणोऽविद्वान् बिभेति कुतश्चनेति श्रुत्यर्थेन: पदितिसप्तम्यन्तानिरसादेरात्म
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयकोशपंचकान्तरं तदाधारस्य नेत्रब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति निर्दिष्टस्य तदेवा
हरूपेऽनात्म्ये निरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते इति प्रागस्यानंतब्रह्माहमस्मीति पश्यतस्तस्मभयं

[illegible]रीयानन्यमपि परं [illegible] पूर्ववत् ब्रह्मादेरंशत्वाऽसत्यात्त्रैद्धोपूर्ववद्भवेत् ६१ सत्यं
ज्ञानमनंतं च रसादे: पंचकात्परम् स्यामहं पूर्णा द्विजात्स्वोक्तं महब्रह्मेति निर्भय: ६२ य
स्माद्भीता: प्रवर्त्तन्ते पादयत्र: पावकादय: तदात्मानंदतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ६३ नामा
दिभ्य: परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ६४

वनीति योजना ६२ अथ पंचकोशाणामपि परं करब्रह्मात्मनस्तत्पश्यतोऽभयत्वं कारणवकाशा इति ब्रह्मज्ञस्यापुन:
संसारभावमुक्तं दृढयति यस्माद्भीति पदिवापि [illegible] यावकादय इति पाठस्तदापुन: सूर्य: आदिपदादिंद्रस्य
ग्रहणं तेन तथा च श्रुति: भीषास्माद्वात: पवते भीषोदेति सूर्य: भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम
इति वा [illegible] पावकादय [illegible] तदेवमस्यात्मपदत्वस्माद्भीता: प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थ:
तथा च श्रुति: केनेषितं पतति [illegible] प्रेम: [illegible] केनेषितां वाचमिमां वदंति चक्षु:
श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति भयादस्य [illegible] इति सूर्य: भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचम: ६३
नन्विदं [illegible] पर्यन्तानद्भीतिक्रमे भयप्रसंगवात्कार्येष्वपि विघ्नत्वेऽपि तद्
ब्रह्माहमस्मीति [illegible] परे भूम्नि [illegible] परपरिस्मिन्[illegible]

नन्वेवं यं सर्वं वेद्यं नेत्युक्तं चात्मानं स्पृष्ट्वा स्वात्मादिस्पृष्टं न्यादित्यर्थः अस्या कल्पितादेश्च यदि संहेतवस्थमात्रादि इह तावस्य स्वभावस्येक स्थि
तथैवागाने स्वभावप्राप्ति कर्तृत्वादिकं [illegible] तामप्यस्मा एतावधेय एवं कर्तृत्वादेः कं मानस्य स्वभावत्वं इति विरोधः स्यादिति चेन्न
वादिनी यत्कालीकृताद्युक्तमिति शङ्कते [illegible] ज्ञानादेकं न न संयोजनं तत्रेति मेवमात्रार्थः स्वं सर्वज्ञः दिनः पूर्वः कः शुद्धमपाय
विद्यमिन्यपायार्थः शुद्धम् इति न [illegible] ते न विद्यात् आत्मा यमाह न हि अविनिधावतो वेगवतो न्यायमनः प्राणो दीन
स्वानि पूर्वमेतन्यगच्छति यत्र मनः [illegible] तिनत्व सर्वान्साचेतनस्यापामिव्याप्ति नियमादात्मानि इत्यपि गच्छतीय मा
मनन्यथा : प्रज्ञायमानो वस्तुधा विज्ञायनत इतिमन्त्रार्थ माहान : सर्व ब्रुधामन इति सर्व तत्तु तन्मायया सर्वं तथा नित्यादिति
स्वाहं साक्षात्स्वभावनीयमस्तीतिभाव : ७९ अविक्रियस्यापि विक्रियावतो स्वार्थं तत् इत्यनेनमपि च पति राजवदिति स्प
ष्टार्थः : ८० यस्मादेव मात्मा स्वतो नित्यशुद्धत्वादिस्वभाव : प्रमातृत्वाद्याभ्यामवगमस्तस्मात् न तथैव जानीयत्रोऽस्य
स्वगत्वं स्वहरति निर्गुणमिति नेत्युक्तं यानन्तत्वं दोषाव हृमतः अतिपाठवल्लतो इत्यीधनानुस्यदपकायापकार
सकलं सर्वज्ञ कृत इति स्पष्ट इति धावत : मायया सर्वज्ञानि न्यादतः समवहूधामन : ७९ राजवत्सादिमात्र
त्वान्स्वात्मिन्या दृश्यमकोपप्रा स्मामपन्तुग त्वान्माह नि : क्रियो कारकोऽस्य : ८० निर्गुणेति : क्रियचित्र नि
हेत्वपत्रितामस्य शुद्धे तु त्व त्वात् यदि तत्र्यार्थमीति धारयेत् ८१ वधमातं च सर्वपत्र तत्तुमयहेय मेव
त्वं प्रचजे यत्र यामपतीत परम ममाधि गतत्व मेकं विशुद्धं वितायेत न्यपयावक्तुनि स्वनि गाढ़ितद्धं के माह
वतीत : सर्वत : सर्वज्ञ स्यात्स्त्वमपरो हि तानुदृश्यानां वामक्रमं : ८२
एवं ममात्मार्थं नत्वा विज्ञात्वत : क्वचित्कलकरण नत्व विहितं तु सुभानिन येनाप्त : पुनः पतिपादयति मयापि
वक्ष्यामि तिस्था यादित्ति ८२ अनु भकार णार्थ प्रति पति भाकार्यार्थ इति यत्क यार्थ तिवधमादमितिवधमाद
चक्रं यथा वाविज्ञायमवमपरोहित : सामाद्य नित्वथः वृध : प्रमात्मा तत्केन्द्रियादि प्रतिभासलक्षण मोहाव
स्था नस्त्यावस्थानसर्वमितिति : दीर्घद्वैतं त्रिकारमित्यर्थः : उद्भवस्थ बधमालं च पतो हितो ज्ञाता ज्ञानाव
बोधः त्वात्मापि विज्ञायते निवधः नत्वा त्वकमेव न्नि तत्कार्यं च यतः तेषु विषयस्मृत तत्स वृहपवाधविज्ञायेत्यन्वयः
तेषामनुपपतीते स्त्यानस्य कृत यत्नात् न परं मति रतिपाय विशुद्ध एक त्व स्य पदे दातेषां विगतत्व नत्वमायोनत्व पियथा वाहिता
यम् सो तेन या तामायवि लक्षणं अनि स्वनिगीटित तत्र निसाके तत्र सु निता सुर एगापदिष्टमित्यर्थः : एवमात्मानात्मनत्वे ना
त्मानमाह एषाहं नामनत्वविशुद्धः शोक मोह वर्जित : स्यात्तत्र कोमोह : कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः : एवैहि
तत्र मनवको न तु सर्वज्ञः स्यात् सर्वं स्वात्मत्वेन कर्तृत्वीतिसर्वज्ञ स्यात् तत्पाचमत विषयामूर्ति : अहं विष्णुर्नवम
मयवामिति हे अगानार्थ सयामवमपि विवक्त्वानामस्यात् तत्वानमेतिथ्य यथा : एवमपरो हित : नाविभाते अस्य

58

८२

१ एवं ब्रह्मात्मज्ञानवतो देवैरप्युपास्यत्वं सिद्धं तेन सप्त देवपशुपत्यशंकार्यात्यतो न ऋ तस्थितं प्रमत्तोप्यभ्रष्ट इति मत्यर्थः एतदिति मेवे
ऽनृतिनपदे वमन्नुपपश्यन्नात्मानं देवमंजसा ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते सर्वे सदेवा बलिमावहन्ति तमेव विद्वा
न्नह भवतीति च श्रुतिभ्य इत्यर्थः । १३ एतदेव सत्यसन्धो विमुच्यते इति तत् : स्मृत्यपि तत्समेवेति सदात्माचारो सत्य
त्मकः : न सत्यसन्धस्यात्मनिष्ठा इति हि तदुदाहरणं योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते शिरः : यथा सत्यमिति
[illegible] न्यतात्कुद्रत्यत्र हत्यानीति : असद्गुणान्तात्माभिसंधिरहितो न कर्तृत्व बध्यते बंधनार्थं हिनोभ
[illegible] ध्यानवन्तदर्शनेनतत्त्वात्मा मिदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्हि तदुदाहार्या १४ एवंविधज्ञानाभावादिति पशुरसता
[illegible] वतीति दृष्टान्यत्रात्मायेन्याथालोविद्वस्य राजानस्तित्वं प्यलोकाभवतीतिश्रुत्यर्थमाह हृतप्रताड्न इति येष
न्य यो वा नृं वपरीत्येनात्मानं स्वतत्वाविद्वस्तेहि कृपणाशोच्याएवेति याजनायुक्तेदर्शीतु तत्कृपणाद्युपाह
वा श्रुतिनएवंविज्ञानतात्मरतिरात्मक्रीडआत्ममिथुनआत्मानन्दः स स्वराड् भवतीति श्रुतिर्हि तदुदाहरणं तस्य
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुत्यर्थमत्र भागेदाहरणं न्यूनीत इति तत्स्मृति आत्मस्थित्यर्थं सत्रिनिश्चाद
विशेषज्ञत्वरमात्मानं स्वात्मानं देवमंजसा वेदयाम्य : स देवानां पशुर्यावन्न निवर्तते १३ आत्मैव सदात्मत :
कृष्णत्वत्वेपि तावदेव प्रत्येवसत्यसन्धानात्स्थानानां बध्यते १४ कृपणात्मेत्यर्थे वानोविद्वत्वं प्रत्यहिप
[illegible] नमस्कृतसत्यसत्यदेवाग्रसत्त्वशे १५ हिताज्ञात्यादिस्वबंधाद्वाचान्य : सहकर्मभि : आमि
[illegible] त्मानं सर्वेषु तेष्वयथा १६ सेन सर्वस्य भवस्था नामहाराज्ञादि वर्जितं निर्घ्यग्रईमघ : सर्वस्य
[illegible] तामित्यनामय १७ धर्माधर्मविनिर्मुक्तः २२ न मयान्नृ नातृ नात् स्वमात्मानं पर्शविधाविहुतं सर्वबंध
सप्तसेवं ब्राह्मणो विधानस्पदेवाग्रसत्वं योनिमत्तो ऽस्याध्ययनमर्थ : यस्त्वात्मा ब्राह्मणोस्मा निष्ठ एवं वेदाह
[illegible] महालामिति तत्स कारेणात्वमात्मानं विधानस्य विद्वत्वाद्देवा व्याप्य वशगा भवन्तीति १५ यस्मादेवमतः
[illegible] नादेव [illegible] मित तदर्थं यत्न वृद्धिर्भवितव्यमिति तत्र हि तदपश्यहहिवेतियस्मिन्
त्रो : पृथिवीचान्तरिक्षमोतमन: सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष से
[illegible] मित्रबधातप्यात्मन [illegible] तद्दयमसज्जोदृह सत्य आत्मा वाचोऽन्नात्मविषया : सद्वृत्तिपरा : सर्वेस
वाधारस्स न तद्गहं विविक्त निर्विघ्नं भूमिरत्यर्थी : १६ तमेव यतिः यतनात्मानात्मनेश्रम स्यन्तरत्न विरोधेऽधि स्तुमितिसर्व
मवस्थानां वर्णानामाहिस्मर्यस्य [illegible] विघातस्य प्रपत्य पमात्मा स सेवविधिनिषेधा लोकानामसंभेदापते तेनो
तुमहाराजेन तत् : सत्कृत्रिमानो [illegible] लोकसृतिश्रुतिरत्रोदाहरणं ११ पुनः केवलतत्त्वमात्मानं प्रपद्य

उ. प.
प्र - टी
५६

59

एवंस्मिन्नवकाशे प्रश्नमात्मविषयप्रमयोर्बहूनां नैयायिकानां वेदान्तिनो भवतीत्युक्ते न हि पूर्वं वेदान्तानामपि स्वर्गकामादिवाक्य
वत्परो न ज्ञानं तेन कल्पादेर्लोपः [illegible] प्रतिज्ञानमेक सामिलिते चित्प्रतिपत्ति तन्निरन्तरनिराकरणेन पूर्वोक्तं सर्वं स्वामि
ज्ञानयोगेन प्रमाणादपि प्रकरणानन्तरं [illegible] प्रमाणादिर्बलान्नमस्कारव्याजेनाह करणादिभिर्भावाभावसाक्षिणां तु स्व
विवेकेनात्मानमेवात्मानं निश्चिनोति [illegible] सर्वसाक्षिणि यानि मनोऽस्य स्वरूपं समर्थयतीति स्वयं प्रकरणम
निपातसूत्रयतीति मनो निवृत्तं यावद्यो [illegible] प्रत्यगात्मा सकल वस्तुभिर्व्याख्यातमनात्मनेन तेन स्वप्रोक्तिः स्वरूपेण विलीयते
सद्रूपेणैव स्थानेऽस्ति चिन्मात्रं विलोमत्वमात्मस्वरूपत्वं धीप्रत्ययमात्रः प्रमाणसर्वेन्द्रियेषु सम्मतानामात्मनेन स्वध्यासाध
ष्ठानत्वमर्थ्यः नित्यशुद्धस्वरूप निष्ठानिविग्रहः १ इदानीं सानन्दो ममधुष्ठानाविशुद्धमार्थसाचार्यगुणपव
तीनिष्ठकं स्व स्वरूपं यच्छुद्धं कथयति मम ध्यातिमात्र स्वरूपमेघनपावाटेने अनेन चार्थसिमिर्वेदान्तवाक्यरूपेण निश्चितोऽर
गतीन्द्रियेष्वनात्मगुणमात्रमेवोऽन्तरात्मापहारेण प्राकृतप्रमाणान्मम सम्भवस्वरूपाविश्रान्तधीरप्रतिहतिर्दीप
बुद्धिर्वेदान्तार्थमनस्यागतनिर्धिनिधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति निधिरहं प्रपञ्चमात्मनान्तरहेन स्वयमेव प्रयातीति प्रगताभिगोपय
येनात्मना विलीयते ऽहं वचनं चिन्तनम् निष्पावरणेन स्वेन मोऽधोऽन्यमात्मने प्रमाणावस्थानमप्रबुद्धो निं
मयते अनेनैराशीनज्ञानपूर्णावचोऽस्मि रत्नवदर्थनिधिविशालधीरमानन्दोपदेशप्रभवोऽर्थगौरवमनु
२ निषयशुद्धस्वदेवासौ मिवचेत्रमवेदस्मिन्किमर्थं शुद्धात्मवमेव मात्रवक्तृनिरहंता ३ सिद्धदेवाह
मित्यसाध्यमहं सर्वोनिविघ्नप्राप्तो स्वस्वामित्वादिषु धीपूर्णमानन्दनियोगिदृशामेवः ४ शास्त्रप्रमाणपवलोऽस्मा
प्रमस्य गुरवे नमस्कृतिर्योजना १ पूर्वनमस्कारव्याजेन प्रकरणार्थं स्वसेव्यदार्थशुद्धिचाक्रानन्तमस्यादिवाक्यादेवप
मोहत्वात्मात्मनोऽनिष्टकरणामिष्टानन्तावबाह नित्यमुक्तोऽनिसदेवाहमहमेव सदोऽस्मि निमग्नोऽन्य वचनेन दृष्टयो
तामीनवेदान्तवाक्याद्भवेनाधिबसिद्धं बलिदृष्टोऽन्तनमसीति श्रुतिः किमर्थं कस्मादहं न शास्त्रं स्वतो गुणः प्र
नमोऽनेन तदहि नेपित्तिस्मात्प्राप्यनित्यं ३ नित्यापरात्म स्वभावात्मस्वरूपत्वात्प्रमाणवाक्यादेवापरोऽहमान
मात्मबोधेनान्यथानिवृत्तिफलस्वरूपेण प्रकाशते इत्याह सिद्धादेवेन अहमिन्द्राहप्रपञ्चस्त्वादपरोक्षमावन सिद्धा
मनः सकाशात्मतत्त्वमधर्म परमार्थाहंकारादिनामित्यादिविशब्दमनेऽशुद्धासिहितेः प्रबोधितार्थीरितिनिमावहिविवि
धात्मस्वमग्रहणं निधारोऽप्यसद्भूपना काशविलापनेनात्मनवमतिपादनेऽन्यर्थः न वहंशानार्थः स्पष्टः ५ नर्विप्र
तिपत्तिर्नात्मा स्वप्रकाशपूर्णस्तत्त्वानित्यापरात्मैव ब्रह्मानन्दवगमस्थानर्थनिवृत्तिहेतुरित्येनन्न मत्वाहमहा
स्मात्सत्यादिगमस्वेति तत्त्वाब्रह्मणेवात्मने नाहितिनाश्चेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेनिपिक्ता
मायोपलक्षितोऽहोऽनिकत्वात्स्वधानात्मरूपादिभेद बीजस्मरणाद्विषाव संघाविवर्त्तनिवृत्तिनेपापमनो

एवमात्मानं जानन् ॥ कुतः ॥ यतः शुक्रेः प्रकटयति न स्वरूपमिति स्वयमात्मा स्वरूपं नैव प्रगतः स्वेन ॥ यः कोऽपि यतिनो न चाप्युपादेयः ॥
एवं किल [illegible] मेक एवास्ति भवान् स्वरूपस्य शिवो नानागोचरो वा स्वविषयं महानो यादृशो यो यास्संभवाङ्गतया न स्वस्वरूपयोगाऽद्वैतं च
[illegible] वा भवान् नाप्युपादेयाऽन्यवत्तथान्यस्यापि स्वयमुपादेयो यः परो वा न भवन्नात्मानं ततो भावाद्गात्मनश्च बाधितत्वा
[illegible] नित्यो जनानां च एवं यानि शास्त्राणि मम्मनि ॥ सम्यग्ज्ञाने स्थिता ब्रह्मविद्भिर्नित्यशः ॥ ८३ ॥ कूटस्थचैतन्यमेकरसं
पूर्णं स्वानिहतानां च संभवाज्ञिरायासः परब्रह्म वा सीमांतविविधा याऽधिप ॥ सम्यक् स्तुति हेतुमाहात्म्यं सत्यपि केति आत्मा
[illegible] स्वन्यायमयी मात्मस्वरूपयिकात्प्रियप्रमादेषामाति स्वानुभवसिद्धेति वा सर्ववेदान्तगोचरे नित्यमात्मस्वरूपम
[illegible] नि [illegible] सर्वसंसारबन्धनैर्विमुच्यते ॥ तत्स्याभवतीत्यर्थः ॥ तथा च भगवद्वचनं इति गुणातमशः
[illegible] [illegible] त्सर्वसंसारबन्धनैर्विमुच्यते नद्भूतनाश्रमात ॥ ८४ ॥ प्रकरणोक्ते ज्ञानमिदानीं मत्स्वरूपमादेम
स्वामिदं सर्व मयानन्तरानन्त्यादि वृद्धिमानस्थानं तत्त्वतः स्वभावाने ॥ ८४ ॥ विज्ञेयः प्रचारविवान् ब्रह्मस्वरूपं सर्ववेदाप्रमाणमनन्तीति च
[illegible] निरुक्तमिति निरुक्तस्य प्रपदेशाद्यनि रेवेणा विज्ञेय प्रचार्यविवान्नु
नमम [illegible] स्वरूपनाश्रयन्तामात्मा वाहंरागः ॥ उपादेयान चाप्येवमिति सम्यक्स्तुति स्थना ॥ ८३ ॥ आत्मन्यत्ययिका
तस्यां सर्ववेदान्तगोचराणा नैव हि विमुच्यते सर्वसंसारबन्धनैः ॥ ८४ ॥ इह स्यात्सर्ववेदान्ताद्देवानां चापि मस्तरे प
विज्ञेयस्मरेण तत्त्वानां प्रकाशितं ॥ ८५ ॥ तेनेदं प्रमशानाय्यात्मस्वरूपं ज्ञात्वा सुज्ञान विरक्ताय प्रदानस्य शिष्याय
नुपगताय च ॥ ८६ ॥ इदं तत्र शास्त्रं नोक्तानाति कमाऽस्मात्स्वविद्यतेज्ञानामिव ज्ञान नस्य स्वाश्रुतेः ॥ शिष्यगुणोऽसदा ॥
८७ ॥ ज्ञानेऽस्येवं न्यायज्ञाना मुसाद न्यत्र विद्यते सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वप्रहा सर्वज्ञानात्मनेनम ॥ ८८ ॥ विषयात्ताविना ॥
स्वात्मैकात्मस्वरूपमहादधि सर्वत्रैव ज्ञानमलभ्योगुरुरूपोज्ज्ञानसङ्कुलम् ॥ ८९ ॥ इति समस्त मतिप्रकरणसमाप्ति
ते ॥ देवेश्वरापि विविधिविकल्पितन्यायत्ता नहि स्वविज्ञेयमप्यद्युरेषु प्रमेयुतिश्च नदेवाना वापि रहस्यमित्यर्थः ॥ परः सर्वात्मनः प्रवि
ईश्वरानन्दायमेव चास्य कर्मणीतानेना देतिनिर्द्दिष्टायकमेनास्ति ज्ञानइत्याहि श्रुते ॥ इह यस्मात्परमेश्वरमात्मरूपं
रवि शुश्रूषानेदं प्रकाशनामिति भावनस्पदेवरूपसम्यग्ज्ञानेन नेदं तस्याव् प्रकाशितं प्रकरणं नमस्मिन्नु प्रकरणाः
न्यर्थी ॥ ८५ ॥ तत्सम्यग्मयनी मानस्स्वरूपसिमताः स्पष्टविज्ञेयमत्र ना ॥ इदं रत्नानन्दारणा समर्थाधिकारणा विशिष्य
अधिकारिण्यावेवच यतिनेन [illegible] ॥ ८६ ॥ यस्माद्धे स्वलक्षणाज्ञानाद्गुरोराचार्य ॥ कुतः स्यान मलाभादिना
ज्ञानेन प्रपञ्चनिक्समात्मस्वरूपस्य [illegible] गुण [illegible] त्यथाचार्य ॥ कुपणविद्यादयादिस्वेनमर्थी ।
साहदतनेश्रुतिर्न विद्यते तस्मादि [illegible] स्मात् शिष्यगुणो ॥ सदा युक्तेज्ञानामिवत्रस्वपादपन्नस्तेस्मसारू
मितिशब्द ॥ ८७ ॥ प्रात्ताविवापृष्टः [illegible] चार्य नमस्कारानङ्गे विद्याप्रयत्नेऽगतानाग्रोपनायकार्यां विनिर्दृष्टे
पतिश्रुतं कृपेनज्ञानामिलापि [illegible] पादयनामेया ॥ ८८ ॥ विषयोतिप्रज्ञानमङ्कलामिनिष्ठुदे ॥ ५८

किंचविशिष्टमेतदेवबुद्ध्यात्मैक्यंज्ञानकृतामयमेवप्रतिपद्यतेनतद्यमनियमादिकमवश्यंप्रमाणेनसिध्यतस्तथा
कार्याभावादित्याहचोदितमप्येवं [illegible] गम्यादित्यत्रहृदः सत्क्रियावाननित्युक्तः इतियावत्प्रतिपद्यतेचेदित्यत्रा
हारः ज्ञानमात्रमुपपद्यतेमातापि [illegible] स्यार्थः २२ तस्यनीयमप्रमाणानोविधिनात्रकृतंप्रतिपत्याहसदसीतिश्रा
तृणस्यविज्ञानमतज्जः [illegible] मनस्यवाना [illegible] नास्यैवानन्तिनमनन प्रतजस्यभाव
नेहेतुगर्भीविशेषणमिदंमसक्रान्तःलिंचलनमुक्तात्मैवरागादिभिस्तुतामिदंराक्षसनवाहिस्तुतोविक्रमपनेःनःश्र
मास्यानेदोषानिश्चितमेवकार्यमित्यर्थः २३ नैकवलविरुद्धनिरूढवासनाबाधितनैवनप्रयत्नाभावलयमविन्न
विशुद्धेः [illegible] नमाह श्रुतिनिश्चितः शास्त्राद्वमानेलिंगतानविरोधप्रामाण्यातोपिनत्वमभावामान
नाहुः [illegible] निश्चितः गृहनटभावाशुभभावयुक्तत्वमित्यर्थः २४ सदैवावसायैतानमावाहनकृतम
नावस्याविद्दृष्यनिनदृ [illegible] ज्ञानकल्पनमनपेक्ष्यात्वतनवाक्यस्थदृष्यनेप्रतः सम्यग्ज्ञानमावश्यक
वाधितनचनायामिथ्यासत्कृतः प्रतिपद्यते सम्यग्ज्ञानमनःकार्यमावदृतान्मात्रमपपने २२ सदसीति
चविज्ञानमन्तमनोवाधितेप्यवसाहोष्टहेदमसक्रोशादोषसुखक्रमानेवाहि २३ क्रमान्मात्रमन्त्रमा
नामाप्रामाण्यविशेषोपपन्नः सुस्थापावेतसोवृत्तविशेषार्थीनिवारयन २४ वाक्यार्थमनपीक
क्षिप्रियेदोवानोपलभ्यत्वे पदिवाहदृष्यनेकक्षितहृतकार्यत्वप्रतिमावतः २५ निद्रेः होनीनतेहेतुकृत
भावानुभूयते वर्णानांशास्त्रमवधार्यायनिष्टनप्रयाससि २६ सदसीतिफलेवाक्याविशेषमा
मित्याहवाक्यार्थीतिनदृष्टेतस्यदृष्यनक्ष्वाशिवामदेव प्रतिपदेनतस्याविधिशास्यविनाशीवाक्यार्थीज्ञानमात्रा
हावधवादिः कृतकृत्यमाहदृष्यनदृतिचेनजाह पदिवातिदृष्यनेनिद्रः विरस्यतनरस्थाकगतेनान्वयः २७ वाक्या
र्थीवृत्तमानमावांकेस्थितापीतिनिद्रः होहदृष्यनेक्रमनिवृत्यगादौसानीनतेहेतुकृतमभावानुकृतिलपप्रज्ञानेनोत्तमो
मननिद्रः विवलिंगत्रमन्यो किंचसंकृहिसानवाक्यार्थस्याविधानस्युपगमनेनास्माकंचयोगायमहिसाप्यमावा
श २४ नत्वमेवथास्येनयुरस्मीविधानमप्राप्तव्याममात्रनिहुप्राप्यमाधुमवर्षाधौत्मानामपाह स्पनितानमव
हितत्तीप्रस्थस्तपुस्तात्या : २९ कस्तहि प्रसाह्यानेविधिवदस्मिस्तत्प्रस्मापठेपस्यार्थ : प्राप्तिरेपनस्याह सदसी
तिनसदृशस्याहीतिवृत्तमानेनापदेशनफलमिदमायुपनोविधानार्थप्रचनेयतोयस्मात्सर्वस्वफलमुक्तेःसाय
नाविधायनतानुस्याभिवाकामः सम्यगदोनेनिसार्धकामोविधिर्भवेदित्यर्थः सम्यग्ज्ञानमेवाकिंमिनिविधीयते

ननु वाक्येन्याये हि ग्रहणमीति प्रत्यक्षे येऽहं कर्त्तोऽभीत्यपि स्वयं यो भवति सिद्धमत्र कोऽहं त्वयमेव वाचये शब्दो बाधानन्तरं वेदे नित्यं
कालेऽस्मद्भाह मिति न त्रनियामकं हेतुं वदन्नेतन्माहत्य यादितिसूत्रेऽनन्तरनित्यत्वा: प्रामाण्य: प्रत्यक्षवेद्यत्वयाग विनिया
न तत्सूत्र न्याय स्वात्मगृहीतालिकाऽदृष्टया प्रामाण्यवबाधे नेय यथावाद्द्वे मेव शङ्क्ये विरुद्धतावनिदेशसमानामर्थानां
विशे तिगत विशेषो य देशेन प्रामाण्यान्यगाथाः इति सूत्रे नेमानि प्रमाणाबाधाबाधकयाः पूर्वापरभावस्यान नप्राप्त
न्यायात्मानि सूत्रे न तद्धस्तुकमिति ६ एवं कः प्रमाणत: प्रत्यय: केवाऽज्ञानमज्ञतिशेषतामेवविशिष्टानदर्शय
ति स्वसीतीति सद्रूपीतिधीस्तन्नमसीति त्रुष्टवाक्यप्रमाणोल्लाप्रत्याकर्त्ताह मित्यादिधीस्तत्रि मोऽङ्कवाप्रमा
णाभावेत्रमन्द्रनार्थविवक्षेयपाके दिनादिमर्थः वाक्यजन्यज्ञानस्याधिगतत्वाभासबाधनहेतुत्वेन बुद्धि
प्रतीतमनि श्रीमन्तादीति ७ ननु ग्रहणमीति बुद्धिवक्रस्वेनादि बुद्धेरपिस्वत्ववदेधर्मवत्स्वहि कर्त्ताभी
केल्याहस्मृतीधियाऽस्यादिवचनाद्धास्वार्थस्वतन्त्रत्वमितिकथं नस्या: बाधनामित्याशङ्क्याह केस्मोके
स्वत्वाहाहकर्त्तीतिश्रव्यपावानस्पादिके । नयोजज्ञानतत्त्ववत्त्यागोऽगुणे नेत्यमनु: ६ सद्रूपीति
समाप्तपत्यायाधीरस्याभावविभोऽङ्कवा ८ सदेवतमसीसूत्रे नात्मनो गुणे नाक्षिपरा सर्वथैव तस्य
विरोधनमनोयुक्तानुचितमेव ९ सदूत्रे नेर्हस्मानि वाक्यार्थज्ञो पिययोभवेत् स्वपदत्वेन तत्पवा
मददेवाचायरुद्धोहन्तत् १० नियोगोऽस्ति पत्रताकस्मरणस्यप्यभवेत् अविरुद्धमेवेनाव
शीतिश्रुत्यस्तुतिभिन्नाङ्कन्नमित्रसंगतिहीनानामपि कर्त्ताभोक्ताहं गमनीतिधियः सिद्धत्वान्नु विरुद्धत्वात्
लोकसिद्धार्थवाच्यकर्मफलभागतानापर्थबाधकमित्यर्थः सद्रूपीतिधीस्तत्र नैतन्नापि सिद्धार्थाया: एका
प्राज्ञानेन सैव न स्वार्थेन्तोऽनिरवकाशत्वादसदर्थीतिश्रुतिज्ञानमनादि ये वान्याभावकाज्ञानबाधवा।
स्माकं त्वावाधाने वा यत्नप्रभेदेन स्वान्य: ८ नदेववाक्यादेवापरोक्षज्ञानमात्मविषयमुत्पद्यते न तु निरपेक्ष
भवान्नर्थोनिहलिहितुविनिरतत्त्वमनुष्ठानपर्यन्तमेव विरोधिनि प्रत्यक्षज्ञानप्राधान्यन्नित्यन्याय
हाय्यशीयरुद्धं: ५ उक्तमेवसार ... मिति वाक्यार्थसंस्कृते नगरहस्यानि तत्ज्ञानानि नसम्भ
वृश्यनिषपदनेपनो: नपकात्मत्वाहरसाविरहनमपदलेनापह प्रमाणवानुचितत्वेन गुणेनोचनहरवेद्माकेवपदा
वाचामनर्थ: १ ननुननुसमस्तवेदवाक्यप्रवृत्तिविधिनापनमानसह प्रमाणत्वभावस्य चक्षुनपद्वापि हेमनुता।
त्रियायोगासिनस्य दलहृष्यत्वगाह नेयोगाद: नवाक्यमान्नाहेकान्नमप्रमाणश्चानित्यत्र स्यात्तान्तादा भावात्ताव

१३ ॥ शुद्धा: १२

स॰ ३॰
प॰ दी॰
६२

ननु विषये ऽस्मात्मनि विषमधर्मं [illegible] :। विलाहीनां कथमध्यास : संभाव्यते यत : पुरोवास्थिते विषय एव नेत्रसंनिकृष्टे रजतादेः शुक्तिकादेरध्यासो दृष्टः [illegible] भिचारात्तेनैव नियमः दृष्ट इत्यात्मनीति यथा देहस्थानीयं कल्पितं बाह्यं [illegible] अतिरोहितं च रजतादिकं [illegible] निषेध [illegible] चिदात्मनि [illegible] विभ्रमलाभ [illegible] भावबुद्धेः किं येन [illegible] एव च स्वयमात्मनि ग्रहणं एव विषये समारोप्यता अध्यासो निषेध्यमानात् मिथ्यात्वं : आत्मनीह तथाध्यासः इति वाठे हृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं परं तथापि तद्दाढ्र्ये [illegible] दृष्टान्तरेण समर्थयति यथा [illegible] समधारोपे हृष्टान्ते न विषयं तेन [illegible] यत्ने दृष्ट सकारोप्य आत्मनि स्तन : किं दृष्टमिति नानुपपन्नमिति भाव : २२ यत्र च ते निषिध्यन्ते [illegible] च यत्र सा प्रमा इति समारोपितस्य सामान्य सार : प्रतिषिध्यन्ते नहि संसार च धर्मनिवृत्ति रूपमप्यात्

आत्मनीह तथाध्यास : प्रतिषेध इतीव च मलाध्यासनिषेधो विकिये ते च यथा तु
धेः : २२ यत्र यत्र निषिध्यन्ते तत्प्रमावेतद्विव एतेऽस्मान्निषेधोऽसौ अध्यासि
चयता दिवत् २३

[illegible] दृष्ट निषिद्धिं तत्रार्थो ऽनिष्टोऽमवेत्यार समार्थं हृष्टान्त गत एव धर्म समार्थनम्
[illegible] तस्मात्मनो वस्त्वोगाराममस्यादिकारिस्याह निराकरणा वस्तु एवके तथा ऽनादि आवृत्तम
[illegible] यथा समार्थेन तु निहितेन रेवा समावि नैस्माद्दिहाभ्युपगमेन तस्मात्मनैव कृत्वा निहितन स
[illegible] समप्तुन रूपमिन्दर्वतदृष्टव्यस्तु पतेरमनिमा मात्र : समर्थनवति चधर्मा विधानमवस्तुप
[illegible] चलन च त्वा नादेव निहितेन तु रथं क संसार ज्ञानामिति अभियेयाय मह रोह स्मृत इति यथा ला
[illegible] निहितं च यद्विज्ञानमहतिहित विधामिवाग्निं च यत्नमेव निरहंकारावारोप्यायामसमेव यनिश्चिता
[illegible] समार वेधर हितयथात्मनि नहायाम निहा विनिहृष्टान्तेनाह दिव्यश्रीति श्राहिष्टप्रदा

[illegible] पदार्थसंहरति तस्मादिति किं कुर्वन् साधनं तस्याधाविरुद्धं [illegible] साधनं [illegible] नेन साध्येन
[illegible] मात्रैकसात्ताकार : [illegible] कर्म निष्पत्त्यनेन [illegible] : [illegible] दिपदार्थमार [illegible] स्मादित्यहः [illegible]
[illegible] पुनः [illegible] : १८ [illegible] ते नैतदेव मिति किं वेदांत [illegible] व्याख्यानेन साधीहिधी
[illegible] केवावर्तमानोपदेशो [illegible] इतितत्र नाथ [illegible] माह [illegible] मिति
[illegible] नाभिमन्यते : [illegible] निषेध [illegible] नेदं विधिमात्रे [illegible] स्वरूपं पवसा
[illegible] नानाविधार्थे तेनार्थी : [illegible] माह [illegible] सिद्धमिति [illegible] फल
[illegible] पूर्वकांडे [illegible] : [illegible] नामसिद्धतो
[illegible] साध्यत्वादित्यर्थ : [illegible] च
तस्मात् [illegible] : [illegible] साधनं तस्याधाविरुद्धं [illegible] १९
[illegible] नेति [illegible] : क्रियासाध्य [illegible] नमो [illegible] ते :
२९ [illegible] : [illegible] : वि
[illegible] : [illegible]
[illegible] : [illegible] माह [illegible] : [illegible]
[illegible] : [illegible] माह [illegible] : [illegible]
[illegible] : [illegible] : [illegible] विवेकलक्षण
[illegible] : [illegible] : [illegible] : २ [illegible]
[illegible] : [illegible] निवृत्ति [illegible]
[illegible] : [illegible] भावात् [illegible]
[illegible] माह [illegible] इति [illegible]

उ. प्र.
स. टी
६२

नवात्मा [illegible]ते ज्ञानाद्यविद्यायां तत्कार्ये चाहंकारादौ मोहः [illegible]मेन प्रसिद्धेन स्यात् इति कथमात्मा स्वतः सिद्ध इत्याशं
[illegible] शंक्य आनंदटीकरणाय [illegible] क्रियाविति स्वरूपमानंदरूपं कारस्त्वस्य चिदात्मनः सर्वदा
[illegible]तिनदृश्यात्वाभिप्रेतत्वात् [illegible]यानुभूतिरूपः स्यात् दृष्टाहं तावदात्मा नमी यदृष्टं च स्यात् हं म
[illegible]स्यारसो [illegible] मामाश्रितः कथं न हस्त्वाविवेकाद्दात्माहमिति मन्यते व
[illegible]ः किं एवमस्मा वक्तुमितिभावः २१ एवमहंसन्न्यपादेस्त्वविषयतामपादेनेनसं
[illegible] शंकते : दृश्येत्याकोक्ते मनपागोचरत्वमात्मनः मतिपादितमिदानीं शुद्धस्यापि
[illegible] दृश्यत्वं दृगोचरस्य प्रकाशयति जानातीति तस्मिन्नहंकारे साभासेहि लिंगिन्नजा
[illegible] सर्वत्रूपमहूतिनिमित्तवत्ताच्छन्नः सर्वत्रेतेन दृभावान्मुह्तेति निमित्तजात्याद्यभावान्नेवस्वरूप
[illegible] सर्वदा नस्यात्स्यानतोऽभिमानकृ नस्यात्मात्मनीयमहं चापि न स्याद्दृहं ममगोचरः
[illegible] जातिकर्मादिमत्ताद्विनस्मिन् शब्दास्त्वहं हि निनकश्चिद्दृतेनेशब्दस्तदभावात्नत्रात्म
[illegible] २८ ज्ञानमासोयेवनत्रैवशब्दाः समीदृशिं विनाः लक्षयंतुनेसालानमभिदध्युः क
यं चन २५ नहिजानात्मादिमानकश्चिदर्थः शब्दैर्निरुच्यते ३-
[illegible]मनिनिरूपाधिके कश्चिदपिशब्दोनप्रवर्तनेनेनविषयीकृतं त्रिपर्थः स्वनस्यात्मा स्वतः
[illegible]भावः २८ स्वतः सिद्धस्वरूपेस्यात्मा निरूपानिनिमित्तजात्याद्यभावात्कश्चिदपिशब्दोन
[illegible] नेवेकृत्यं तस्माद्वेदान्तवेद्यत्वं पापानिषदत्वमुच्यन्तरूपमनस्याहाभासद्दृनियज्ञाहंकारे॥
[illegible]त्र न प्रतिनिबिंबा दृप्यस्त्वेवाभासादिबिनेन : करणाद्वावाचकत्वेन स्थितः स्वात्मा ६२
[illegible] सत्यादृशिमत्तकपामाप्रमानदृशिमात्मानश्रुत्वत्वलक्षणपलक्षणपात्ताप्यश्रुतेनुत्वसा
[illegible]दृश्रुकथंचनविशेषमादिदमकारेणाभीमर्थः स्वतोनायानिषदत्व सोमिद्धिविरोधश्रुतिमा
वः २५ कथंनामिदध्युरित्यत्राहत्वमाहनहीत्याहनस्पष्ट ३०

62

...त्मा निषेधशेषबाधकप्रमाणाभावादृथि न त्वशेषस्य सत्यतामास्मिन्नित्याह संभाव्य इति प्रथमार्धः
स्मात्मा निषेधशेषबाधकप्रमाणशब्दः प्रमाणेनैव सर्वव्यापिनो व्यवधानं इत्याह शब्द इति । अन्यथा चेन्निगम
मः [illegible] नस्य शब्दप्रमाणस्यैवालौकिकगोचरे विषये संभाव्यः संभावनायोग्यो न चान्यथा विष।
[illegible] संभवत्या चक्षुरादिजातिगुणक्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहितत्वादात्मनो न शब्दगोचरत्वसंभाव्य
[illegible] साक्षाद्विषयः शब्दात्प्रवृत्तेर्नेति न प्रमाणादिहीनत्वाद्वाक्ये दृष्टिं वर्गीकरणस्मिन् क्रम
[illegible] नत्स्वरूपसंवस्तुतया लिंगविशेषाग्रहणात्तु मानान्तरापत्तिनास्मिन् संभवतोऽवयवाद्यभा
[illegible] भावरूपत्वाद्वेदनानुपलब्धिरयोग्यत्वात्तिर्मात्रे परिशिष्यमाने तु तेन प्रमाणसिद्धा वेद्यस
[illegible] यत्नेन संभाव्यो वात्मन्यपि शब्दप्रत्ययाविति किं च शब्दप्रत्ययोः प्रमाणत्वाभिमत योरन्ये

संभाव्यो गोचरे शब्दः प्रमाण्योवानचान्यथा न संभाव्योऽत आत्मास्मादहंकर्तृत्वमेव च २४
अहंकर्त्रात्मनि न्यस्तश्चेन्न स्यात्कर्तृतादिवत् नेति नेतीति तत्सर्वं साहंकर्त्रा निषिध्यते २५
उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्यक्सदक्रियः साक्षात्सर्वान्तरः साक्षी चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः

वचाहंकर्तुः प्रमाणत्वाभिमतस्य च तत्रात्मन्यात्मन्तत्त्वेन चरन्नुपपद्यतेनेन्द्रियागोचरत्वे शब्दप्रत्ययो
योऽहंकर्तृत्वादिरात्मनः एवं च स्वरूपमस्ति स्वात्मनि तत्क्रियागुणपत्तिरित्यर्थः २४ तस्मादध्या
ति स्तनिषेधएवतत्त्वमस्यादिसिद्धमित्याहाहंकर्त्रेति नचेतन्स्वरूपस्यात्मनि पदहंकर्त्रा साभासेन
करणविवेकेन कर्तृत्वादि [illegible] तत्सर्वं नेति नेतीति निषिध्यते साहंकर्त्रा अहंकर्त्रा सहेत्य
र्थः २५ अध्यस्तनिषेधएवतेऽवशिष्टमात्मरूपमेकरूपतत्त्वमात्मनेः स्वरूपोपलब्धिरित्याहोपल
ब्धिरिति यत्रुपलब्ध्यादिस्वरूपेप्रमाणाभावादिनतु यच सात्वादिन्यादिनात्मरहं सत्वं चित्तथा नीनां
प्रमाणनान्तरकारणतात्मा सद्धासत्तः सिद्धइत्यर्थः २६

एवंविन्मा[illegible]प्रतिबिंबितं नट्टे व त्रिद्रान्मस्वरूपस्य पाधिष्ठितावैशिष्ट्याधामासवर्णानां
सारीति स्वम[illegible]नरूपयित्न मुख्याध्यपतिस्सारीति यन्त्वहङ्कृत्याभासो स्वामिः रूपयुक्तः
स एवं संसारी[illegible]त्वावस्तुतात्कपनस्य बंधमोक्षभागित्वं यास्संसारित्वमित्याशंक्याभा
स[illegible]विद्या[illegible]द्यस्तुत्वाज्ञस्तुपपत्तिरित्याभिप्रेत्याहवस्तुच्छायेति छायावस्तुपरमा
[illegible]कामन[illegible]लिस्तत्तो हि तिजननानपाचयास्वल्पः देवानेष्वन्नानकाचार्यता
[illegible]: ना[illegible]मिदक्ता विंशम्य त्रिष्ठावनो हर्तानादिकमितिन केवलस्थानि वचनादेव च्छाया पावस्तुता
[illegible]सवस्य[illegible]स्तमाधपादिच्छायायामासीनस्यमु विमाधपापलब्धेः शोपापलब्धेश्रुत्यर्थः ३६ मु
[illegible]मा[illegible]साह नैकदेशस्तितु स्वाविस्मरात्मरूपरमात्मनएकदेशः संसारी ममैवांशो जीवलोके जीवभू
[illegible]प्यर्था[illegible]त्यादिषु के सुधिविस्फुलिंगदृष्टांतेन स्वं एतस्मात्मनो बृहदेनोतिश्रुतेः परमात्मनो विकार
[illegible]नत्वामासास्युपपत्तिरुद्रा मामासविशिष्टाहंकार एव संसारीति न्मनोदिशदिष्टपतिर्मनिश्रुतेरित्या
[illegible]सह त्वेक स्माभासोपलब्धेः कृति वस्तुच्छायासु नेत्यात माधमादि च कारण ३४ नैकदेशा
[illegible]त्वात्मनामासामुम परे अहंकर्तत्वसंसारीत्वनत्रश्रुतिके च तत् ३५ अहंकारादिस्तानः संसा
[illegible]यो स्फोट इत्यवसागतमास्तदत्वमामाविचार्यता संसारित्वाकपाचारलाभस्कृतबंधना
[illegible]३६ मुग्धामासोपस्यात्मधीधमानात्वनरस्यस्य सः स्वपारेक स्वचक्षुर्माविमुक्तो न्यतरे भवेत् ३७ मु
[illegible]पर्टमामस्माद स्यैवेति चेन्मन नात्मपतिविधानश्रुत्वविस्त्वपविमावत ३८
[illegible]महादिमतमाहाहंकर्तैवेति स्वनेत्रान्तर स्मात्माद्यादिरूपस्वार्थः ३५ वोद्धमनमाहाहंकारादी
[illegible]विरलोद्वयनयाऽविष्ठिन्नानितरिकजातात्मवात्मासंसारीतनतः इत्थगन्तव्यको विज्ञानान्त्य
[illegible]रूपमात्मीत्यादि सोगनामासत्वित्यर्थः एवमुक्ते शुपत्तेष्ववस्तुविषयता हिरोधार्वविकल्पसमुच्चयो
[illegible]नमस्यैवकस्यचिद्रूपादेपतमष्ववास्माङ्के स्फन्द्रोवा विधयाहंकारादिगतमासाविवेकात्स
सा[illegible]मतिनिर्दिष्टा रागात्पायादिचार्थतामित्याहतनेति ३५ सांसर्गिकी संसारिचिता हि नामस्कतमामास्
[illegible]मानिजानीनं संसारितामिति ३६ स्कृत नमामास्यैव निरूपपत्तादोषुवामास्यदृष्टानेनेनापरमार्थो
[illegible]विरार्थमतिसुलामासत्वेनि नायमाद्धैर्म्यविामासोदृष्टवनेवि सुवार्दर्णपारनतरस्यपुस्फकस्य विद संगत
[illegible]वधर्मः मुख्याद्यपाधिभावस्तकस्वातिचिदेन विकल्पाधिकरनिराकरोतिधर्मानान्यत्र स्यस्तुति
तदेवस्यष्ट्यामि स्वयमिति तु या सिद्धेकत्वाच्यनरस्य चेदाभासाधर्माः स्यात्तदाविप्रतेत्यतरस्मानि रूपगावितृत्वेसावनक

...लक्षणाद्यापि यत्र शब्दस्य तात्पर्यं सम्बन्धशब्दार्थं लक्ष्या चात्मादि शब्दानामहंकारादिः तिर्यक्शब्दस्यात्मनि चेद्भवति : कथं न
[illegible] द्भवेदहंकारादात्मा भ्रमशब्दे [illegible] जनेनात्मप्रत्यायकस्य प्रत्यायकत्वादिति सिद्धान्तमाह आत्माभासस्तु निगोऽपि न स्फुटः
[illegible] चवस्तुनाः नात्माभासे आत्मवदात्मप्रत्ययालम्बनो भासते यथा तथात्मादि शब्दैः शब्द्यते यथा प्रतिभासस्य
[illegible] यथा तु शब्दस्य प्रत्ययो यथा : मुख्यत्वात्मनि [illegible] वसानेन यथा गम्यते : प्राप्ता दहनी [illegible] उल्मुके दहनं
[illegible] उल्मुकादौ प्रयुज्यमानो [illegible] साक्षाद् उल्मुकादौ न च पर्यवस्यन्ति [illegible] यतो दहन
[illegible] नोपपद्यते [illegible] मात्मा भिमान [illegible]
[illegible] विचार्यमाणे मुख्य एव
[illegible] नेति सर्वस्य यथा [illegible] भिप्रायः ॥ २१ आत्माभासं [illegible] इति श्लोके सिद्धान्तिनाभासोऽङ्गीकृतः : सत्यमेव [illegible]
[illegible] तथाभासमानः : परमार्थोऽपरमार्थः : [illegible] परमार्थ इति सिद्धान्तवत्
[illegible] आभासो यथा [illegible] दात्मशब्दस्य लक्ष्याच्चाले उल्मुकादौ यथा [illegible] २१
[illegible] दस्योऽत्मवाभासो यथादर्शेऽनुकारतः : आभासान्तु भवत्येव मादर्शाने तु वर्तनात् ॥ २२
[illegible] आत्मनि भासो [illegible] वादिप्रोक्ते [illegible] आत्मनो विविक्तो नैव चैव च २३
[illegible] आभासो [illegible] इति विवस्यादर्शोऽनुकारतः आदर्शाभावाभावे [illegible]
[illegible] विधा [illegible] आदर्शाभावे [illegible]
[illegible] विवेकस्यार्थः : आभासान्तु भवत्येव [illegible] आदर्शान्तु वर्तनात् [illegible]
[illegible] तथा [illegible] आदर्शप्रति [illegible] आदर्शाभावे
[illegible] आत्मनो [illegible] विमुक्ता दर्शाने [illegible] आदर्शानान्ना
[illegible] ॥ २२ [illegible]
[illegible] आभासो [illegible]
[illegible] : प्रतिबिम्ब [illegible]
[illegible] आत्माभास [illegible]
[illegible] परमार्थो [illegible]

६५

नदेवं यथा शुक्तिरजताभासनहा [illegible] शुक्तिकेयमित्याद्यन्वयस्य सहहमाविभक्तार्थावभासेनेन परमार्थरूपेण तथा न
[illegible]

अविद्यामात्रत्वात् संसारो [illegible] ४५

[illegible] ४६ सिद्धान्तेत एवमनिरूपितनाश्यपोः संसारमोक्षौ [illegible]
[illegible] संसारो ऽविद्यामात्र एव [illegible]

६५

[illegible] त्यमन्यथमस्याह द्वयोरेवेति वेदिति द्वयोरप्यदर्शनादेवेति संबंधः नहि मुखाभासदर्शने विंबग्रहो राभासेह
[illegible] संयुक्त मोरयंबपदीत्यपाके यौचनसंयुक्त मोरपि न दर्शनप्रसंगात् नन्वपाह द्वयमेतेनसामान्य द्वयोर्द्वयोर्मेर
[illegible] नहि सत्त्वपरमार्थवस्तुनः संज्ञाभासइतिचनर्षीयदेहद्वानेनशंके नेत्यूप्यापनि संतो विद्यमान सैव
[illegible] केयोगहृद्रयस्याहोस्तु इस पंचावाधोकद्वाचिन्हीहि दर्शनमयानपाताख्यामासस्यापि वस्तुनः
[illegible] वस्तुत्व वहूर्ध्वातायाधोदर्शनस्यादित्यर्थः २४ वैषम्यो राहूयपनि राहाविति वेद्वायपरागा
[illegible] त्याति शास्त्रप्रमाणेन पुराणादिशास्त्रप्रमाणेनोवा राहोः सैहिकेयस्य वस्तुत्व सिद्धं निश्चितं
[illegible] निश्चायके प्रमाणे सतीति शेषः नहि मुखदर्पणयोः संबंधात्पूर्वमस्ति वा तद्व्यतिरिक्त वस्तुना
[illegible] भासस्य केन चित्प्रमाणेन क्वापि संभावितेत्यर्थः राहोर्वस्तुत्वमंगीकृत्य तदाहीनिकानेनगुणेन
[illegible] नीनस्यापिनास्ति वस्तुत्वमिन्याभासस्य वस्तुनार्थं हसानइत्याह छायापदेति निस्यान्स्मरया
[illegible] तेतु निचेनन द्वयोरेवाप्यदर्शना ग्रहणस्येनाहष्टिः स्याद्राहोस्तु तत्स्वरूपेषा : २६ राहोः प्रागेव
[illegible] नासिद्धंप्रमाणेन : छायापदेन वस्तुनेनस्य स्यात्स्वं युक्तिः : ५ छायाक्रांतेन
[illegible] वस्तुनः साधके : तदर्थान्तरनिहस दृश्यमर्थान्तरं वदेत् ५२ माधः यांदिच यत्का
[illegible] सेवनात् छायायामन्यद्दृत्वाद्यामेनच दर्शनात् ५२
[illegible] निके यांचित्पदः नस्मिन्छायापदेन नस्य राहोर्वस्तुत्वस्यान्मुखाभासो यथा दर्श
[illegible] युक्तिः सचाराद्रित्यर्थः ५ वस्तुच्छायास्थनेरित्यत्र पन छायायाव वस्तुत्वे सर
[illegible] तत्राह छायाक्रान्तेरिति नहि तत्र छायायामिति शेषः नन्वत्र छायालेचन प्रतिषेध
[illegible] ननस्या : वस्तुनस्मपि लोपयिष्यतीति चेन्न तत्र वस्तुनो साक्षादेवानर्थान्तरेनाद्य इत्याह
[illegible] स्ववान् [illegible] भेद्यसंगादित्यर्थः नहि तीयो निषधस्यापि मात्रस्यापत्ताः
[illegible] निवारणाद्वस्तुना [illegible] निश्चयपात्तिविवक्षनियामकाभावादितिहृदयम् ५२ पदवुक्त
साधः यांदिका यदर्पणात् [illegible] नाप्यावस्तुनोमिति तद्व्यापारस्यापि सिद्धमित्याह माधः यांदीति छायाग्रप
विरुद्धया पस्मादायांदिकामेत [illegible] नाडहाडु वायसेवेत्यादि भिन्नावर्छायायाहेत्वसतामायाहेत्वसतां
याहेत्वसतायाहत्त्वसाधः यां [illegible] तमानधिलाकृच्छायायामाधः यादिदर्श

परपदेमोहतत्तिरोधमन्त्रा स्वपदेनामासाभ्युपगमेनामहि विरोधमाह चैतन्येति बुद्धेरन्तःकरणस्य चैतन्याभासत्वा
त्मानत्वस्यानुपलाच्चैतन्यस्याहं नट इवेदं न मात्मानैतान त्वेन्यन्तानन्तेन्यात्मा द्रिष्टान्ते आत्मम
नित्यादृश्यनो निधुस्फन्नेवदन्तरस्यार्थः अथवाभावः अन्तःकरणस्य भावेवेतन पुनर्यति विवनेन नस्य काशाभासोऽस्य
कुन्नुर्भवति मयथानलेमति विविक्तः सविलानयान्बुद्धौ आनंदिविवेनचैतन्यस्य नित्यप्रकाशमादृश्य न भवति न
नःसाभासा याबुद्धेः गच्छन्तिसंबद्धमानादृष्टान्तैर्वेदस्यात्मानं लल्लाणयावबाधयतीति संगच्छन्ते व्याख्यानिष्ठ
केवात्मानिधुयान् महत्त्वस्तुपयेदेवेदान्तवेद्यलानेस्पनाश्रियो स्याज्ञानरंचननन्वयमनदृतिप्रसिद्धिरेवात्मन
स्याहितस्याभासस्याभ्युपगमः शुद्धनिस्पृहतिस्यापाविद्विः कर्तृत्वहति ५० यद्यप्येवमाभासाभ्युपगमेवेदम्स्वति
रामस्युपपद्यतेनतथाप्यात्मन ज्ञानानात्माद्दृष्टान्तानेस्वतंत्रोत्रिलियावहारसिद्धिः समस्योनतिष्ठकतेमन्तनीति
नूनलानथशन्तोवभ्युत्पाद्यमानस्यात्मनि निश्चयोहन्तिलभन्तेव्यवस्था कथं सामासवृद्धिवाचकः स्तम्भस्यात्मानि
देहात्याभासनात्वृद्धेरात्मनस्तत्त्वं नूपला स्पादेवेज्ञानशानुयावेदः प्रमस्तीतिप्रयुज्यते ५० मन्त्रस्य
स्याद्यार्थोयाभिन्नोविकाश्ययोमयथा करोतिगच्छतीत्याद्यैवदृष्टो लोकप्रसिद्धितः ५१ नानयोर्द्वा
भ्यामेवलोके दृष्टस्तेनातथा जानानत्यर्थोप्यकोहन्तर्योश्रुयतेनिगद्यते ५२ आत्माभासस्तुति
हवाद्योभावत्योश्युधियः क्रिया उभयं चाविवेकेनजानातीत्युच्यतेमृषा ५३
लक्षणानि गच्छतीत्याद्यो लोके दृष्टो यथा तथा लोकप्रसिद्धितः एवं जानातिकरोतीत्यादेरप्यात्मेकाश्रयत्वे
प्रसक्तेऽमत्यर्थोः ५० यथैकाश्रयत्वमनयोर्दृष्टं तथाभिन्नाश्रयत्वमपि यद्विविक्तिं नस्यादित्याह नानयो
रितिः नानयोः मन्त्रे निमन्त्रयत्योर्द्वाभ्यामेवलोके प्रयोगमुद्दृष्टं तथास्तेना व्याकरणानूपायाभावनन्दृष्टम
नोजानान्त्यर्थोयुक्त्याश्रयत्वेनात्मामस्य याथो अयः बुद्धिः तत्र यथाश्रयदृतिः आत्मेप्वतायुपयोगेकोहे
तुःसतिगद्यतामित्यर्थः ५२ तत्र त्यमत्वयद्यार्थकाश्रयत्वं मात्रमनसम्मतेनैव संगच्छतेत्युच्यतेकिं वापरस्मा
दीनलनुप्रायेकाश्रयेनन्वाघट्टनाह मिथ्यातीत्यात्माभासस्तुतिनरनाहतुः प्रकानिषेधार्थः आत्माभासावुद्धि
गतोतिलक्षवाच्यः धियावुद्धि क्रियाहानिनूपाधावर्थो तत्र त्यर्थः नयोश्चात्माभासो वुद्धिवृत्तमुभयं चाविवे
केनयरमार्थात्मनाविवेकेनमृषैवजानातीत्युच्यते नयोश्चात्माभासस्यान्तक्रियावत्त्वबुद्धेरवाधग्राह्यादि

आत्मस्वरूपस्य ज्ञानाद्वानुसन्धमेवमात्मलेसंसारदुःखेन हृष्टोऽनेन [illegible] निरञ्जनस्वरूपनिस्पृहात्मा: ४६ मनोन्मनस्थि
तकल्पनानाशेनैव [illegible] ते आत्माभासाश्रयत्वेन विकारवत्कारणः: आत्मैवात्माभासाश्रयः आत्माभासत्वा
[illegible] जीवत्वप्रयोगाभावात् : समवायः स्वधर्मस्य : अन्यथैव विकारवान्भवतीदं: जीवश्चैव संसारी भवतीत्यर्था
[illegible] स्वरूपं न रागादिभिर्विशिष्टमनात्मस्वरूपस्थितं [illegible] स्वरूपेणात्मनि : आत्माभासव्याप्तात्मनो भेदकल्प
[illegible] स्वरूपात्मनि [illegible] जीवात्मैव संसारीति नालं मोक्षेति केवलमन्यथैतरन्यथा : ४७ [illegible]
[illegible] : समाधियोगाभ्यासेन : [illegible] आत्मनि समारोप्य [illegible] प्रमाणानामभावेन [illegible]
[illegible] ज्ञानात्मा [illegible] प्रमाणमलेनेति परिहरति आत्माभासपरिज्ञानात्मैव आत्मा
[illegible] : [illegible] : आत्माभास [illegible] आत्माभासमात्रमात्मना
[illegible] : [illegible] निराग्रहः: आगमरहस्य
[illegible] आत्मन: [illegible] विवेकेन : [illegible] स्वरूपमात्मज्ञानतया ४६ आ
त्माभासाश्रय आत्मा अन्यथैव विकारवान्भवतीदं: जीवश्च संसारी नित्य [illegible] ४७ आ
[illegible] ज्ञानात्मान [illegible] निरागमा : ४८ [illegible]
[illegible] : आत्माभासाश्रयात्मज्ञाना [illegible] विवेकेन : ४९
परिच्छिन्न [illegible] : निष्कलत्वं: [illegible] निरवद्यो निरञ्जनः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च [illegible]
[illegible] : [illegible] : [illegible] च
[illegible] : [illegible] विषयक
[illegible] : [illegible] : ४८ [illegible]
[illegible] संसार [illegible] :
[illegible] : [illegible]
[illegible] आत्माभासाश्रय [illegible] आत्मा [illegible]
[illegible] विवेक [illegible] ४९

ई.प.
स.टी.
६६

एवंभूतमात्मानमज्ञानादिशब्दवाच्यमात्मनो नापश्यन्निति प्रतिपादितेनैवाभेदेन तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थबोधाय
न्वयपरिहरति यस्मिन्निति ... एक एवात्मा सर्वभूतानि इ: । योऽहिंसको लोके गुणगणं सर्वेषामात्मनः सर्वात्म
त्ववान्‌ ... ऽस्मात्‌ ... भूतानि मात्मन्येवाभूत्‌ ... नि इ: शुद्धपरब्रह्मरूपमात्मानमेवानुपश्यतीत्येकत्वे
... यस्मिन्‌ नियेषामिति ... मायया ... सिद्धि ... सर्वभूतेषु तेषां ... वाच्यते येन ... वात्म
... तासु ... सर्वं ... तस्मिन्‌ ... मनुः संभवाननेकात्मवादे ... ततः संभवत्यर्थः ५१
... तात्पर्यमपि ... एवात्मेति ... अहं कर्तेत्यादिमिथ्याभिमानाकारस्यात्म
... मिति ... यासु ... ऽज्ञानात्मयाऽपि ... मोहजरामरणसुखदुःखेनेत्येवमात्मानं विदित्वेति
... नात्मनो ऽज्ञानात्मनो ... समागमात्‌ ... त्यादिधर्मवत्त्वादहं कर्ता न स्यामन्यत्‌ ।
... मोहजन्यान्नदृष्ट्वा ... शब्दप्रत्ययाः ... तेनसाक्षात्‌ ... तत्संस्कारभ्रान्तिस्तु ... तेषां
... मेकत्वमात्मा नित्य: । कोऽविशिष्टः स: शुद्धः ... तेषां ... वाच्यते येन वात्मनः शुद्धः ५१
... नि शाश्वतदेहात्मबुद्धेरर्थसु ... नाम नामादिमत्त्वाकारोऽस्ति नित्यस्यात्मनः ५८
... नस्य ... नापि ... ऽ ... न ज्ञानानीत्यादि ... निर्वाच्यानन्याऽपि ... ५९
ते ५९ ... नामप्रयार्थेन वेदस्याप्रमाणत्वात्‌ सा च ... गतिः ...
६० प्रसिद्धं ... लोकस्य ... निरात्मना लोकायतिकसिद्धान्तः सर्वानिष्टः प्रसङ्ग
... मात्र: ६० नन्वेवं ... न्यायादिजालान्यादेरात्मन्यनात्मबुद्धेरनात्मसंभवेन हिंसायेन
... मोनिग्रहमित्र ... नहि ... लोके ... संभवतीति ... केन ...
... ६९ ... मात्रमूलाभावात्‌ ... नापि ... ततोऽपि ... मिति गतिर्वाच्येति चेत्‌ ... नामिति न
... लौकिकप्रत्यक्षानामेवज्ञानानामादीनामप्रमाणत्वात्‌ किन्तु वेदस्यापि ... प्रत्यक्षेण ... लौ
... कस्य ... देशकालाभिप्राय: ... वेदस्याप्रमाणत्वान्नेष्टं च ...
... निस्प्रमाणत्वेऽपि ... वेदस्य प्रमाण्यं ... ऽबोधकारलाभादेवगतिर्वाच्येति चेत्‌ । न
... वगतिः । किमीहक्‌ ... मिति सिद्धान्तिनः ... काम्यहानानीति तन्न ... निसर्गसिद्धमिति
... प्रतिपाद्य: ६१ ननु ... न ... सिद्धा ... गतिः ... ऽपि ... सिद्धा वा

द्वितीयं समन्याहत वह्नेरिति समवायसम्बन्धविचार्यमाणो क्रियावत्मानुमेरववोधश्चिप्रकाशते नालिनापपात्मनो
वबोधस्वभावत्वात् क्रियाविषयत्वेनात्मनःस्थापितत्वात्तत्र वगम्यते नीतिनिर्देशोपयुज्यते तथा चमतीतिमात्रश
ब्दोपरापितत्वे द्रव्यविषयत्वेनानात्मा देहस्य पर्यायोपमिति नतु लोकव्यवहारविरोधः स्यादिति विरोधावा
भवतीत्यर्थः ५४ तथाजन्यज्ञानेनैवेति तत्त्वतो कर्तृत्वमुपपन्नत्वात् बुध्यात्मनोरेकैकस्मिन्ज्ञानोत्पत्तौ उपपत्ति
नोपामितिलिनयानुपपत्तिः यस्मादर्थेनोतत्त्वात्तद्योरेकत्वाद्योगात्तज्ञानोत्पत्तिरसंनिधिनिमित्तत्वात्
शक्यतेऽप्रयाप्युपपत्तौ नित्यत्वे तेऽध्यासत्वाति रेकेनमलिङ्गविधेरनिरूपणात् तथा ज्ञानविज्ञानमिति भावबुद्ध्या
ज्ञानज्ञानशब्दप्रयोगस्यात्मनि निवृत्तत्वे तदुक्तमाह नापन्नस्तु इति भावप्रत्ययेन धातवर्थसामान्यवचनेन ज्ञा
नं ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोगस्यात्मनि नयुज्यते इत्यत्र तु एवं कर्मणि नहीति क्रियामात्रवे
वाचिनेत्यर्थः ज्ञानमेनाऽनित्यत्वप्रसङ्गेन त्वात्मनि एतनित्यस्यात्मनि तत्त्वतिषु नासम्बन्धितत्वार्थः ५५ यथाज्ञा
नमुक्तेनबाधोऽलिनात्मनो विधेयक्रिया अतो नात्मनः स्थापितज्ञानानीति नयुज्यते ५६ ना
पि ... वशब्देन ज्ञानशिरस्यापि युज्यते न ह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति ज्ञानसन्तान
... बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वे करणत्वेन कर्तृत्वेनापि ज्ञानत्वमित्येवं कर्मणा बुद्धिर्निरुच्यते ५५
नानीतिज्ञानमितिकर्तृव्युत्पत्त्यात्मनि ज्ञानशब्दः ज्ञायते ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दप्रयु
क्तिर्न यथा ज्ञायते नेनेति करणव्युत्पत्त्या ज्ञायते नेति ज्ञानमिति कर्मव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दप्र
युक्तिर्नेत्युक्तम् इत्याह नवुद्धेरिति बुध्यतेऽनयेति बुद्धिरिति व्युत्पत्त्या बुद्धिशब्दवाच्यत्वे बुद्धेरन्तःकरणस्य
स्यात्मा ज्ञानमिति योजना नाम तदात्मनः करणमिति करणव्युत्पत्तिपक्षे बुद्धिशब्दवाच्यस्यात्मनः के
शणनापयन्नाकर्तृत्वं तदा करणत्वादेकस्यैव करणस्यात्मनः करणमकर्तृकत्वे विरुद्धमित्यर्थः नयो
ज्ञायते इति ज्ञानमिति कर्मव्युत्पत्त्यात्मनोऽसम्बन्धमप्रयुज्यते स्वसंवेद्यत्वात्तथा यत्ने ज्ञात्वे
नरस्याभावादवेनकर्मव्युत्पत्तिरपि नेत्यर्थः ज्ञायते इति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या नरस्माद्विति चेन्नवे
वनैवात्मैव पाधारत्वमात्रेणात्मनः प्रत्यक्षेऽपि ज्ञानत्वे सति तत्पाधारत्वेवानाधारत्वधारणाधार
स्तत्त्वादेशापेक्ष्यत्वमितियागात् ज्ञानशब्दोऽभिधेयत्वमप्रसंगात्तेनोक्तिनायः आत्मनो ज्ञानत्वमपि

67

बुद्ध्यात्मनोरन्योन्याध्यास [illegible] व्यवहारस्तु ज्ञेयं दृष्टान्तमाह देहवदिति । रूपादिमत्त्वेन घटादिवद्देहं यस्य कायोऽपि
गोपि देहे ह्येतेन नास्त्यध्याय [illegible] दृश्यः स्थूलसूक्ष्मादि यस्य यो दृश्यत्वेन याबुद्धे ज्ञेयत्वेन ज्ञानस्वभावो यत्वेपि
विद्याभ्यासस्याभासज्ञानं [illegible] लौकिका वर्तन्ते मा भूदेवं तदाह ज्ञानिकमाह स्वात्मनदृति
विकारसहित स्वात्मा [illegible] विवेकाद्धि कार्ये ज्ञानादिकार्ये ह्यात्मनि सिद्धिरित्यर्थः । यद्वा स्थूले देहे
यस्तु देहं स्वस्य [illegible] सिद्धे न माहिरहं स्वस्यायो योपि स्याद्बुद्धि यत्नसर्वैः लौकिकास्तु स्वसंस्कारयोः
[illegible] वर्तमाना ज्ञानस्वरूपानिव चेष्टा स्वेव ज्ञानेन वर्तन्ते तद्बुद्धेर्ज्ञानकर्तृत्वेन स्वात्मनोऽज्ञानाश्रयत्वेनैव
[illegible] स्वरूपं भवतीत्यर्थः । ६७ न चेल्लौकिकाज्ञानस्यात्मनि विनाशो यद्यपि ज्ञानमा
त्मानेव [illegible] नानात्वाज्ञानमात्मस्वरूपमित्यन्यत्राह बोद्धव्यमिति एवं बोद्धू

[illegible] प्रत्ययेष्वज्ञानातीति च लौकिकः । वर्तते ज्ञानकर्तृत्वेन तद्बुद्धेः स्वात्मनः ॥ ६७ ॥ बो [illegible]
[illegible] एवं प्रमाणेष्वविशेषे । मोहितास्तेन ज्ञानमिन्नाः लौकिका जनाः ॥ ६८ ॥
[illegible] बुद्धीनामविवेकात्प्रवर्तिताः । ज्ञानानीत्यादि [illegible] प्रत्ययाश्च तत्र

[illegible] बुद्ध्यात्मनोरन्योन्याध्यासाद्विशिष्टज्ञानानि [illegible] समाने बोधे बुद्धिप्रभवैः [illegible]
[illegible] सत्यपि तन्निर्विशेषे मोहिता लौकिका जनास्तानि [illegible] रूपाद्ध्वंसीनि [illegible] बुद्ध्यात्मा
[illegible] ज्ञानेन [illegible] विनाशयोरसाक्षिकत्वात् [illegible]
[illegible] भावः । ६८ यस्मादेवं विचार्यमाणे प्रमाणसिद्धः कौटस्थ्यस्यात्मनो न विकारित्वमा
[illegible] तस्माज्ज्ञानमात्मस्वरूपत्वमवगतं तत्र [illegible] नापि [illegible] यस्माच्च बुद्धिसंसर्गा
[illegible] नोनानात्वं [illegible] बुद्धिस्थ नात्मनः पृथक् ज्ञानस्वाभाव्यकारो
[illegible] तस्मादात्मबुद्धितत्स्थाभासानामविवेकाय [illegible] मेव व्यावहारिकं तु धात्मनो
[illegible] ज्ञानानीत्यादि [illegible] परमार्थतो [illegible] सदालवनमस्तीति [illegible]
[illegible] तस्मादिति ज्ञानानीत्यादि [illegible] भावीनहि [illegible] प्रत्ययाश्च तत्र [illegible] ६१

…मनन्तरश्लोकाभिप्रायं निरस्य बहिरिन्द्रियैरात्मनो ग्राह्यत्वं दृश्यरूपमिति शङ्कायां दोषमसंगतत्वार्थः । य
…आत्मनो गतिशून्यमेव शास्त्रे वेदान्ते बहिर्व्याप्तो नित्य इत्याह यतो नित्यमात्मा नित्यमिति हेतुगर्भं विशेषणं
…रूपमस्यैवोपाधिकोऽज्ञानात्मा द्विरूपरूपेण गतः सम्भवतीत्यभिप्रायः इहात्मा हृद्गतमात्मा दृश्यति ।
…दृश्यमानेयत्स्वप्ने सामान्यसमानेनैकं स्वरूपत्वाद्दर्शनं दहिहि तत्तन्मात्रमेव विशिष्टं सिद्धं
…मित्यक्षरार्थः । साक्षी स्वरूपत्वान्निरोधाद्यनुपपत्तिः समुपाधिसमं विमिति तत्त्वाभिज्ञ्या
…विवसतिभावेनोपाधितो भेदाद्वैतस्य भावे विशेषान्न एवं स्वरूपं भवति । एकमेवैक
…रूपमिति मन्यते ॥ ६२ ॥ यथाकाशमिति स्वरूपस्य परमार्थस्वरूपस्य वास्तवाविवेकात्मीलनेन

…अभियुक्तः प्रसिद्धिः शुद्धो बुद्धिविवेकतो गतिशून्यो नवदोऽयं प्रमाणैः सेवकस्तु न ॥ ६२ ॥ आदर्शमु
खमात्मानं स्वरूपं हि मनसा चैः स्वरूपप्रतिबिम्बं हि स्वाकारेण हि दृश्यते ॥ ६३ ॥ यत्र यत्राव
…तयोरेवाविवेकतः जानातीति च कियत्सर्वलोको वक्ति स्वभावतः ॥ ६४ ॥ बुद्धेः के
…ज्ञानाज्ञानाभ्यां निरुच्यते नयाचेतन्यमध्यस्य तन्नबुद्धेर्गृह्यते ॥ ६५ ॥ स्वरूपं चा
…ज्ञानं नित्यं ज्ञेयानि ज्ञानेयत्तः नतु ध्यानाद्वि यतनेन साक्षात् ज्ञानं नामिपत्वा सदा ॥ ६६ ॥ वे

…त्वमस्य तत्त्वमित्यादिव्यपदेशाद्युपाधिनिबन्धनस्तत्त्यात्मानि निरूपितस्तत्त्वादिव्यपदेशाद्युपाधिनिबन्ध
नत्वमुपादाय नित्यबाह्यतिकमाह यदेतित्स्वभावमासन्नाभासः प्रतिबिम्बभावरूपितया वन ॥ ६५ ॥ यद्बुद्ध्याम्यास्तु
…मनस्वपि बुद्धेरिति बुद्ध्यात्मनो साक्षाध्यात्माध्यासे सत्यन्योन्यधर्मसेकराद्धात्माज्ञानात्वदं
…निति चव्यपदेशो भवतीति सम्यक्तात्पर्यार्थः ॥ ५५ ॥ ननु बुद्ध्यादिभिरात्मनि ज्ञानमनुपाधेनेन नः के
…भिनुषु न तस्मात्मनैवेन स्वबुद्धाज्ञानरूपितया यत्स्वरूपेचेति ज्ञानमात्मनः स्वरूपं नहेतावज्यो
तिषाज्योति …मेव ताम्रत्स्वरूपेण ज्ञायतु रूपः स्वयंज्योतिः साक्षी चेत्यादि श्रुतेः ज्ञानस्य नित्यमेव ।
यतस्तस्मान्न बुद्ध्याज्ञानेन … आत्मना वायमन्येन वा चक्षुरादिज्ञानेस्वदा पिवन्कि यतत्त्वार्थः ॥ ६६ ॥

उ. प. स्वप्रकाशसाक्षिणः शक्तिग्रहणयाभावाभावासिद्धेर्नाहं साक्षिसाक्षिध्यमात्रेणैव नास्ति हेतुः कूटस्थस्याभा
स. टी. साभ्युपगमेनेति शङ्कते अथ... ति तत्र वक्तव्यं किं साक्षिशक्तिसन्निधानमात्रमन्यथासिद्धं हि नकिंवानन्त
६८. नविशेषयोगादिति तत्रा... यन्तावन्नरूपस्थिते नेति निर्विकारः स्यादेतदुपकारितानित्य यत्नादित्यर्थः
...तान्नस्याध्यस्ते साक्षिणः कार्यस्यावद्योपकारित्वादुपकारपदवाच्यातिशयजनकत्वादित्यर्थः
...गमस्वरूपस्य... न्यत्रापीति साक्षिणः स्वरूपेण सर्वत्र सदा सान्निध्याविशेषात्काष्ठलोष्टादीनामपि सि
द्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । १५ एवमाभासानभ्युपगमे दोषमुक्त्वा इदानीमनत्माध्यासदोषपरिहाराय तदुपपत्तिं सदृष्टान्ता
म्भस्तुति... नेत्रयस्य... तृमात्मनो व्यवहारोपितधर्मसिद्धान्तमिति वक्ष्ये विकल्पयन्नर्थीति याह्नः ... विवेकेन मोहा
र्थिना साभासिद्धाध्यस्तरूपदृष्टान्तोन्नासत्वाध्यस्तोमननेनैतावतापि विकल्पार्थः साधेन रज्ज्वहाध्यस्त

अध्यस्तस्य समीपेन सिद्धिः स्यादिति चेन्मतं । नाध्यस्तस्योपकारित्वादन्यत्रापि प्रसङ्गतः ॥ १५ ॥ अर्थी
दुःखी च यः श्रोता स नाध्यस्तोऽयमेव नरः । अध्यस्तस्य च तु विवेकार्थी वचनं तेमतं ॥ १६ ॥ कर्ता
ध्यातः सदस्मीति नैव सद्गृहमर्हति सदेवास्मीति मिथ्या नि... कर्तेश्यन्तगृह्यते ॥

... नत्वायमविद्वांस प्रसङ्गरूति हृष्टमन्यध्यस्तस्य चेति आत्माभासानङ्गीकारवादिनस्तेद्वाराभा
... ज्ञानकार्यसंबन्धासिद्धेस्तेन च विनार्थित्वाद्यसिद्धेराभासाभ्युपगमप्रसङ्ग इत्यर्थः । १६
... श्रयमतिकर्तेति श्रोतृत्वार्थित्वाध्यस्तस्य च मेदेयतो कर्तानाकर्तृत्वादिधर्मको विकारी आत्मा ज्ञ
... नन्नास्सदहमध्यस्तोऽस्मीति सद्गृहसदादिशद्धानिर्दिष्टंब्रह्मात्मग्रहं नार्हतिविरोधादि
... सद्ब्रह्मस्वध्यस्तो निर्विकारः सन्नात्माहमस्मीति नद्गृहमण्यार्थ बोधनार्हति न लभते इत्यर्थः
स्कन्धबाधप्रसङ्गाच्चाध्यस्तोऽनयुक्त इत्याह सदेवेति ॥ ६८

[illegible] द्दीनामविवेकमूलः सर्वो ग्रहाशेन न पारमार्थिक इत्युक्तमर्थं द्रढयितेन रूपदर्शनादर्शनिकायायाः
[illegible] स्यमद्वार, ग्रीतु विधापित्वेन स्यविस्पते ग्रधास्पनेनयनेतिशेष : न्यायः ध्यासस्यं चिदाभासस्य बुद्धि
[illegible] विवेके ग्रात्मनो ध्यानेऽध्यासायाबुद्धिपवदह इत्यर्थः १° यस्मादेवं चिदाभासाविविक्ता बुद्धिस्तस्मात्
[illegible] पश्याहक स्पतिभाससिद्धिरित्याह बुद्धेश्चिदितिगद्यायोनपद्य ११ एवमाभासविविक्तप
[illegible] पालाधपानार्थिकाणां वा मोहो ज्ञाने किं यत्र इतितयावाङ्मनामपि बुद्धिमतिरिक्तो ग्राहको
[illegible] नेयामाह एवेत्याह स्वयमेवेति स्वयमेव च प्रत्ययाद्दितिशेषः १२ यद्येवं प्रत्ययानां ग्राहकमन्येषि
२ [illegible] ह्य प्रत्ययमेव ग्राहकाकारं वाङ्मामन्यन्ते नेति नमनस्यानुभवानुसारित्वादाभासनिभ्युपगमे
ग्रादर्शानुविधायित्वे ज्ञायायायाप्रसूपतेस्ते बुद्धिधर्मानुकारित्वे ज्ञाभासप्रनर्थपाते १° बुद्ध
स्तु प्रत्ययाप्तस्पादात्माभासेन दीपिताः ग्राहकात्व भासनेदृशानेवात्मकाद्यः १९ स्वय
[illegible] भासने ग्राहकाः स्वयमेव च इत्येवं ग्राकारितन शक्तिपोधर्मसोगताः १२ यद्येवं नान्य
[illegible] किं नह्वारणाः प्रत्ययानां भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राहो सदापदि १३ अनान्वयी ग्रा
[illegible] न यामित्येन दृप्तिनत्सामे ग्रविनितप्रत्यत्वनात्दन्यास्मिन्न ग्राहके सति १४
कथं मन्द्राकौट [illegible] पाप्रायेन स्व एव्यं इत्ययितिपघेवमितिने शब्दयानाम्पहरूपाय नेन साहित्यानित्य
[illegible] ग्राग्राहूतिमध्ये वेतौ ह्य वदितिनन्मनस्वारणाकि मांसिन इच्चानामिन्यूते स्वरूपाः सन्याहयावा
[illegible] विवेत्रेग्राम न्यानाकेयुतानामा वा तुल्यानिवितापोसदास्वतः सिद्धत्साहित्या नेननग्राह्यो
[illegible] न्याधि सविन्नग्र [illegible] तो सो हि सिति स्यभिन्नावलाते बाग्राहकोऽन्न योस्याप्यानन्ना
[illegible] सिंकि माया सङ्कल्प [illegible] ग्रात्मने स्वरूपेनातो बोधस्तु बोधे वासमिते प्रकाशनश्रुति दृश्यते एतत्
[illegible] एतद् [illegible] पभिज्ञानो ज्ञा [illegible] ग्राहक इत्यत्तस्मै प्रत्ययसस्मत्र इसेवेत्यग्रहकन्नाहाते तित्रस्यति ग्रप
मध्ये ग्रत्ययग्राहक प्रत्याना [illegible] ग्रात्मनो स्वप्रकाशतोवा ग्राघेअन्याहाचितित्र सेति प्रसाक्षिनग्रा
हके सति ग्राते [illegible] नितनिनजा [illegible] स्वप्रमा सिद्धः कथं प्रत्ययानां ग्राहके ग्राह्यः

उ॰ प॰
स॰ टी॰
९६

००यमथा [illegible] नान्येन [illegible] स्वप्नवल्लक्षणो लिङ्गात्मस्वात्स्वाहंकाराद्यात्मको सर्वेषां ग्रह
णात्मको [illegible] तामिति न दोषान्तरे हेतौ सार्वात्मा इतीकारेणेति स्वहंकारस्मरणात्मस्वबोध
सुखहेतोः स्वप्नसुखेन [illegible] निर्विकल्पादिस्वात्मनि लक्षणोपलब्धोऽन्तःप्रत्यक्षतो विज्ञानशक्तिम् स्वात्मनीयो
व्याप्तेति विद्याद्यात्मा स्वतः प्रत्यक्षमि [illegible] मात्मसमाधिपन्नत्वासीति सर्वविषय ग्रहणस्या
[illegible] व्याप्तो सीति नाहं [illegible] त्यागमीकाराणां चकारान्मनमाधिपन्नात्मनोऽपि न तत्त्वे इहकारणत्वात्
[illegible] स्वप्नसुखेऽपि ८२ एवमात्मस्वात्मनो प्रत्यक्षसर्वबोधा १ थिद्विसत्त्वात्स्वपतेर्मिथ्यात्वात्मनस्मरण
[illegible] रूपेत्याद्यात्मसिद्धिरिति प्रत्यक्षमुखेनैव न चाविद्यैव स्वरूपेण स्वदोषात्मनोऽस्मिन्नुपगम्यते न दानस्या
[illegible] स्वप्रयोगादावपि न प्रोचति विस्फुलिङ्गानामग्निमुख्यानामैव तत्त्वविशिष्टरूपाः स्फुरितपर्वाः ८२ आत्म
सर्वेषां ग्रहणेन आत्मस्वात्मनि निवेशनमात्मनः इत्येकैकाः स्फुरिताद्योपायग्रहेणोपान्तर्मनेन निव ८२ स्व
[illegible] प्रसिद्धात्मरूपेणात्मनि बुद्धिः सदासदा अन्ययाप्यपि न स्यात् स्फुरणार्थं विस्फुलिङ्गवत् ८३ आ
[illegible] सर्वसामान्यरूपो सीमान्तनत्वान्यथा लोकस्य सुखिनो नस्यात्तनत्वं तत्स्वरूपतस्या सीत ८४
[illegible] वेदर्शिसंक्रान्तिस्य प्रियस्य विक्षेपेन सर्वोपासस्व दर्शितत्वात् दर्शनत्वे न विराजते ८५
अतो लौकिकवैदिकव्यवहाराश्रितं हि रायस्य सत्यात्मनो भासते इति सीमान्तोऽवधिरन्तायाः स्वप्नाद्यावात्मनः
[illegible] वेदलौकिकस्वात्माभासस्वरूपं वस्तु सत्तालाभोऽस्ति तो स्वरूपं हेतुपयन्तेऽत्र चान्यस्थानत्वात्सतिस्वाभासा
[illegible] गमे सति अन्यतमभावाभाववतो अन्यपदार्थानामेव योगात्मनोऽन्यत्र न मेव विविक्तस्य चात्मनोऽत्र
[illegible] स्वप्नपक्षे सर्वाभासस्वरूपात्मसर्वबोधात्मनो बुद्धिरिति भावाभावसाक्षित्वेन स्वपरपक्षेऽपि बुद्धेस्त
[illegible] गृहेषु स्वसीमानं स्वपरत्वं स्वात्मनि ८५ तत्राप्यप्रतिविस्फुलिङ्गवदिति दृष्टान्ताभिधानात्
[illegible] तन्मात्रविधानेनैव मितिशब्दः प्रियेऽग्निस्फुलिङ्गवत् बुद्धौ दर्शितसंक्रान्तिः विकारानवदि
[illegible] सत्त्वाभासस्वदर्शनेऽनेन सर्वोपायस्य सत्त्वाभासवदिति दृष्टान्तसर्वबोधेन निराकृतं
[illegible] तथा सर्वस्मात्स्वरूपं विविक्तस्य तस्य तेन रूपेण मिथ्यात्वेन यावद्बुद्धिगतं तत्त्वविविक्तस्य
[illegible] नो बुद्धिधर्मेणैवाभासोऽस्यैव पूर्वोक्तसर्वमिहात्मसंबन्धनिमित्तं ८५ ९२

69

चिदाभासानभ्युपगमपक्षे संबंधो नोपपद्यत इत्यपपाद्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह । अविवेकादिति । अहमात्मानमहंकारं
वा चिदाभासद्वारेणाविवेकात्तत्त्वमविविच्याविविच्य । अहंकारमात्मानं मन्यते । अविवेकाध्यासादित्यर्थः । तेनात्मनि
दुःखं सुखं मनुष्यत्वं निर्विकारत्वेनाभिमन्यते तस्य तस्मात्तादात्म्याध्यासात्स्वयं ग्रहणमित्यत्र आह । अयमभि
प्रायः । अन्तःकरणे चिदाभासोदये सति तत्रैव विकाराध्यासादविविक्तः अहंकार आत्मा ऽयमिति संबंधोऽपि
नन्वेवं तन्निषेधेन तत्रैवाविवेकात्स्वात्मभिन्नत्वाभासद्वारा सामासान्तःकरणस्य चिन्मात्रत्वेन ना
आत्मनादिजगत्कारणत्वेनाप्यलब्धिरिति संबंधसूत्रवाच्यत्वमस्त्वनादित्यन्तप्रयोजनेनात्मना नामरूपसंघातानुप्रवि
ष्टत्वेनाभ्युपगमस्य अध्यासाद्विभिन्नत्वेन दर्शितं तथा तस्याध्यात्मत्वमिति तथा अहंकारस्य चेतन
त्वेन अहंकारस्य चात्मना संबंधः । आभासाभ्युपगमेन निराकरणमत्र अस्य स्वसंबंधत्वमस्य
मान्यत्वमहंकारः सदेवाकाशस्य सद्वत्तत्वं अहंकारविविक्तो वस्तुमेवेति अन्यथान्यथानिष्टत्वं वदेतदा
आत्मविविक्तो भवेत्तस्य । निःप्रत्यागतस्तथा असदन्य विविच्यैवाहमेवेति वदेयुर्हि अन्यथान्यथानिष्टत
शंकोहेपास्मतेऽत्रोच्यते ८० नामिन्नधर्माद्भिन्नस्य मनोधर्मत्वमाकथं संबंधो वाच्यो वा रूपेणानभिमत
त्वेन ७९ दृष्टदृश्यत्वसंबंधोपपद्यते संविद्येकयोः ८१ भ्रान्तिमत्रेऽपि तादात्म्याध्यासस्य संबंधोद
अन्यथा प्रत्यगात्मनो नासीनि संबंधग्रहणेन बुद्धौ ८२
नोपदेशः अतो भ्रान्तिमत्वं नित्यसंबंधेन रूपः ८३ न निर्विकल्पविषयोऽप्युपदेशो ध्येयं वस्तुनो ज्ञानं वा मानसा
नभ्युपगमेन तु पिण्डदेहमिमानहमित्यनहंकारत्वान्विसंबद्धोऽपि बोधयतीति चेदहंकारोऽप्यनया संबंध
प्रत्यासत्तिर्भवत्येव संबंधो न वाच्य एवं सकथं नोपपद्यते येन संबंधेन नत्व
नित्यत्वमप्रत्ययत्वं दर्शितं ८४ असिन्न संबंधग्रहणाभावप्रकरणे दृष्टदृश्यत्वेनेत्यादि दृष्टदृश्यत्व संबं
धाभ्युपगमेनेनं तथापि संबंधग्रहणात्मवत्प्रत्यग्ज्ञानं कारणं तत्संबंधग्रहणापाये न दृष्टत्वमित्यत्र आह
नामिति वस्तुमात्र यत्र निर्विकारे भवेत् कथं संबंधग्रहणाकल्पनमित्यर्थः ८५ मात्रसंबंधग्रहणेन तथा ।
चिनात्र अत्यन्तदृष्टे संबंध मिथ्यात्वेन ज्ञानवदेव दृष्टमिति त्वात्मनि मिथ्याविरहयति भ्रान्तिमतो तिष्ठन्नालोक
वदस्यतोऽन्य दृष्टं दृष्टमित्यनया संबंधाग्रहणेऽप्युक्तं च दृष्टमिति वा मायया नादात्म्यधीर्दिति तस्याश्मा अस्य

उ- प-
स- श्री
१०

नमेव पुरुषस्य साक्षित्वे कर्तृत्वे [illegible] केवलात्मना स्वेच्छयादिसमेतानि च समस्तानि पुरुषस्य ज्ञानस्य च ज्ञेयो
बुद्ध्यादिवाच्यार्थस्य देहस्य. बुद्ध [illegible] सत्वस्यानेना [illegible] वे यथा ह्यात्मा [illegible] नाम धर्म सर्वाणि युक्तस्य
समेतानि समस्तानि पुरुषस्य [illegible] नेत्र [illegible] मिति [illegible] आत्मा [illegible] सम्यक् नेत्रावहार
के. [illegible] नाम [illegible] [illegible] सर्वेष्वाधिरूपी लिङ्गो भवति [illegible]
[illegible] ५१ [illegible] संस्काराः [illegible] च विषयानुक्तो
[illegible] विशेषणानि विशेष्याभावात् [illegible] ५२ विशे
[illegible] विविच्य [illegible] समेतस्य [illegible]
[illegible] विशेषणमिति समेतानि च [illegible] इति [illegible] न ह्यात्मा
[illegible] मात्र [illegible] इति [illegible] कर्ता [illegible]
[illegible] पुरुषस्य [illegible] ५१ पुरुषो
[illegible] विशेषणानि विशेष्यानि [illegible] ५२ समेतस्य
[illegible] विशेषणानि [illegible] कर्तृ रेव च ५३ बुद्ध्यादेः [illegible]
[illegible] कर्ता च साक्षिणः [illegible] किंचिदप्यस्य [illegible] ५४
कर्तृ [illegible] विशेषणमेव [illegible] चकारात् [illegible]
[illegible] कर्ता विशेषणमिति [illegible] ५५ [illegible] सर्व [illegible]
[illegible] विशेषणम् [illegible] सिद्धः [illegible]
[illegible] समेत [illegible] इति [illegible]
[illegible] बुद्ध्यादि इति बुद्ध्यादि [illegible] सर्व देह [illegible] विषय [illegible] साक्षिणो विशे
[illegible] इति [illegible] कर्ता [illegible] कर्ता [illegible] साक्षी [illegible]
[illegible] साक्षिणो विशेषणानि [illegible] तस्मादेव परमार्थतो [illegible]
[illegible] साक्षिणो विशेषणानि [illegible]

[illegible]

...नमायो विस्फुलिंगदृष्टांतेऽग्नेः स्वतंत्रविकारशंकिदार्ष्टांतिकानन्तरत्वपत्ता दित्याशंकाविवदितानाश
...संभवान्मैवमित्याह : क्रष्णायइतिह प्रावर्णमयालोहितनाभासलोहितवर्णमवभासते इत्येन
...दृष्टांतेन चानेजदुशाया वृक्षेरन्याभासइत्यर्थः सर्वाभासामयमनुपपत्रमित्याह : दृष्टदा
...न्तेश्रमकाशाद्यात्मनामृतात्पुत्रादिदृष्टांताभावप्रसंगादितिभावः ८९ दृष्टांतोविवक्षित
...कादार्ष्टांतिके पितृणविधमेदाद्दर्पणतत्रयैवेति चेतनायाश्चाभासोयस्मिन्तेन चेतनाभासे
...न्यावश्चेतनमिवमवेत्साभासोयथाम्यादर्पणेमुखाभासोम्लानकः एवमेवहायिदूहृद्य श्रा
...त्रोपाधिस्य न्यायदृश्यमानोऽस्वाभिप्योत्पद्यतेऽग्नेः एवमर्थः ८१ कस्माच्चिदाभासं ग्रा
...तस्य चेतनतावभासोऽभ्युपगम्यतेनस्वतइतिशंकानकार्यानप्रमाणान्यायमोरभावा
...सायालोहितनाभासमित्येतदृष्टस्य चाने दृष्टदार्ष्टांतनत्वयते नसर्वात्मनाकचित् ८६ न
...वचेतनाभासे चित्ते चेतन्यवद्भवत्सुखाभासोयथादर्पणेमुखाभासश्चादित्यस्त्र्वा ८७ चित्ते
चेतनमित्येतकाराणसङ्गतिविवर्जिते देहस्याप्यप्रसंग: स्याच्चदत्ताद्देशस्थैवच ८८ तद्दृष्ट
...लिंचेतनलोकायतिकसंगते : नचधीर्दृशिरस्मीति यथाभासोनचेतनाः ८९ सहस्री
...धियोगारवेदार्थस्यानस्मर्थ्यप्रपद्यत्वाद्भागेस्यादर्पावदिदेवच ; ९०
...आह चित्तस्थित...त्वाविनाशवत्तया...स्याप्यचित्तस्य चेतनत्वात्स्वभावः स्यात्तदाविप्रसंगश्च दृष्टान्ति
...दृष्टेहस्याति ८८ दृष्टात्तिमापावादितस्यनित्यपि श्रेवेदिकप्रसंगादित्यर्थः किंचाभासा
...स्य...त्वाभावात्...मागत्तुक...न्यमेव...नैतोसृष्टादित्याह नचधीरिति चेतनस्य
...भासेनदेवत्वादृशि...धी...चित्तस्यसत्वाच्चिन्मात्रस्यचकूटस्थत्वादित्यर्थः
८९ ...धियोऽभावेऽकाले...त्वार्थः नत्वसंस्थितकामेकाग्रा
...धिय...मेवस्याहित्यर्थः ...नदृष्टात्मस्वयमेव...
...नाभविव...दृष्टसाहितिस्यविधिकारिण : शमितिजनकोवेदइतिव्याख्या
...ममक...प्रमितिवदर्थेचा...कामदाम...नाम्नविभागदाने वमेवस्थितोऽहंवाक्यार्थो

प्र० प०
स० टी०
७२

72

किं वा वस्तु [illegible] पि व्यभिचारीति प्रकारांतरेणात्मानात्म विवेकं दर्शयति ना
त्मानात्म [illegible] चनात्म विषमनात्म योः परस्परं तानि स्वरूपाणि विक्रमं नाहीदं नह
सुवा [illegible] एमि [illegible] वा [illegible] नाना [illegible] तनुस्वीत्रिषेधति प्रतीयतइति स्मनि
यद्व [illegible] यातु [illegible] विषयो व्यत्यानेन स्मानात्मव्यभिचारित्याह दृष्टवत्
स्वभा [illegible] विद्या [illegible] व्यभिचारीति स्वरूपः मात्मनोऽनात्मनोर्निविवेकः सिद्धान्तया
५१ [illegible] सम्भवाति [illegible] मनोन स्वरूपमेदानामहूनां निति विद्या सायप्रत्व मदाहवति
[illegible] एवं [illegible] स्वयं ज्योतिः नहि दृष्टेर्द्रष्टुर्विपरिलोपो विद्यत इत्येवमादि श्रुत्य
[illegible] संविदः कोटस्थ्यं निर्विकारतां च स्वयमेवाब्रवीदिति सवेध ज्ञप्ता
त्मा यस्मा [illegible] स्मात्तनुस्ताना मसत्ता चनतत्ताति विती यमाप्तितनानावितिमतिविनत्पाद्वितानु स्वयमेवा
नाहात्मनि [illegible] नरानान [illegible] तनवारयतिद्वितीयां सत्ययत्न निषेधति ५२ स्वयं
ज्योतिर्न हि द्रष्टुर्विपरिलोपो विद्यते कौटस्थ्यं चतन्यात्मनो स्वयमेवाब्रवीत्
[illegible] यातैर्नीयतद्य ५८ एवं विज्ञानवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह
[illegible] ५४ ब्रह्मा [illegible] तत्त्वमः तस्य विशुद्धबोधेन या ना
[illegible] पुनरेवात्मनः एवं [illegible] नैवाविवेकिनेहतित्याग संयग्ज्ञान
[illegible] ५८ एवमवान्तरवाक्यान्तेषु [illegible] विवेक [illegible] विज्ञानपदार्थ [illegible]
[illegible] त्वाने [illegible] एवमिति एवं श्रुतं मकारेण श्रुतिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धितो
[illegible] वाक्यार्थे [illegible] महावाक्यात्मिकाश्रुतिः [illegible]
[illegible] नहतिनयोजनाय [illegible] ५९ वाक्यस्य [illegible]
[illegible] समाह
[illegible] नम [illegible] मोहः [illegible]
[illegible] विज्ञान [illegible] कालमेनन [illegible] निमित्त मा
[illegible] सत्प्रसादात्त्व्यः

[illegible]नि वेविकिनां मार्गो विपरीतेन तु विवेकिनां [illegible] विशेषणेन [illegible] प्रतिलोममिति वा
[illegible] येन लोक [illegible] बुद्धिलौकिक [illegible] निवारणार्थं [illegible] प्रधानं लोक बुद्धेर्न [illegible]
[illegible] प्रधानी [illegible] विशेषणाविशेष्यादि सर्वं प्रतिलोममनात्म [illegible]
[illegible] धियां विवेकज्ञान [illegible] विवेकिनां [illegible] सर्वमेतद्विशेषणादिकं [illegible]
[illegible] विवेकिनां बुद्धिमान्य [illegible] विशेषणाविशेष्यादि सर्वं धकल्पना [illegible]
[illegible] भाव ॥ ५५ ॥ [illegible] व्यतिरेकाभ्यां [illegible]
[illegible] व्यतिरेको हि [illegible] व्यतिरेको
[illegible] पदार्थानुष्ठा [illegible] सामानाधि [illegible] विशेषणा [illegible]
[illegible] विशेषणामात्मानात्म [illegible] कारादि विष

[illegible] लोमसिद्धं सर्वं तत्त्वान्लोकबुद्धितः । अविवेकधियामस्ति नास्ति सर्वं विवेकिनां ॥ ५५ ॥ अ
[illegible] व्यतिरेको हि पदार्थस्य पदस्य च । स्यादेवमहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणा ॥ ५६ ॥

[illegible] प्रकाशन [illegible] विशेषणाभावेन [illegible]
[illegible] दिव [illegible] विवेचनेन [illegible]
[illegible] विवेचने पद [illegible] व्यतिरेको
[illegible] केवल [illegible]
[illegible] विषया [illegible] कर्त्ता भोक्ता [illegible] ५५
[illegible] विषया [illegible] धीन [illegible] ५
[illegible] व्यतिरेका [illegible] मित्यत्रा ।
[illegible] ५
[illegible] ५
[illegible] ५६ [illegible] विशेषण [illegible] मित्यत्रा [illegible]

उ॰ प॰
स॰ टी॰
७२

किंचिदिति इदं सत्यमिति यस्य मत्या ... तन्मा मिथ्या सकलं ज्ञानं वा निष्कलं नैवास्य सकलं ज्ञानं वा मन्यते
सकलं ज्ञेयमिति विकल्पात्तु अ... ...ति ब्रह्मसाक्षात्कारो नाशः यस्मात्तु ब्रह्मसाक्षात्कृते ब्रह्मास्मीति
ज्ञानं ... व्यवहारात् ... मनः सत्यमेव सज्ञानं दृष्ट्वा बाधकाभावान्न स्या यथा वस्थि
तामस्वरूपमेव ... ज्ञानं वदृष्टमात्रमिति यथः नहि तो यात्तु भव विरो
धादित्याशित्य ... ज्ञानं ... कालेषु का लोपमा: सा न कालाश्मया ...
तत्मात्... न सम्यग् ... निर्मुक्तो ... विद्युतो ... अनिष्कलं ...
सकला ... तथः तत्र स्वभवे विरोधानां ... कल्पना निरासार्थः
२ ... स्मादित्यनिवर्येति ... नात्यन्ति नपवृशनिर्वधस्तु ...

ब्रह्मात्मसुप्रतीकः सद्भाव स्वरूपमात्मनः ... निर्मुक्तो नकालाजायते समा ...
... विशुद्धकालेषुसंशयः ३ ... वर्मानुभवात्मनः जाये
नेवसमानत्वस्वात्मनो ... ४ किं सद्वेवाहमस्मीति किं वा ... सद्देव ...
हृदयं ... ५

... ब्रह्म ... कालेषु सत्यं ... ज्ञानं ...
... दिवाकरा ... अनुभवा ... स्वयं चेति ... भवस्वरूपता
... मनः ... सर्वथा ... अनेकं ... निलल ...
... निर्विकल्पं ... भावः ... स्वरूपमिति
... स्वभावनिरूपणे ... रूपमात्रमिति ...
... किं सदेव ... समवसीति किं सदेव ...
२ किं ... विकल्पाः ... सदेव ... सद्रूपं

[illegible] कमाहाहं शास्त्रस्योक्तिपवं शास्त्रः प्रथमं योऽयं प्रथायं दृष्टान्तं पवं सदसीति वाक्येन सा निष्ठोक्तेव
[illegible] वृत्तिनेति प्रात्म नामाकानिष्ठेतिलामाहाहं शास्त्रस्योक्तिमत्यगात्म निपरागपंप्रमोक्तेत्याधि वा
[illegible] नेति नृपाधिके ज्योतिनिमादि स्वप्रकाशस्वभावे शृहं शास्त्रस्य पानिष्ठालक्षणायां पंवसितः
[illegible] त्यर्थः । नत्ववेतदसीत्यनुपपत्रं मात्राद्वहं सवृत्त्या सीति वाक्यार्थज्ञानोदयमात्रे सति विद्वा
[illegible] नोमहत्पापफलमेव नीत्यर्थः । प्रकृतदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमेव विज्ञानं वाक्यार्थ इति शङ्कां
[illegible] पानेदृष्टवाग्य पंत्रमयोमा पालेनेन दृष्टान्तपंभवेदेव विषयत्वेनापदेशमात्राद्धि — ग्रहम
[illegible] रिति वाधोदयमत्रस्य महाप्रसिद्धमप्रजेत्याकथमिदानीतनस्य कर्त्तामोक्तेत्यादि शृत्या।
प्या [illegible] नमित्याभत्यपरगृहीतस्यापदेशमात्राद्वहं ब्रह्मास्मीति निर्विचिकित्सज्ञानं संभावयेतदृ
[illegible] नशोधितत्वेपदार्थस्यपुंसः कर्त्रादिसादित्वं वाहमादिशक्लीलितस्य ब्रह्मत्वेनापदेशा।
[illegible] स्यपानिष्ठाज्योतिषाभयगात्मनि सेवाक्रासदसीत्येवं फलं तत्त्वविज्ञानाणा
चेत्रस्याकार्यंतत्त्वमवेद्वुवं २
[illegible] संज्ञायोतिपरिहयतिग्रहं शास्त्रस्योतिमदसीत्येवं वाक्येन सेवनिष्ठोक्तेति सेवधः । ग्रन्थ
[illegible] ममवगतपदार्थतत्त्वस्य वाक्यार्थवस्मलस्सारनिवृत्तिफलेत्यात्मेत्यापतपवे
[illegible] प्यस्य ब्रह्मार्थकार्यप्रकल्प्यमित्याप्यहोतिरथं को विद्वत्त्वमवि
[illegible] वाक्यस्य पुत्रलमात्रेणचेहुक्तं फलं विद्या
[illegible] पतत्त्वमसेत्यापत्यवाद्यादिवाक्यावस्थात्यसामारापा
[illegible] त्वात्मभवात्मिद्वत्वादित्यर्थः । स्वपज्योति
[illegible] श्लोकः । श्लोकः । इत्यात्ममर्शवस्त्रोकः । इति महगणाना
[illegible] २

उ॰ प॰
स॰ टी॰
७३

मुक्तस्यात्मनः समान्तरेणात्[illegible]मेऽविशिष्टाश्च समानस्तेन फलेन तु द्वेषोऽप्यवर्ण्यत इति राजदृष्टान्ते
नोक्तं वस्तुतस्तु चिन्मात्रं विवक्षितं [illegible]मात्राभासेनापि स्वात्मना विषयेऽनेन विषयत एव समानत्वमिति
चिदात्मन एव वा विशुद्धस्य प्रतिबिंबत्वं [illegible]लिबंधनः फलसंबंध इति सदृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति ये
नस्फुरिताकारेण विशिष्टं तत्प्रत्यग्भासत इति घटाभासः स घटादृष्टान्तस्फुरिताकारः स एव घटो वा स एव
स नन्वन्योन्यमध्यासविवक्षितं विवर्तरूपे लोके प्रसिद्धमित्यर्थः एवमन्यथा दृष्टान्तोऽस्याहंकारापन्ना
भासाध्यस्तविस्फुरितो विवक्षाभासत इति घटाभासः स चिन्मात्रविवर्तस्मात्मैवतेनान्योन्याहंकारेऽहम्
वभासस्यानवस्थानात्मस्याहंप्रत्ययेनाहंकारार्थेऽध्यासेऽनेन घटाभासाभावात् मात्रेणाविनानात्मनः कर्म
त्वमित्यर्थः ५ अयमेव पक्षोऽग्राह्य[illegible]मनुष्याणामित्यहंमाह इत्येवमिति एवं सति चिदाभासाभ्युपगमे सति
मात्रं घटोऽस्तु घटाभासोऽस्फुरिताकारः स एव सः यथा वे सम्यग्धटादृष्टान्तोऽपि घटाभासस्तत्स्थानीयः ५ ३
मेवमतिपत्तिः स्यात्स्वदर्शनीयं चनात्मता न तन्मात्रमस्तु घटदृष्टान्तोऽपि ह्यन्याभावादत एव केः
१ अतोऽनुः स्वात्सदृशस्वरूपं घटवत्तत्त्वमेव न अध्यासस्यानवच्छिन्नस्यात्मनः कस्यचित्तं वेन ११
अध्यासस्य समीपे स्वामध्येऽर्थे वेति वेत्स्यते न तत्त्वेनापकारात्तत्कार्यत्वेन कल्प्यते १२
स्वदृशोऽसिद्धवत्कार्यादहंसदृशीयमेवमाकारसमानेऽपि तैः स्वात्रात्मध्यासानन्यनएववाहंकारस्ये
वस्यासमानत्वाभ्युपगमेऽपि तथा नापमेवमार्गो निषिद्धः स्यात्सरणीमपहृत्य योजनाद्यवसन्तुभ
यमेव केवले योनिपक्षस्तु यद्यपि तथापि स्थदृष्टान्तत्वं नोपपत्तिरिनाह तत्रोभिमतिहमर्थानुवादश्च
अहं इति दृष्टान्तावस्थदृष्टान्तस्यापि स्वप्रमाणमात्रं च [illegible]विवक्षामावेन दृष्टान्तपटदृष्टान्तेनावलंबते
नर्थीकस्यादित्यनदाह द्रष्टाभावादिति ६ यत्तदेवविशदयति अत्रोभावेति [illegible]नीत्यर्थः नाह
अतः स्वमध्यस्तदृष्टान्तेनासंभवतीत्याह अधस्तमपि तत्कस्याधीनमर्थः १३ यद्यध्यस्तस्य नापदे
[illegible] नत्वं तु अन्तरेण मध्यस्थस्य [illegible] स एव मात्रापदे
[illegible] नापकारात्[illegible] ननादिति नत्वनेन [illegible] नाध्यस्तस्य

ष्टिर्यो पदेषु माहात्म्ये दृष्टिमित्यन्यगतान्मनोऽप्युद्देश्यमनन्दाहं गृह्णाति निपातिरहं गृहद्रूणानामनिमित्तिस्पष्टेषु वसाम
दे॰ युद्धाद्दिग्लानवनन्नवाक्य स्वाभाविकमाणयमेव यसङ्गेन न्यूर्धः॰ समाणप्रमेयस्वभावपालोचन यावा
न्ना॰ द्वैवाप्येतत्फलवदात्मनन्यविज्ञानमुख्यघनत्रयप्रयत्नमित्युपसंहरति तस्मादिति इहवाक्येषु वाक्य
द्विति यवगतेष्वपार्थान्तुभवस्य वारणानिवारणेनाक्षिप्तार्थः॰ ऽन्वयान्मनः॰ कृष्णापवेन यौनिपत्नस्मा
न्नुपपत्तौ फलसंबन्धो नापयच्छलनत्त्वस्वात्मगृहे निवारणेनाशङ्क्याह अन्यथेति अन्यथेोपरिणामतः॰
तु॰ स्वरूपान्यथलत्वाशिणामस्य यदात्मास्वरूपस्य चिदात्मनन्यभासो यथार्थ विति स्थैर्यदाभासेन योलद
ज्ञानानन्तो यस्मान्नैतावलत्सिद्धेन त्यो चिदात्मानि तदाभासस्य द्वारापफलेकल्पनेति कि नतथा॰ अन्यथा
यथार्थ विति सतात्स्वरूप फलसंबन्धो यागात्फलस्यात्मसंबन्धः स्यादित्यर्थः॰ १ निर्व्यापारस्यापि फल

कथाःसेन स्वरूपस्य गृह्णाति निपातिर्स्पष्टवसा तस्मान्मुख्यग्रहणानिवारणाय गतेतिरिह ६ अन्यदीय
स्याप्युद्भवयदात्माभासेनरूपेता तथार्थ वितिसत्वाच्चैतन्येकल्पनेफले १ कूटस्थोऽपि फलेपो
ग्य राजनीवज्ञयादिके तदन्तात्मनीहतत्त्वमादि क्रियायाः॰ अन्यथाव ८

स्वसंबन्धे दृष्टान्तमाह कूटस्थेति नन्वराजतन्त्रे॰ पयः॰ स्वस्वामिभावसंबन्धोऽस्ति राजनेतन्यादिसंबन्धेति
क्षितमित्यत आह तपोलाद्दृष्टान्तस्य दृष्टान्तात् कूपमसंदृष्टान्तः॰ अकृतेऽसंगतः॰ स्यादित्याशङ्क्या
ज्ञानस्याद्दृष्टान्ताधिष्ठेयभावः॰ फलसंबन्धहेतुः॰ रिक्तपाहननिर्दृष्टिमिहतस्वाभाविकत्वात्मस्वामिति
भावसंबन्धात्तदात्मज्ञानात्कियाहमास्मिकार्येति॰ अन्यत्वमप्रतीतिमुख्यत्वे॰ अन्यथाने॰ कर्तृत्वसा
मासमुच्चानसामासमूलनिमूलिमतीति यावत् ग्रामानेवाहं तत्त्वाभ्यास्तत्त्वेनस्य फलस्य न
ग्रामान्तं हि तत्त्वेन तदात्मनीहतुवेलाभ्यासन्तत्त्वान्तहेतत्वाभ्यामिति याजनानन्याचक्षियाभि
पामन्यपयोऽसि इयो॰ फलस्तमणवाम॰ वान्यकलोपादानताभ्यस्य पापरनिबन्धनफलनदृष्टि
ष्ठानएव निर्वाणायोऽपि कूट... न्याभिन्यस्मिन्दृष्टान्तत्वात्पूर्तिकसंगतिरित्यर्थः॰ ८

ई. प. स्व. टी. ७५

स्व मदर्या लोचनपादिप्रात्मन: सत्यपाद्विवेकं दर्शयितात्राद्य स्वभावालोचन पापिन साहावगमाद्विनावि
वय स्पाकृ तिरिवाकृ तिपस्य [illegible] स्पाकृ तिरवाकृ तिपस्य स्व विषयाकृ तिरिति विग्रह: आत्मचेत
स्व सा आत्रविषयाकारे सत्य [illegible] नतोस्मि त्या विषयाकार: सदा सोविषयरूपयो: १८ किंच कर्मेतान
नमनात्मवानो विषय द्वैपियानस्मत्पकौ: ज्ञापनमा [illegible] नेनेवमनात्मके स्मवनि नद्वास्ति द्विषयेक
वाकार्यनिमृज्यते कविनि [illegible] नव्यवहार: आकारस्य मर्यकस्य कर्मकारकनपा विषयनस्तत्रात्म
त्वपस्वकारणेन साहाकारो नक्रमि पंच बुद्धि प्रति [illegible] मेवि षयाकारोपनाय्योनेनादि द्वविषयाणि
स्व नौवरणामुत्पनेन नद्वा तो द्विर्यविशो धितेन नदर्शकारा बुद्धि दृतविषमितिसति करणमित्यर्थ:
१९ विषयक रणेत्वनुस्माय कर्तारमुत्पादयति यदा भासेनेति यस्याविम्मतितिविवस्या भासेन सत्याशे

एवमात्माहितैतस्य: सत्यपि विषयाकृति: ज्ञायते समदाकार: सदा सो विषयात्मन: १८
कर्मापि ज्ञानमत्वात्सद्भाकार्यं निमृज्यते अकारोपयचार्यनकरणेन दृष्टाच्यते १९
यदाभासेन स्वैवात्मे: सत्तानेति निगद्यते उपमेनद्वि विद्यात्र यो जनाति स्यात्स विन २०
सम्पकृ संस्कृता भिपत्तोक्रा: सम्यग्वा व्यभिचारिण: एवं वा वगतिस्तत्र भेदस्तु सत्यपापि
न: २१ आधि भेदाय या भेदो भयो रवगतेस्तथा अम्मुदि: परिणामस्य सर्व सत्य पसंत्यया
ते २२

हकार: परिणामसंस्वितात्मयति विवेनाज्ञानेति निगद्यते कथ्यते एवं साहूयति दिंशयनन: सानिते
न स्व गुपले भयति च यमिति पनद्वयस्ता नानाम सत्ये पवेनिविविव्यासाधारणेपनावगम्याच्च पेपरा
स्व रूपता सिद्धि के आगमा पापि निवर्तमानेस्वनस्मिद्ध नदवधिस्य न मनागमा प्यापि सा द्वेण
[illegible] नातिसम्यग्वगच्छ तिस आत्मविनवपद नद्यत्सम्यगात्मविदिति पोजनात इङ्के श्रीभागव
तावक मेकत राभावयदी नापलाभ हे त्रिनयन त्रपावेद सत्यात्मा साक्षिमा त्रपदति २ विवेकसे
कार सर्वी वणा दयति २२ भेदस्तु सत्यपार्थिन इत्येन दृष्टान्तेन सम्यक्समाधि भेदादिनिमान: स्तु:
हिक्राटे: सत्यपसंत्यया दहकारयति विवक्रतानाभास सत्यमाश्निभिनादित्यर्थ: २२ ७५

74

त्रिनीयश्च्छ्रापनस्वभावनिवृत्तौ चेदिति एवं सति आभासानुपपत्तेः स्वात्मस्वपरिणामिनानन्तु निष्प्रयोजनत्वेनेत्यर्थः
प्रतोत्तरूपद्रूपं भातिरूपो व भवपञ्चधावद्भावेव द्रष्टृत्वेन नच दृश्यादिष्विति सति तु रहो आभास एव द्रष्टा निर्दृष्टादृश्याद्
…भिः सत्यादास्यासोऽपि चेति यत्तु स्वरूपपरिणामिना स्वस्य सति चेत्तत्स्वाभासोऽपि च प्रमाणासिद्ध्यनुपगम्यमानेनैव
…भामाभावित्वात्स्वाहा आभासोऽपि ११ आभासपदेविद्यात्मनः परिणामस्य गणभावेन च तद्विकारमुच्छ्रयणा
…परिणामस्यादिति नैव भासस्य पश्चात्तत्वानित्यनिपरिहारमाह नरवादीनि रज्वादीनां कल्पितस्य स्वर्णादे
…निभाववदिति द्रष्टात्मकस्य रजतादेरिदं सात्मवत्तचिदात्मा ज्ञानकल्पितस्य बुध्यादेर्देहस्यैव विनिभवे
…आदर्शात् स्वरूपस्यात्मनो भोक्तृत्वाभासो यद्येवं निरस्तं तन्न यथायं सवैत्तत्त्वाद्रूपं सवाच्यमादर्शो विपुले १२
…ग्राहकस्य वीटृनिदर्शनमप्ययेनेत्यर्थः चकारान्मुक्तस्येवात्मनोऽपि कृतात्मप्रपञ्चः वाचमित्यर्थः १३
…हेतूनेदं वात्मनाभासिनि मन्यमानस्य सर्वत्र मात्रादिपीतनात्मेति आत्मनः केवलस्य ग्रहणं वदभासना

स्वभावेन नः कश्चिन्ननैव परिणामिता आभासेऽपि च कोटेषु सतिश्च आभावग्रहे १३ आभासे
परिणामेश्वर्यं द्रष्टृभिन्नवत् सर्पादेस्तत्याचाच्यमादर्शे च मुखवत् १४ नात्माभासनापि
द्विधा आत्मनो ग्रहणाद्दृश्यवत् सावादेस्तद्दृश्यवत् सिद्धिर्दिस्तत्वनोऽन्यसंस्थया १५ अयावद्दृश्यवत्कोपि
द्रष्टावाभासस्यानदीयता आभासस्यानदीपनेनप्राधान्येनाभिलिख्यता १६ नैव सत्ये दृश्यवत् सिद्धेः
स्वयं प्रकाशोऽयमात्मा रज्वादेस्तत्र प्रत्यक्षात्मनात्मनो ग्रहः १७

नद्दृश्यमेवात्माभासेनैव व्यभिसिद्धिरूपन्नभावेद्रष्टाभावमेव भावेन वात्मभासेनमवेनदाह नासिन्नमतेनो
…सेनयपुद्गलिमाजनात्दृष्टानस्ताविषयस्यादन्यभावोद्वेषिनि दर्पणादिनाभास्यमानिरेकेणश्रोवात्स्यवेनमः
…पदस्त्रीसिद्धिरेलीतिननत्रात्मनोऽन्यसापेक्षतेत्यर्थः १५ अयमात्मा स्वयमेव स्वप्रकाशस्तस्यावभासेऽपि तथा वाह
…स्यात्मनो हेतृत्वात्मक वृत्तेरन्यूनातिरिक्तं सितिमाभिमाय १८ ग्राहकत्वात्मकस्योनः करणस्य
स्वमेदृश्यत्वेनैव स्वभावसिद्धत्वात्तु आभासानित्यपेक्षस्वभावनाः सिद्धा इतिनो कृदृष्टान्तासंगतिरिति परिहरद
न्नि नैव सत्ये नित्यपरमाणोनकरणस्य … नन्वात्मस्य स्वभावस्यापातनथावाभावतस्तत्रतिविदवस्य गन्मान्म
निरपेक्षत्वे वा सिद्धिश्चयमर्थः कृतस्तदिदृष्ट्यपेक्षायामाह रज्वादेरिति ननस्त्रस्यानपरोगानयथानाभवतीत्या
दिनास्वप्रकाशत्वादिद्रष्टृपराहिं स्वस्यस्वरूपमात्मानात्मस्वरूपमोक्षरज्वादाकारमात्मप्रणनजात्मनास्वप्रकाश
चैतन्यनग्रहः नपाचात्मात्मस्यसदेवतानेविनिर्विशेषः स्वप्रकाशतत्त्वमात्मसमानेपरस्वस्मेविषयाकारा

उ. प्र.
स. टी.
७५

आत्मनात्मानं समधिकृत्य प्रवृत्तः किं तु आत्मनि ममेति शोकेन ध्वस्त इति चेत्तन्न प्रवृत्तेः परात्मनोर्ज्ञानादिप्रयुक्तं [illegible]
यतनं तु तत्वमिति एवं सत्यप्रसङ्गात् प्रवृत्तेर्बाधः नात्मज्ञानादिनाहं तत्वतः सम्यक् प्रबोधः प्रज्ञानप्रयुक्तम्
वादिनः प्रमाणविनाशनं [illegible] निमेषाद्बाधमिदं तत्प्राप्यभूतप्राप्तिनिवृत्तये : २०
दृष्टानीस्पर्शनिवर्तनं [illegible] शोकेन मत्तोऽस्मि [illegible]
[illegible] लोकस्य प्रयोगस्य [illegible] भक्तस्य भावानां करणं कर्तारं [illegible]
[illegible] सिद्धा : [illegible] किं तु इति [illegible] किलेन नमिमनन [illegible]
निवृत्तये : २८ [illegible] इति प्रवृत्ते : [illegible] कर्तेन [illegible]
[illegible] कर्तृत्वाद्बाधत्व [illegible] कालेऽस्मिन् :

[illegible] : [illegible] नरूपत्वं प्रबोधः प्रज्ञान [illegible] वादिना
२७ [illegible] लोकस्य निहित करणं कर्म कर्ता च सिद्धान्ते [illegible] किल
२८ [illegible] प्रवृत्ते : [illegible] विभाग्यते [illegible] प्रवृत्ते : [illegible]
२९ [illegible] विप्र [illegible] कालेन ॥

[illegible] : [illegible] किले [illegible] विभाव्यते [illegible] : [illegible]
[illegible] निश्चितेन [illegible] मीलित [illegible]
[illegible] कालेन [illegible] सम्भवाति
[illegible] विकल्पाकारत्व [illegible]
[illegible] विषये कारकाकार [illegible]
[illegible] : [illegible] प्रयोग [illegible] मान
[illegible] मान : [illegible] २९ [illegible] भावकार [illegible]
[illegible] इति [illegible] राग [illegible]

75

नन्वात्मन आहत्य ग्राहकान्तिरिक्तात्मसिद्धौ किं प्रमाणमस्तु न प्रमाभावनानां भवतीत्यपेक्ष्यान्तराह प्रथममिति प्रथमा
नादिप्रमाकाणांतराग्रस्त्वस्त्रावस्थाना प्रथमं स्मृत्यामृपादानं स्थितिवानमहारावाशिद्धि: स्वरूपलाभ
... अवहारस्स्त्रैवमिन्नो नास्मात्प्रायरोत्स्वभावाद्विलमहनिर्विस्वभावान्नात्तद्विस्वाभाववैचा
... भिन्नात्मप्रदीपवदिन्येनवेद्यात्मानामिहोत्ते मिमर्थ: विमना: प्रत्ययः स्वविलक्षणसाधीन
... ग्रहण सिद्धिकाग्रविस्वभावनात्प्रदीपादिविहितिप्रयोग: एवं सामान्येनोक्त्वा तत्स्मानेनात्मा
... स्वप्रज्योतिरात्मैवास्मज्योतिस्तस्याभासमवीमिदं विभातीत्यादि श्रुतिप्रसिद्धस्वप्रकाशा
... नस्मावनाद्रीनिलिङ्गत्वम् २३ एवमनुमानमात्मस्वप्रकाशविधिस्वभावेन प्रमाणेनात्मसि
द्धिरुक्ता न त्वके चित् स्वभावेन वप्रमाणेनात्मसिद्धेर्विधिस्वभावेनापीति मन्यन्ते तन्मतं निराकरणाय

प्रत्यक्षेणात्मसिद्धि: प्रत्यक्षानामिहाक्ष्यत: आपरोक्ष्यात्तदेवोक्तमनुमाने प्रदीपवत् २३ किमस्य
ग्राहकेन विप्रमाणेन न त्वकेनचित् विनैव न प्रमाणेन निहृत्यास्य स्वरूपमत: २४ शाब्देनैव प्रमाणेन
नतिष्ठति शब्दप्रधान्यात्त्रस्वाप्यसिद्धिरितिवाच्यं स्वप्रकाशत्वे प्रसज्यते २५ चेतनस्वकप्यदेह इतिचे
न्नात्मसिद्धि: तेन न स्यात्मन: सिद्धावेव स्यात्स्मृहीतन: २६

विमन्यादितित्वयमस्तु शब्दवकाराार्थ: द्वितीयस्तुवाशब्दार्थ: किं कश्चिद्देहादीकेन चित्प्रमाणेनैव देह
दिभ्यो व्यावृत्तात्मनश्चाह तेषां किंवा प्रमाणेन न विज्ञेयो वा मस्यानिहृत्या परिशेषेतत इति विकल्पार्थ: २४ प्रथम
मपेक्ष्य विधिस्वभावेनैव प्रमाणेन स्वत इति सिद्धानीतिष्ठानि स्वपक्षेत्यामिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह शाब्देनैवेतिप्रा
देन प्रमाणेनात्मानि वृत्तिरेव देहादिचानवृत्तिसंबन्ध: न तद्धालस्य श्रुधात्तस्त्वाद्वस्याप्यत: प्रसि
द्धात्म्यविरोधासिद्धे: स्वप्रकाशत्वमित्यर्थ: २५ ननु चेतनाचेतनयोर्विरुद्धरूपत्वकथ
मेनात्मनिवृत्ति: शाब्देन विज्ञानं तथा चेतनाविरुद्धश्रुतेन: पविप्रत्यनप्रतिनस्त्वत्यन्तानुपगतं न
प्राकाशविरहितचेतनस्य ... ...सिद्धितो नैवास्मितन्नप्रयापितिचेतनस्यात्प्रयमर्थ: सिद्धौ हि प
रिणति प्रतियोगोपायमस्त्र्यनिर्नाद्यामनिर्वचनविरुद्धरूपत्वापदेशा: स्यान्नवाधायिचेतनप

... ... २९

३० ८० अथ यदि स्वरूपमपि विकल्पासमानं ... ज्ञानस्य दृश्यत्वापत्तेः तदनुपपत्तिरित्यत्र ... नन्वेवं ज्ञानस्वरूपस्य
वेदनत्वे वा ज्ञानत्वासिद्धेर्वेदनत्वा ... ज्ञानत्वेवेदनत्वे ... प्रमाणज्ञानत्वमिति प्रपञ्चयति यामवेदनस्य ... येन न स्यात्
१९ हेकारयेवाह ज्ञातान्तह्विज्ञाने चा ... सिद्धेः वाभवेदिति ... विधिमात्रप्रमाणाधीनापत्तेरि
ह्वित्यर्थः । २५ अथ ... स्वरूपज्ञानस्य ... वस्तुमाह
ज्ञानत्वेति किं ज्ञानत्वसिद्धिः स्वरूपज्ञानमात्रमात्रं ... विकल्पार्थः । तत्राद्ये दोषमाह
ज्ञानत्वेति ... संवेदनमिति ... एवं विकल्पद्वयमपि प्रत्याख्याय । कल्प
... इत्यर्थः । २६ द्वितीयमनूद्य दूषयति सिद्धिः ... निरर्थकत्वेन ... सर्वलोक ... वस्तुनः सर्वस्य ...
... सिद्धिरिति सर्वलोकप्रसिद्ध ... प्रमाणप्रमाणत्वमत्रार्थः । २७ ...
... अस्ति ... ज्ञानत्वेनाऽऽदौ ...
... ज्ञानत्वमेवसिद्धिः ... सिद्धिर्वा ...
... सिद्धेर्वेदनज्ञानत्वे ... ज्ञानतत्वेन ... २५ ज्ञानता
... सिद्धिः ... २६ सिद्धिः स्वाता
... निरर्थकः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वान्न ... वस्तुन । २७ ज्ञानत्वेऽपि सिद्धिवादे
... सिद्धिर्ज्ञानत्वमुच्यते अथ ... सिद्धिर्यते ... । २८
... अथ ... कर्तृकर्मक ... विधि
... प्रमाणत्वेव सिद्धिः ...
... अथ ... वा ... कथं ...
... सिद्धिः ... इत्यर्थः । वेदनत्वाद ... प्रमाणेन विना कथं ...
... प्रमाणेन विना ... वस्तुनः ... सिद्धिः ... २९
... इत्यर्थः । ...
... कस्मात् ...
...
... द्वितीयमनूद्य दूषयति ... कस्मात् ...

...ऽपि न: स्वरूपस्वरूपेण गगनस्यासंभवात् कर्त्रादि सिद्धेः कर्तृमायकत्वानुपपत्तिरिति तन्ने संयत्रिकर्त्री
...पदत्वभवसाधनाभावादूपिन गुगपन्नासिद्धि संभावेनेत्याहात्मनश्चेति श्रयमर्थः प
...स्यग्रहणे कर्त्तृकरणकर्मचेतिन्न नयमपदानेवं मन्ये कर्तृ कर्त्रादि ग्रहणोपि त्रितयम
...नद्याचात्मनः समानाधिकारण्यमेपयस्य प्रमाणत्वानस्य च ग्रहणापि त्रयाणां कर्त्रादी
...नासंभवान्नत्र कर्त्रादि स्फुरणमनेन येन न तदर्थस्यात्मनतत्वमनन्तनियमासिद्धेः कर्त्राघन
...पेतेत्यर्थः नैवैवकर्त्रादिभिः स्वस्वरूपासिद्धि संभवात्किं भित्यने वस्यति शङ्कां वारयति
...त्मत्वेक स्मिन्नेव स्वासिद्धावासक्तमपती एव कर्त्रैव तदेव करणकर्मणोः सिद्धान्त
...र्थः नद्याचैकस्मिन्नेव भासैक कर्त्रादिभावेनानेकप्रमाणानां तदेवावभासेन न साधनता
आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह संभवात् आत्मनस्त्वस्य कर्तृत्वेन स्यात्करणकर्मणोः
२१ करणानामिहचयमुक्ते: किं यथा कर्मत्वमस्यते अत्रैव कर्तृत्वेन तत्वतत्स्यादनात्मनेन्द्रता
२२ अत्रैवात्मन्वितिमिनेवाभि प्रमाणानां ह्यनेनाल्पतः सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादत्र संमतिना
स्याद्या २३ अध्यात्मस्याधि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन्द्रविनेवधा विनापि स्वस्य सिद्धिस्तता
तस्मात्प्रयुज्यते २४
तथा पोगाग्र कर्त्रादि त्रितयस्य युगपद्भवसाधनसंभावनेनतत्वसिद्धिस्तत्वस्येत्यर्थः २२ क
र्त्रादितो युगपत्सिद्धिः प्रयुपमेवा करणविराधोपि स्यादिमाह श्रात्मनिति करोति यथा यद्यात्
सिद्धत्व मतस्य मस्तत्वेन कर्त्रादि त्रिकमत्रमेति यद्यपि तेनिना स्वस्तत्वमित्यर्थः किं यस्मादेवमतस्तस्य क
र्मणः सकलकारकप्रयोगात्मक ...नेत्र सिद्धेरेतत्का ... ध्यानेन तेनात्मनामायेनानस्या
धनकासिद्धि रित्यर्थः २१ तस्मादिह धियमृ ... यदेव प्रमाणादभिमतवस्तुसिद्धिः आत्मानिवृधु
मात्रावसानादिति निर्णीता ... यत्र तु सतिशङ्कामाह अन्यतोऽस्मात्प्रसङ्गादेवमस्य २२ तदा
नाप्यत्र प्रमाणादेवसिद्धिः स्वतन्त्रस्यापि तत्स्य त्वात्मनाश्च नाहायदनयो यदीति यत्र यद्यत्तस्वयंसिद्धि
त्व स्यस्य प्रमाणोधीनतानिनोनवतीति किंस्यादन्यस्वरूपस्वरूपकाशमात्रस्य विनापि प्रमाणेन सिद्धत्वात्

उ॰ प॰
स॰ टी॰
११

वृत्तेः कारकत्वानंगीकारात्तत्र च तत्क्षणोत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन तत्र तत्त्वमिति प्रतिबन्धकत्वमिति ॥ सेवं तु घासैव कारकत्व
मते तत्तमंगुरत्वेन चिरव्यापारत्वाभावेन तस्य फलसत्त्वात् स्वव्यतिरिक्तापेक्षणीय ; स्यादित्यर्थः ॥ तथा च अनुस्मृते
स्थानपेक्षत्वेनियामकत्वेतिसिद्धान्ते व्यतिरेकिनिष्कर्षः स्मृते स्वाप्ताः ; रास्त्रव्रूपत्वेनाशित्वेन तत्त्वमस्त्वामिष्टत्वं नवीनैर्नथा
सकलं तत्रप्रीप्तत्वान्महत्व्यवस्थास्यामिसकृत्तार्थाच्छत्वर्थः ; अप्रमत्वाद्वित्यधर्मानेष्ट्वेन इतिमतेनदानिकत्वपद
व्याघ्यासिद्धिरित्याहत्वकेचित्रिति ४३ ननुनासत्त्वाभिविवेदान्तस्मृतावाविकत्वादप्यात्मसमवयेनैकत्वेत्वमाविकत्वा
श्रयाहनूपपत्तवत्वाविकत्वादिविष्णत्वेतोनिक्षेपाणहत्वविणाकतेनान्निवितिनिरायकतेतितेनतिषवेचनार्हेस्मृतेरनुम
तेष्वासित्वन्यासिद्धान्तहि यस्मात्तेनवस्मृते ; स्वालक्षणं एवमतेस्वनेवलक्षणेतन्नायनेद्दतिस्वलक्षणतत्त्वतभा वेः
स्वालक्षणं पत्निर्विकल्पक मात्रमितियावत्तत ; सविकल्पकत्वादावितत्वाशब्दानाशित्वात्तत्वादित्यवृत्ति
तत्तुस्मृतेष्वपि सविकल्पकत्वानागोचरत्वात्रुसत्वनाश्रवत्वादिधर्मसिद्धिरित्यर्थः ; ४४ एतदेवस्फुटयति
स्वलक्षणेतिप्रपञ्चमर्थ ; कार्यविनष्टपदत्रितिरवधानप्रपतितस्मृतत्रनाशित्वेदृष्टीति तानीनास्तित्वममितिवाना
नित्येत्यादि पामैव कारके सैव वाच्यते स्वनेनापित्वमसत्वात्मस्वकर्तृत्वेनसत्वानेकशिद्धेषुपते
धर्मे दूतिवेत्पलहानता ४२ ननुक्तिनाद्रुपाधर्मानास्तित्वादितितृतनप ; नमूतेनेति हेनापितं ।
स्वालक्षणमिति हि ते ४३ स्वलक्षणवाधिर्नार्थोऽनाप्तानिर्दिष्टित्वा ४५ अगोरस्तनेगोवतेनतत
ज्ञानलक्षण लक्षणत्वाद्योगिमार्थः स्यान्तेन्याभावतत्वे ४६
प्रोक्ताभावद्विपतेयस्मात्तस्मात्किमपात्तिविनाशावधिस्मृतमविनष्टपदतत्पत्रे स्वत ; सिद्धे चेत्यनुपपत्तेरदे
नतूक्तस्वलक्षणवधिश्रोत्राद्विस्वरूपमेवलक्षणधर्माद्यपायस्वलक्षण ; सोवधिः ; सोमापस्याविना
शाश्रुतत्वानिवृत्तिः ; नथा च तत्स्मृतेष्वविभौ वलितेसमावृत्याख्यधिस्मृतेप्यापिस्वाभावात्रस्वविनाश
या ; सिद्धिरित्यर्थः ; किंचायमाहतते मानाभ्युपसमत्वेनेत्याहनाशात्दतिसिद्धेनापेतद्विरोधिना ।
नाशात्यासिद्धत्वान्सिद्धान्तप्राहृतूयेनार्थसिद्धिरित्यर्थः ; ४५ एतत्सामान्यमनभ्युपगच्छता बौद्धेना
गोत्वाकृतिर्गोत्वानितिगोलक्षणमित्यभ्युपगम्यते तदनुपपन्नमुत्पन्नाश्रयस्तावत्स्यादित्यभि ।
स्यानुगतानितिगोत्वस्याश्रुतादेरगोपत्त्वामिधेयस्यास्य निवृत्तिरभावो गोत्वमितितेमतत्तनगो
लक्षणसिद्धान्तिस्थ्यत्वस्यापिगोत्वमात्रेतिलक्षणतापादस्मृतायेतसिद्धिकादित्यर्थः ; अपाहवादे
द्वाधानरमाहतत्वतव्याक्योविगातिस्वात्मामावात्सोकाभाव ; तालिकद्दतितेमस्वरूपतेस्मृत ; स्मिरीय

77

११

नष्टज्ञानान्तरालम्भात्तिरिक्तापाति स्वप्नज्ञानाभासि स्थिरस्तो नास्ति सिद्धं यतो नश्यमिति भट्टमतमाश्रोकाय
नि[illegible] स्वप्नज्ञानमिति स्वप्नज्ञाने ग्राह्यको ग्रंथे ग्राहकत्वादेः स्वप्नज्ञानं स्वप्नज्ञाने ग्राहकस्य सर्वत्र कर्तृत्वादि विलक्षणास्मि
[illegible]ज्ञानाभासजन्येन स्थानान्तरात्मन कर्तृत्वादिस्वरूपमपरोक्षत्वादि इत्यर्थः ॥२५॥ एतदेव व्याति
[illegible]दर्शनेन स्वप्नमनिस्य दृष्टमिति अथ स्वप्नदर्शनं हि निरोहितं स्वज्ञानविषयीभूतस्य स्वप्नस्य:
[illegible]भाव: स्वप्नेऽनवज्ञानविषयेऽतिरिक्तो भट्टमते सम्भवन्तीत्यर्थः । एवं सति भाष्यमतानु
[illegible]कर्तृत्वादे: स्वप्नज्ञानाभावे स्वरूपेणाचेतनद्रष्टृत्वाज्ञानाहितलक्षणाध्यस्तकर्तृका: ॥ एवं स्वप्न
[illegible]ज्ञानस्यानुभूतिजन्यस्य स्वप्नज्ञानस्य: प्रकाशमानरूपस्यायाथार्थ्यसम्भवात् स्वप्नज्ञानमिति
[illegible]र्थ: किं तज्ज्ञानविषयेऽनेव निकर्तृत्वादिगतत्वेनाभासनद्वारा तद्दर्शनेऽनुष्ठेयता

स्वप्नेऽकर्माकर्तृत्वादे: सिद्धिरायतिकल्पने स्वप्नज्ञानस्वप्नेऽस्यायमस्यैवतच्चात्मन:
[illegible] स्वप्नेनैव चाधारस्वप्नाभावोऽगतेस्या कर्तृत्वादेः स्वप्ने हि चेतनद्रष्टृत्वाधारत्वकारे
[illegible] ॥ प्रत्यक्षते: किम् व्यासिनस्यानवाप्तस्य भावे प्रत्यनुभवितरोक्षस्यात्मस्यायुक्त
[illegible]वत् ॥४१॥ अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेद
वानिव लक्ष्यते ॥४२॥
दिशेषशुद्धेनेव प्रदीपादि दृष्टज्ञानानुमानादिना प्रमाणेनावगतवस्तुनि भाव: ॥ अत्रकर्तृ
क[illegible]विकोनत्वभ्रमः स्वप्रमाभासनमिति वेदनं विज्ञानवादी वाद्ध: अध्यवसितदृष्टेनानुभवे
ऽतिस्यानुभवते: संवेदनस्यानापि सिद्धं कर्तृत्वाद्युपपत्त्यानवाप्ति फलस्यान्तर्द्वन्द्विन फलतनस्मा:
स्वप्रकाशस्यादित्यर्थ: अनुभविता स्यादभ्यस्यते स्वस्थानस्यानपेक्षधीजनित्वदृष्टेनादि
निवेदनेऽन्तर्यामिसाधनमनुभविता ज्ञेयस्यानुभवे: अनुभूतिवेदनत: पृथक् तस्याप्रमाणा
भावादित्यर्थ: ॥४२॥ कथं न भिन्नमूर्तिरनुभविताऽनुभाव्यानुभूतिभेददर्शनं भिन्नत्वग्राहकमि
त्यापिहितेति बुद्ध्यात्मा नहि स्वभावोऽभिन्नोऽप्याकारोपि विपर्यासितदर्शनैर्भ्रान्तबुद्धिभि: ग्रा
ह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ततोपि तेन संवित्तिग्राह्यग्राहकभेदपर्याय: ॥४२॥

३·ग·
स·से·
७८

कस्तर्हि संस्कर्तापूर्तेः [illegible] अन्तरङ्गाः मातृघ्रान्तरेति स्वच्छः स्वस्वरूपसंवेधाभ्युपगमे वस्तुतोऽभासो
भ्युपगन्तव्य [illegible] एवेत्यपि ग्रहणरूपत्वेन स्वरूपेणगन्तव्य: कीदृक संवेधाभविष्य
तिधारम्यार्थिकीनाऽपारं [illegible] धिकां [illegible] तिर्यग्धियः नत्राद्याहृत्वोः यदितामार्टिविकार स्वानिःप्रसङ्गात्मा
वग्रहणाभिसम्पत्तिः [illegible] समाहितान ५४ कान्तावुपकारस्वरूपेणतायामाह संवादेऽर्तिस
[illegible] ग्रहणरूपेणसंवेधविशिष्टमन्तःकरणविशेषतिविहृत्वोभावात्स्वरूपः उक्ता
[illegible] स्वरूपतायां विषयसंवेधवत् मायावृत्तेविषयतायामिन्नहृत्वानमाह सत्योऽमिश्रेति यथा
[illegible] नकादिसमाप्ति: योजकत्वानपाधियाहृत्वपद्धतादिमाप्तिरूपर्थः ५५ उक्तमेवस्फुटयति
[illegible] इति संस्कृत्यालोकनिविष्टावटस्यालोकात्स्वनाभवेनपावृत्तिनिविष्टावृधाहृत्वभवेन
यथात्मस्वरूपः कीदृक् संवेधः संभवितव्यानि ग्रहणस्वरूपेणतत्स्वरूपेण सत्कामोऽहृत्वहृत्यनाम्
[illegible] ग्रहणत्वतत्त्वजाहृतिहृत्वपश्यामानयपाधिवानिमाधस्वतक्त: कश्चिदुपकारमवेधिष्यो
[illegible] सवान्तःसंलग्नमवसायक संभवोमिश्रवटादिषु यथालोकादिसमाप्तिर्योजकत्वादिव्यक्त
[illegible] ५५ आलोकप्रकाशोप्यस्त्रवृधाहृत्वभवेनपा धीमामाप्ति: प्राहुटारोहधियमाप्तो
[illegible] भवेन ५६ पूर्वस्यास्वरूप आमिश्लेनानुग्रहस्यात्मन: कृतस्वाधपदस्यसोयुक्त: काला
[illegible] स्युक्तेः पुरुषस्यपाविनायपधिपोभावप्रतिष्ठाकावारपतिधीमाप्ति: स्यादितिपद्येवविषयमाप्ति
[illegible] समवोधयोविषयस्यजनकत्वनतात्मनोवृद्धेस्युकोविशेषमाह धियामाप्तोक्तमामवेदिति ५६ धियो
[illegible] स्यमाप्तोक्तमामवग्रात्मनः स्यथोऽक्तोविषयविशारूपतिपूर्वमिति धियोविषयमाप्ति: पूर्वमप्य
[illegible] स्वरूपस्याजनोविषयाकारतामामिश्रामामात्मनोनुग्रहस्वाकारमतिविवमावस्वतत्त्वा
[illegible] विषयस्यजनकत्वमितिकसदृहत्वमन्यशोषवचधिय: सिध्यतितनत्यात्मनस्याहतन्त्रस्यान्तस्य
[illegible] स्वर्षपमितामभटेनयोजकत्वादुद्देवकमायुक्त: कृतस्वाधस्यस्यसर्वावितेपास्यस्वतपासर्व
[illegible] स्वात्मुगतसकाशात्स्वरूपस्यापरिहितस्यात्मनोनयुक्त: सक्रमसूत्मर्व: देशन: कालतोवाक्रमा १८
मावेहृत्वान: कालाकाशादिहिवदिति ५७

ग्रहणत्व
[illegible]

नन्वभावो मनसो निवृत्तिरिष्यते येनातिप्रसंगः स्यात् किं तु निरूपाख्यो यो ऽर्थ एवान्यथा ऽऽत्मनामिलक्षणत्वनिशंकने भेदा
भा ... नीतिस्वभावस्य स्वरूपतो भेदाभावे विप्रयोगात्व मस्त्वमनस्तु वेगात्व मित्यादिनाभि: स्वरूपभेदस्य ... : रूप
... नामभेदो ऽपि निष्फलः स्यादिति : स्वभावस्याभावस्य नामभेदो निरर्थकः संज्ञाभेदे ऽनेकत्वमनेकपदार्थासाधारणत्वया
... नास्यावलक्षणचटेन्मया : ५० किं च भिन्नो नो वास्तु निरूपो हो ऽभिन्नो वा तत्रायमन्तु रूपमति श्रेयो हाव
... लिभेद प्रतियोगिनामानमानत्वं ... णात्तदयाह ... स्यापोह स्यापि विवृत्तिः कथं सिद्ध्यति निशेषः
... किं चिदभावस्य ... चित्स्वलभनाद्यव्यवहारानियमसंगतिभाव : द्वितीयं दोषमाह नाभावाद्वीनस
... त्वाद्यभावमजनाद्यनाद्यपाह रूपानभेनकानगो विनरेतरत्वाद्यत्वं बुद्धिजनकास्तु ... विशेषाद्वाभाव
रूपा : विशेषस्त्वादप्रभेदकानसु ... भेदक ... सिद्धिरिष्यते : ५८ एवं चाप्याह वादे विडंभे : नीलमन्यलमि
त्यादिविशिष्टव्यवहारासिद्धिरियतो ... साधारणस्वरूपव्यवहारासिद्धिस्त्र स्यादित्याभिप्रेत्याह नि
भेदाभावे ऽप्यभावस्य भेदो नाम भिरिष्यते नामभेदस्ने कत्वमेकस्य स्यात् कथं न वा ५२ अपोहो यदि भि
न्नो हीनिरुपाख्य कथं गति नाभावा भेदकाः सर्वे विशेषेवा कथं च न ५८ नामजात्यादिरूपाद्यहं सवि
... : ऽविशेषण : ५९ प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारभेदस्य सिद्धिः क्रियाकारकभेदेस्त ... एवं भवेत्
५० नस्मान्नीलतया पीतत्वादीनां विशेषणे संविदः स्वात् ... चाप्यनुत्यते ५२ रूपादीना
मप्यात: स्यात् ... जनकत्वाच्च दीपवत् ५२
राकरणमपाह इति नामजात्यादयपडेसर्वैवेनेत्वमते संविदो ऽविशेषतो निर्विशेषत्वान्नामजात्यादयाय
... विशेषणं एवं गवादीनामगवादिव्यावृत्त्यपवादं ... विशेषणमिति विशिष्टव्यवहारलोप
एवं लिंगी ... नेडं भो भी ... : ५४ ... ऽनिमेषा क्रियाभेदेन ... संविदः क्रियाकारकभेदाय
... प्रत्यक्षमनुमानं ... प्रमाणरूपाप्रयुक्त ... मित्याह प्रत्यक्षमिति स्पष्टार्थः : ५० न
... संवेदनानि ... स्वरूपमनिरूपणात्प्रयुक्तानीति ... निराकरणमुपसंहरति न
स्मादिति ... : स्यादित्यर्थः : ५२ संविल्लाघवादिप्रमाणप्रमाणमाह रूपा
पादीनामिति ... स्यात्पाद्याकारो संविदितिवेद्यमति प्रयोगोपेक्ष्य तथाव्याभास
कावभासाद् ... जनकत्वाद्दृष्टे : प्रदीपवदिति ... लक्षणमिति प्रयोगः ... यथा रूपादीना

रु० पृ० स्यात्मन्यां [illegible] त्वकटुत्वं ला किं स्यात् । केवलमन्त्रानात्मधर्मो न हि यत्र नया बाध्यमाना
सू० टी० ध्यस्तानां [illegible] मेवाद [illegible] मात्मस्य वात्मस्वेन नयन्ते हि नाभिप्रेत्याह देहादावि निश्च
१८ यो त्युपलब्धेः सा वीक्ष्य : स्थल [illegible] थो न्मादेः ॥ कुतस्त्वस्य सर्वधियामभिमानत्वेन संयोग
वियोगयोः स्वतः स्वेदः विपर्ययः इति न्त्याः एवं वाध्यस्य बाध्यत्वं न स्वात्मनस्य बाध्यमाह अनात्मनाभि
मानिनेति अविवेकवानाभिमानिकस्य न वाविवेकेन अनात्मनाभिमानिना बाध्यत्वं न पदार्थानामाभिमा
निना अस्य येन बाध्यते स्वत्वयः अनात्मनाभिमानिनेति पादान्तरेण गमनं स्वप्राप्तं हे नाहं नभ इयं
न येदृष्टं नई मे कीहृत्वं ॥ ६२ अविवेकवतामविवेकी अन्वयः कस्मात् बाध्यते विरोधः यस्य सम्बन्धा
द्विपत्स्याह विपर्यासस्त्विति विपरीतप्रमाणस्य अप्रमाणता यातानां सर्वं सत्त्वं तत् तस्मात् प्रमाणे
देहादावभिमानेऽन्यात् : वीति अन्वयो यः अथवा कुतः इति अन्वयो यस्त्वनात्मनाभिमानिना ॥ ६१
बाध्यते अन्वयेनेह विवेकनाविवेकवान् विपर्यासेऽसकृत् सत्यप्रमाणतत्त्वप्रमाणत्वं : ६२
ग्रहोऽविनाशः : इति नामध्यात्मनः नैव यत्न्यस्य देहादावन्याड् : वीभवेत् कोपि
न यः स्पष्टं तत् देह कृत्वा ग्राह्यं दोषान् : सदात्मनो मिथ्याभिमानो कस्ते इति
७९ ॥ ६४ कुतः इति भितिः तेन स्याध्ये नैवविवेकिना तुः वीति अन्वयः केवलाहं धियामसद्धा ॥ ६५
कस्मात् मननेन ते भ्रान्तिः सत्यस्य निरालंबनाय नैनानिरवाधिको बाधइति भ्रान्त्या ननावस्मगत् स्पर्थः ॥ ६२
विवेकिनाविवेकवाधीभवतीति पूर्ववत् अथ च पाति दाहं देहादावभिमानं तं निमित्तं हेतुः एव
अयनेनात्मध्यानस्त्व देहाभिमानिनेबधनमनात्मत्व ग्राह्यं विशेषण गतानामात्र देहादेः स्पष्टं इति
परामर्शेऽद्वयनोत्पन्न दाहादिनाम स्मृतः वीत इति अस्मात् आसीनबधनं तुः व्याह मम सोति जा ॥ १६
मर्त्यर्थः ॥ ६३ आत्मनः स्वतो दाहादिसंबंधाभावे प्रमाणमाह स्पर्शना दीनि फलिते सहस्रात्
वृत्तिन स्मानि ॥ ६४ मायां कृत्वा स्पष्टानि विहृणवं चिविवेकि अन्वये नेवाविवेकी बाध्यते स्त्वपरा
क्लिष्टतया सहसतिक इत्यालिके वलस्य सत्त्वग्रहणे वाहंधीः केवलाहं धीमयेन विग्रहः ॥ ६५

ननुध्यस्तस्यापि भोग्यविषयावभासकत्वाद्बुद्धेरिव परिणामः शङ्कनीयेत्याशंक्याह विषयग्रहणमिति करणापेत
[illegible]न्यो येषां स्रक्चन्दनविषयाणां रागादिजनकत्वेन चेतसि यस्य विषयग्रहणे भवेत्परिणामी स्यात् चित्तवत् नैवमात्मनो
[illegible]वभासनं किं तु नित्यसिद्धप्रकाशस्वभावेन युगपत्सर्वाध्यस्तसमस्तावभासनमित्यतो न तस्मिन्परिणा
[illegible]कावकाश इत्यर्थः ५८ यद्यप्यनेकस्यात्मनो भोग्यविषयाकारपरिणामो नास्तीत्यपि ब्रह्मज्ञाना
[illegible]णाम स्यात् ब्रह्मणः स्वात्मत्वेन यत्तदाकारावभासस्यागेन कर्तानस्यापेक्षिता इत्याशंक्याह ध्य
[illegible]मिति निर्मलस्यादित्यवत्तदध्यस्तः परमात्मैवाह मिति यत्तज्ज्ञानेनाप्यनेन ज्ञाधस्तस्य साक्षिणः य
[illegible]मस्यापि विशेषत्वात् तन परतो वा निवृत्तस्यागस्य विशेषासंभवात् किं तु बुद्धेरवभासाभासाया
[illegible]या ऽवस्थाविशेष इत्यर्थः एतदुक्तं भवति अनेकजन्मानुष्ठितयज्ञादिकृतादृष्टदोषनिवृत्ति
[illegible]न्या सगुणब्रह्मोपासनानिराकृतचाञ्चल्याया सांगतविवेकवैराग्यशमादिगुणसंस्कृताया
[illegible]करणस्य करणापेक्षा भवेत् सत्येव ग्राह्यदोषे च परिणामी स चित्तवत् ५८ अध्यस्तोऽह
[illegible]न बुद्धेरेव विनिश्चयः नाध्यस्तस्याविशेषत्वात् स्यात्तिरोभावे ५९ कर्त्ताचेदह
[illegible]मन्त्रस्य फलमस्तु तावत्सवेड विनिर्मोको नाहं कर्तेति युज्यते ६०
प[illegible]यापरिणामधनज्ञानमहिम्नसंस्काराया भ्रान्तबुद्धेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनंतरमोधिनप
[illegible]भेदाख्यानिरोधानेनाविद्याकाराकार्यविद्यमानाज्ञानेनस्यापि विनिश्चितान्
[illegible]विविक्ताकारेणाह मिति परामृश्यमानोऽविविक्ताकारमेवाध्यासात् ने स एव बुद्ध
[illegible]विग्रहात् तस्मिन्न कोऽपि विशेषज्ञ इत्येतत्चिदात्मनः परिणामाभ्युपगमे परिणा
[illegible]त्मनो याप्यमा सादीकस्याननत्वत्त्वमेमनवस्थाना प्रमाण
[illegible] ५९ यद्यपि ममात्र करणस्य वृत्तानाकारपरिणामस्तथापि
[illegible]कर्तृफलसंबन्धो ममाहं कर्ता चेदिति कर्तापि विका
[illegible]नाहं कर्ता नित्यकर्तृत्व मर्दनं सवेड विनिर्मोको संबन्ध
[illegible]कर्ता ६० अविद्याद्विलक्षणं कर्तुर्यत्क्रियाया स्वतत्त्वाविलीयमानत्वान्न
स्य फलसंबन्ध इति भावः ६०

त॰ प॰
स॰ टी॰
८०

वाक्यस्याप्येतद्वस्तुप्रति[illegible]क भिन्न[illegible]माह दृष्टान्ततत्त्वमसीति न तु तत्त्वंपदयोरेकार्थनिष्ठत्वेन पर्याय
त्वापत्तेः सहप्रयोगायोगादिति चेन्नाभि[illegible]र्थमुद्दिश्य भिन्नभेदादिद्धमभिधेयमाह स्वार्थस्यैवेति अन्यद
न्यतोदन्तलक्षणस्वार्थस्य[illegible]नापरित्यागेनैव तत्स्वपदार्थौ विशिष्टार्थसमर्पकौ स्यातां वा
प्रमेदत्त्वपर्यायत्वमर्थः एवं तर्हि[illegible]स्यादित्यत आह अन्यगतात्मनि अन्यगतात्मनः प्रत्यगादि
[illegible]स्वतावगानिरस्तो वस्तुनः[illegible]तो तथाप्युपमानात् पदयोः सामानाधिकरण्यमिथो वाक्यविरुद्ध
वाक्यार्थसंसर्गः स्यात्तत्र विशिष्टे स्यात्तत्राप्येवं स्यान्न संगत्या को लिङ्गभेदपरामर्शेन लक्षणया विगतपरो
ऽन्यापरोक्षत्वाद्यद्गन्धवस्तुप्रमात्रेस्यापदेवदत्तवदिति तत्त्वंपदयोर्वस्तुनीति अन्यगतात्मावगत्येतौ तत्पदार्थाव
कावित्यर्थः ननु तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यमप्यसिद्धं विषयतया स्वपदार्थस्यैकस्मिन्नपि
वार्थता मदायानइत्यत आह नान्योर्थ इति अतोस्माद्दिङ्नादविरुद्धार्थादेकरसाद्विरोधीमन्यार्थो न

अन्यगतत्वाभिधानेन नञ्ज्ञुस्समुत्थया दृष्टान्ततत्त्वमसीत्येवं वाक्यस्यान्यगतात्मनि ॥ १२ ॥ स्वा
र्थस्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ अन्यगतात्मावगत्यैतौ नान्योऽर्थोऽविरोधतः ॥ १२

[illegible]सत्यपि यत्नइत्यर्थः नादिष्टविवादितं लक्षणमर्थयोः स्ववाक्ये इत्यभिनिवन्नकार्यकारणभा
वेन संसर्गः संभवति मुख्यत्वात्तस्मात् तार्किकादिनिष्क्रान्तविरोधात्तत्राभिसम्पूर्णवादिवदप्रत्यभिज्ञा
वेनानिष्कलानि क्रियाभिप्रायादिकूटस्थैकरसत्वानिपातकस्फूर्तिविरोधात्तत्रापि मुख्यगुणीभावेन
नीलमुत्पलमिति वा निर्गुणत्वस्फूर्तिविरोधात्तत्रापि जातिव्यक्तिविशिष्टस्वरूपादिप्रकारेण संसर्गः
एकस्यैवाद्वितीयस्य क्षणार्धमप्युपकर्षइत्यादिस्फूर्तिविरोधात्तस्माद्विशिष्टसंसर्गविरोधिवस्तुमात्रे
निष्ठत्वात्तस्याविरोधितामिह विवादितत्वाच्चाविमृश्यत्वमविरोधितानिष्ठसुधाधिपरामर्शामन्तरे
णाभ्यासमानमेदृवस्तुनिष्ठत्वात्सोऽयं देवदत्तः इति विशिष्टमित्यादिवाक्यवदिति ॥ १२ ८०

[illegible]ः । विनामोलोपदेशानुपपत्तेरात्मनोपि दुः । विविक्तमवगम्यते न तत्त्वान्निर्दुःखत्वं शक्तिमत्वं गम्यते । नानात्वं गतेनैव निमित्तेनैव
[illegible]नैव स्तेनापीति स्वप्नाद्यावपि शक्तिमत्त्वं मन्तव्यमिति चेत्तत्राह सिद्धं इति कस्यचित्कस्यचिद्ब्रह्मवस्थायां चेतनात्मनः १
[illegible]दुः । विविक्तप्रमाणसिद्धं स्यात्तथा शक्तित्वाद्दसाङ्ख्यानां किंचिदुः । विविक्तशक्तिः कल्पनेन न साकल्येन [illegible]
नः [illegible]दर्शनस्यान्यथा पन्नेर्गित्याह मिथ्यात्विति सिद्धान्तपक्षातिरेकोदर्शितोनेन मिथ्याभिमाननिबन्धनत्वेनार्थो
[illegible]गमोदुः । विवानुभवइति योजना अर्थादनुपपत्तिसाधनदुः । विवप्रतिसमवायादानेन स्यादम । समर्थोयम
[illegible]न्यथोपपत्तिरित्यर्थः । तथा च यथादर्शनेदुः । खशक्तिमत्त्वमपि मिथ्यैवेति भाव । ६६ नामेवान्यथोप
[illegible]पत्युपस्पर्शोपीति निरवयवस्य [illegible]स्यात्मनो यथा स्पर्शो चलनादिदृष्टान्तमविवेकाद्देव[illegible]
[illegible]नोपदेशमादिदृष्टान्तेन च कारान्पविच्छिन्नत्वाभिमानः तथात्मनस्तथा कल्पितचल[illegible]मविवेका
[illegible]त्मनीत्यनुवादः । ६७ अविवेकाद्देवदुः । खदर्शनमात्मनोन्यन्यत्वमपि तिरस्कार्यमा[illegible]पि
[illegible]दुः । विवदुःखस्यानन्तरहितत्वात्मनः मिथ्याभिमानेनादुः । खीनेनार्थापत्तेन्यदतम । ६८ [illegible]
यथा स्पर्शमलचलनादिवत् अविवेकान्नथादुः । खमानस्यचात्मनीत्यते ६७ विवेकात्मधियादुः । खेदुः
नेचलनादिवत् अविवेकस्वभावानुमनोगन्धत्वानिवृत्तेः ; ६८ नद्दानिदृष्टान्तेदुः । खनैश्चल्येनेवत[illegible]
[illegible]अन्यगात्मानित्यस्मानन्तदुः । खनैवोपपद्यते ६९ नत्वनोन्यस्यनीत्वाद्वाह्नीलाद्युर्वदिदृष्टमवेत् । निदुः
वेकेतिविवेकरूपयात्मधियेत्यर्थः । चलनादिवत् यथा स्थूलदेहविवेकात्मज्ञानेन चलनादिस्थूलदेहसंबंधि
[illegible]धास्तमात्मनि निवर्त्तते तथा सूक्ष्मदेहाविवेकनिमित्तदुः । खमपि आत्मज्ञानेन समूलं निवर्त्तत इत्यर्थः । ६८
अनिवृत्तोपि विवेकस्वभावात्मनश्चलनीतिनिमित्तमुक्ता नैमित्तिकं माहात्म्येति नैश्चल्ये सति तस्यात्मन । तत
दुः । खनैवेति न्यायः उपसंहरति अन्यगात्मानित्यस्मादिति ६९ एवमुक्तिनः अन्यगात्मनो निर्दुः । खस्वाभाव्यसि
[illegible]देवस्य[illegible]न्यपरोक्षानुभवनीभवतीत्याह नवेति नोरिति सार्द्धेन दृष्टवाक्यमविरुद्धार्थेनिष्टमवेत्
[illegible]नेत्यस्य[illegible]त्यनी[illegible]नीलाद्युपदवदित्यत्राप्यर्थः । नीलाद्युपदयोः पदयोः
[illegible]रूपेण स्वप्नार्थ विविक्त[illegible]पर्यवसाधितेन सामानाधिकरण्ये दृष्टान्त इति दृष्टम
कर्थयोपदयोरेकार्थानि[illegible]विनासह[illegible]तयोगात्मसामानाधिकरण्यात्तत्रपादृष्टान्त
दृष्टान्तासद्भूतार्थनात[illegible]नयोहेतत्वहेतुस्यासद्भूतस्वतेपि गात्मसामानाधिकरण्या

81

उक्तं चैतत् [illegible] मात्रकोषु तन्मात्रार्थोऽनुष्ठा [illegible] तुल्यशीतत्त्वपक्षि: तन्तुविभाषा: कथमेकं ब्रह्मत्वमिति इष्टानि तद्रूप
[illegible] कोऽसत्त्वयोनिवाक्ये नत [illegible] पदद्वयं [illegible] भवतीति गम्यत इत्यथ वाक्यार्थपदानि संधितानि निरपेक्षार्थाभिधा
यास्तत्पवृत्तस्थानस्य कारिकैरह [illegible] इतरेतरत्व [illegible] पदत्रय यति सान्वयव्यतिरेकोक्तिप्राधान्येनाभा
[illegible] [illegible] [illegible] नन्वनुपपन्नपदार्थस्मृति: पदोपस्थापितार्थाकाङ्क्षाधीनत्वात्
कोऽसत्त्वं लोकप्रसिद्धिमात्रस्मरण [illegible] इति १५ नत्वपि तत्पदार्थविवेके गौणपदे: कार्ये: कार्ये: इत्यभि
[illegible] समस्तादीनि विधि: श्लोके: विचारयोग्य जनने [illegible] अन्वयव्यतिरेकोक्तिरिति [illegible] श्लोक
गतं पदमात्रस्य यासां तु विवेकापन्नं तत्पदार्थविवेके कार्यान्तरं: पदार्थविवेकफलस्वरूपमिति तत्पदार्थवि
वेकेऽपि केवलो भेदस्तस्य सुस्पष्टो वाक्यार्थ इत्यन्वय: नन्वहंमम हि तत्पदार्थानां दृश्यतया नाहमिति
हमिति प्रतीयमानानां पदार्थानां: [illegible] स्पष्टं तथाप्येषा हित्वागमेन: सा हि ताभ्यां विशेषणेन प्रमा.
[illegible] हि स्वप्रमाणानां पदानामर्थस्मृति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नानावाक्यार्थबोधने ११ पदा
[illegible] सुवाक्ये तु पदार्थस्तु विधिवाले वाक्यार्थज्ञानस्याभिप्रायेण तात्पर्यानुमाने १८ अन्वयव्यतिरेको
[illegible] पदार्थस्मरणाय मनस्त्वभावेन वाक्यार्थज्ञानमप्रामाण्यं हि केनचित् १४ न हि मन्त्रादिवाक्ये
[illegible] पदार्थविवेकेन: अस्याने वाक्यार्थानिमग्नकोऽहमित्यत: ८ अन्वयव्यतिरेकोक्तिरिह
[illegible] यथा तत्पदार्थविवेके हि यावता यन्निविलम्बात् ८१ वाक्यार्थामुख्यत्वे च केवलाह
[illegible] : ३ नीलोत्पलद्योरहं अवगमनमाविनिस्पृहात् ८२ नत्वेवसमभवतार्थश्रुतहानाश्रुता
[illegible] : नैवकल्पयितुं पुनः पदवाक्यार्थकोविदै: ८२ अन्यतादीनिवाधेरन्वकालादित्युपा
[illegible] नत्यायेन वाक्यादेवायमोहाविरुद्धसामान्यस्यानुपपन्नपदानीपूर्ववादिकल्पनापत्ति
[illegible] वमिति ८३ यथाव्याख्यानवाक्यस्यपदार्थश्रुतार्थसंभवतिश्रुतहान्यादिकल्पनमनवका
[illegible] नित्यतादिविरुद्धं वाक्यस्यबाधदर्शनादिनिपूर्ववादीह दृष्टानेनशाकल्यतादीनीतियथा
[illegible] पदार्थकृपाल्पतयाप्यवाचासवर्णामपकवाग्वृत्तं नोपिपाक: अपदेशवाचिनेपूर्वविलि
[illegible] नित्यहरार्थवस्कारस्नेवपाकक्रियासाध्य: एवमिहाप्यविरुद्धार्थतावाक्यस्यसम्यतादीनि
[illegible] नित्यमद्गृहकर्मणाबाधेरन्वश्रुतेप्यानमेनाब्रह्मत्वेपूर्णतादर्शनादन: असत्त्वाने नाम कर्त्ता
रार्थनावाक्यस्यानिवनत्रोत्तनस्माहादिजादीनिभवेदेवयदिकल्पनादिमनिमासस्यअन्यदसमाप्तता।

नन्वेवमर्थवेदार्थी निषेधेऽपि वाक्यस्य न तावन्मात्रेण पर्यवसाने मुक्तेर्बोधमात्रात् फलासिद्धेः पालोऽनर्थः एवमेवमिति किं यावत्पर्य
वसायि तनाक स्मात्रेव त्वतत्र प्रमाणकरासुभूतो निषिसानमर्थो विप्रमाणार्थो न रम्यपरत्वकल्पने ऽबुभुक्षितार्थपरत्वे
न लावश्यामात्रमाणे एव मनेमानुभूयमिथ्याभिमन्यज्ञानमात्राद्देवफलसिद्धिर्दृष्टा तेनोपपाद्यतानवबुद्धीन्यादि
नाने ३ वतवमिति बुध्यामस्मकृपया ऽपहारान्निराहितत्वानाभिरोधानमात्रे निष्ठा निष्फलानि पादप्रावसायोऽपूर
एव स्वात्मानमप्रत्यक्ष्यज्ञानमेवेच्छेन्न किंचिन्नबुद्धिमिन्यर्थः यथा पदार्थज्ञानं तथा ज्ञानेन मुमुक्षुर्विनिश्चमात्मानं के
वा मिळं न नाविस्मरेज्ज्ञानमेवेच्छेन्निश्चयानिर्हेतुफलापेवान किं पाश्रत्वकल्पनानावकाशो लभनस्यार्थः १२
मन्येता सम्यक् केनापहारः कुतस्त्वपेक्षाणां ताद्वीति के विद्वदेवं तदाहाविद्यावहेति अविद्यानाद्यज्ञानेनापा
[illegible] दिन चतुर्विवेकदर्शनयस्य सर्वजीवस्वरूपस्य भावस्त्वं न स्यादिति विग्रहः आवरणमज्ञानं विदेय
[illegible] नधी रितिवाहि वेदिताश्चिन्नस्यार्थः सदा सर्वदा दृश्यसंधाना विविक्तमेव परमार्थे दृगात्मनेन
ना [illegible] नप [illegible] नेमप्यानववुध्यपद. नत्वात्मनतेन वसेवविदितं चिन्मात्रदृशमेनवम्योर्वस्तुतो विविक्तेन
[illegible] वुध्यपद. यथा हि स्वात्मानं दृशा दृश्यात्मा श्रपणवन्नज्ञानमेवेच्छेत्स्वमात्मानं न लभ्यते १३ अविद्याव
[illegible] कायपद. नधी सदा विविक्तं दृशिमात्मानं नेदंनदृशमं यथा १४ दृष्टामस्त्वमसीत्येवं
तमस्यादिवाक्यात् स्वमात्मानं विजानाति कृतार्थः करणे तेषां १५ दृश्यदृशोर्मिदृष्ट्या अन्यद्वा स्वमभ
लक्ष्यार्थः १५ कथं स्वात्मानं जानाति जीवापेक्षाणां श्रुताचार्योद्दिष्टिस्त्रिभिन्नमात्राज्ज्ञानातीति सहसेन
नमाह दृशास्त्वमसीति पर्वामिति कृतार्थः करणेऽकरणे सहकर्ते ऽपि विविक्तत्वसाक्षिणमित्यर्थः १५ नतु
यद्यहूयोगः सायामाभिरामाथ ह्यपलब्धाणां तद्ग्रह्य एवकारश्रुत्याद्युपादेयत्वादरणिमिति मायेन प्रथमा
५५ निर्दिष्टे श्रृंचरमनिर्दिष्टमुपादेयमिति नियमा [illegible] व्यादृक्तेनापपद्यते यत्न स्वात्माभिमत्रवृत्तं दृष्टः सप्राप्य
[illegible] ह सुखात्मनोऽन्यत्वात्मरूपे [illegible] तन्मान्यत्वात्मरूपमप्रमाणत्वात् प्रामिहाहेर्तुपविधेयानि
[illegible] मनुष्याणाम्नालेव्यवहारमापनवस्तु [illegible] चोनयात् [illegible] दाहर पानेपात्रमाहरेति वेदार्थो नियमोवि
[illegible] तत्राह दृश्यवस्तिपाहस्मास्ति पण्यी [illegible] हिंग्या मुख्याक्ष्मासिद्धोवोधात्तद्धि यापादिदृश्यसिद्धार्थ्य
कत्वमाह मार्द्वयदृश्यं दृश्यबलमपत्र [illegible] सिद्धार्थं कृत्वलादौ ततोऽप्यदृश्यादिभिरेवपदे विसमस्तवाक्यभवेदिति तत्
यमात्ते रेजात्मपोर्धाभिवृध्या [illegible] मोनवाक्या पादेबोध नेमर्थ स्पनतदृश्याक्त्मत्तन्मानेपानि हृदपभवादित्यर्थः १६

उ॰ प॰
स॰ टी॰
८२

[illegible] विवेकतः । अस्य जीवेन वाक्यार्थः । इत्युक्तं तं प्रपञ्चयति तत्पदार्थविवेचनेपला
[illegible] सर्वे किमन्यात्र [illegible] देवेति हृयं ज्ञानार्थं [illegible] सिद्धार्थं तत्पदार्थं । स्याह
[illegible] योनो [illegible] पंचरूपत्वे [illegible] ४४ [illegible]
[illegible] ज्ञानात्मा [illegible] कालानि कारणेन सामान्याधि [illegible] करणत्वमि
[illegible] सामान्याधि [illegible] पूर्वपरत्वन [illegible] ४५ निराकाले [illegible] सामानाधि
करणत्वमलिकोलाभूत्सत्ता यामाह नक्षत्र हृदिति [illegible] लक्षणं [illegible] ।
[illegible] सामानाधिकरण्यादिति [illegible] सामा
नाधिकरण्यादिति [illegible] कोलाभ [illegible] भावाधि [illegible]
[illegible] ४६ एवं वाक्यार्थं [illegible]
[illegible] ४७
[illegible] ४५ [illegible]
[illegible] ४६ एवं चेति [illegible]
[illegible] ४० [illegible]
[illegible] नकल्पामा [illegible] ४८
[illegible] सर्वार्थमित्यर्थः । [illegible]
[illegible] ४० तस्मादेव विचारमा
[illegible]
[illegible] अनुभवकाले [illegible]
[illegible] नकल्पयाम । नकल्पयाम । किं [illegible] किं [illegible]
[illegible] नकल्पयाम । नकेवल [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] विधानात् [illegible] विद्यानिवृत्ति फलामिति [illegible]

82

[illegible] त्वेवं विरोधिनां लक्षणं [illegible] भावे [illegible] इति [illegible] वादिसिद्धं [illegible] इत्यसीति
[illegible] इति [illegible] विरोधि [illegible] इत्यसीति विरोधि [illegible] निवाकाङ्क्षि [illegible] इति
[illegible] प्रयोजनं [illegible] विरोधिनं [illegible] व्यभिचा
[illegible] ८५ तमेव व्यभिचारमाह [illegible] निमित्ता [illegible]
[illegible] ८६ तथा
[illegible] व्यभिचारं [illegible] समाप्तेरिति [illegible] एवं [illegible]
[illegible] व्यभिचारा [illegible] बाधक [illegible]
[illegible] विलादेरनिमित्तं व्यभिचारात् [illegible]
[illegible] इति [illegible] विवाक [illegible] व्यभिचारात् ८७ [illegible]
[illegible] ८८ [illegible]
[illegible] ८९ [illegible]
[illegible] ८८ [illegible] वाक्यार्थ
[illegible] ८९ [illegible]
[illegible] ९० [illegible]
[illegible] ९१ [illegible] सर्वदात्मनः
९२ [illegible] ९३
[illegible] विला
[illegible] ९४ [illegible] वाक्य
[illegible] ९५ [illegible]
[illegible] ९६ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति ९७

३-१
के-३
८३

स्वत्वनले मेनस्यमीनांतिनि [illegible] नाभ्यस्याप्यपूर्वयतन्दूति हीकामन्न्धयात्रेकसंशित्स्नताः यदेश
स्यवनदूतिस्याधेनमाहात्मनसा [illegible] स्माहमेत्स्यातानि एवमुमयथा विशेषे सति वेचावाकांना
स्यथा। नवि यदि गाम्भलाः [illegible] स्मश्रुप्रमेत्यानवाद्रोनुपपन्नूत्स्याह अन्ग्रानस्यायाति
अत्राहि भेदोपदेश:स्याद्रूढे [illegible] भावनकर्त्तकर्भमहामावेकार्यांनुपपत्तेरित्यर्थः अस्त्व
मेवरूतिवेनग्राहिद्यार्थेनि जीवस्मान्नस्यामावाहिप्राप्तार्थः सान्यस्मान्यमावायोगाद्धिहेतुनानः सर्व
स्यावेत्राकावानयुक्ते समस्मायां भेवपसत्योन्ययैव भवेदित्यर्थः ६ ननु केव चरूप्येनस्मकटयति ८
सिद्धरूतिउक्ते प्रकारेणान्मानेज्ञानायायदिविकीर्षुभवेत्स्मरूहामेत्य नयउद्धाटयन्नुस्साद्य
स्यली त्येवचेतनस्याद्भुवणादि नहामवेत् मात्मस्यानित्यनैवेस्याद्विरोधेनान्यथावचः
५ अन्यग्रानत्र्ययामेदोपदेश:स्याद्भवेदिदं रूतार्थकोपपवेस्यानृयुक्तेः सर्वथावचः
६ सिद्धोमाहोहमित्येवज्ञानात्मानंभवेद्यदि विकीर्षुय:सम्रूहान्मान्न्यस्ववचोद्धाटयन्
यि ७ नहि सिद्धस्यकर्तेत्रसकार्यस्यनसिद्धता उभयालंभनकुर्वन्नुमान्मानंवेचयन्नसो
८ सिद्धोमाहमस्मिन्येनद्भूतमात्रंप्रदर्शयेत् आत्मस्वरूपानविज्ञानेमहतिःस्यात्कथंतिः ८
ति ९ कर्त्ताहमोहमस्मीतिप्रत्यह्णात्प्रसरूपतेकर्त्ता:विंचमात्मस्वयमितियत्नोभवेत्
नः १० नहिज्ञानायपुत्रादिकर्त्तव्यंश्रुतिरब्रवीत् कार्यंनायपरवादेनसिद्धत्वात्स्वभावय
तीत्यर्थः ७ स्ट्रहात्मनं प्रकटयतिनहिरूति ८ ननुकिमित्यस्यात्रिंदथास्मदूभिसायमत्राहे
तिसर्वचाहोस्वाभिमायमाविष्कारोतिसिद्धोमाहमस्मीतिसमुद्ध्रात्मविज्ञानेमहत्यर्थः।
सिद्धरूपोमाहमस्मीतिवस्तुमात्रकथनपरमिदंवाक्यंननतुपर्यवसितमित्यर्थः ९ उ
क्तेविरूणोतिकर्त्तेति १० वाक्यप्रवणानेनतरमनमद्दूतिश्रुत्याकर्त्तव्याविधानादृष्येवमेवा
यमिनाहनहिज्ञानायेतिवमितिकर्त्तव्यमन्यवस्तुगत्यात्नेसिद्धमोहतप्रस्मद्भूपोस्मतस्तरा ८३

र्थानभिज्ञः पुनरावृत्तिपतितमशो निमृजेर्भाननान्तरित्रिः फलेवावबोधवाक्यार्थज्ञानमात्रात्रगम्यमेमोक्षफ
शेषः नस्माद्यथागोशाकुनेनोसम्यानपापमोक्षिः पापापमकरणेनाधमघ्नेन स्वानन्तसाधनत्वात्
स्यानिवृत्तिद्वारसमर्थानेनवधारणेनवाक्यार्थापरोक्षसाधनमित्यर्थः ४४ उक्तार्थानवाक्यार्था
र्थमितेनकेशाकुवेनप्रसक्तेनेनस्यापवादकमाहसिद्धानीसत्यमिति सम्यगात्मनित्येनैवमक्षवमनि
केनसावासाभिवरूपरोक्षज्ञानसाधनत्वेनवाक्यस्यप्रावमेवेत्यर्थः २ कुनस्त्वपेत्तायांस्वनोऽप
ऽत्मनोऽपरोक्षत्वमात्मत्वेनप्रत्यक्षत्वेनापरेक्षत्वादित्याहस्वसंवेद्यत्वेनिस्वप्रमाणकः प्रमाणानिरपे
क्षेत्यनन्तनस्वभावप्रात्मेत्यनात्मप्रत्ययानिष्ठावित्र्येतोऽर्थः तथाचवाक्यात्कस्मोहकारस्य
मार्थ निष्ठतोऽस्वात्मनोऽनुभवस्यासिद्धत्वेनास्माकमिति किं चिदनुपपन्नमित्यर्थः विमनेपरो
त्यनेनस्थिर्भुजेर्वाक्यावगम्याते वाक्यस्याविषूनिस्वरूकोत्पत्त्यापरोक्षिया ४४
मनमेवमनात्मार्थवाक्यात्मापरोक्षवाधनेऽस्मात्मात्मनिनेनवेदयात्मापविवदत्त्वम् २
पर्यायः स्वप्रमाणकत्वान्नित्यः बहुमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवस्थल २६
त्वोविषयाद्वः विनापत्याविषयामनाः केनोऽस्माद्वः स्वसंवेद्योऽहृष्णः स्वात्मप्रमगात्मनः २
सुहिरेवात्मस्थेन स्वैनेवानुभवात्मना नहामासतद्याजन्मव्ययास्यानुभवः स्मृतः ३ श्रुत्वा
ताद्यैर्ज्ञानजनकैर्वाक्यैर्नात्मेत्यनवाप्तिव्यावहित्यावगम्यनात्मविषयत्वयापेर्हतामस्वमसौनत्वादो श्रभिया
स्वोत्पत्तेर्भवतिप्रमङ्गः लोकानुभवविरोधशङ्कानुकार्पाद्वः स्वस्याभिचारित्वेनात्मधर्मत्वस्यानिरस्तत्वा
धर्मधर्मिलाक्षणाभिधेत्याहत्वद्वीनामित्यादि वात्स्वसीत्यादिविधर्मवत्वेनाहकर्तृत्वेनानुभवानस्वविषयम्
तेज्ञानेनबुद्धिहस्यात्मस्याहकर्तृत्वाद्यात्मनाधर्मः संभवतीत्यर्थः २ सर्वधर्मराहित्येस्वस्यात्मना
कर्यानस्यानुभवस्यानग्राहकविषयेणस्वभावेनानस्यस्वरूपेकोनामस्यानुभवोपदेशेत्यर्थः नहिक
ज्ञानस्यविषयानुभवस्तिनस्वरूपमात्रःसलयेतिचेन्नात्मासस्वात्मत्वाधियानम्मेवात्मनग्राहक
कानुभवः स्यतोविद्वत्विरित्याह एककार्याणेऽस्यात्मग्राह्यनमात्रिमित्तकात्मिस्वानापाद्येतिसर्वेसा
त्वविनिर्मुक्तोनित्योऽस्मिक्षेत्रा नाबस्वात्मसेवेत्याचार्योपदेशासितिनवस्यानवाधयात्मविपत्तिवृत्तिकथाविरु
द्धसुचानेनहोविक्रियतासमर्थवेजीवत्विचः प्रमाणमर्थात्कियायाः ४

३ – ष –
५ – हे –
८४

वाक्यस्यार्थानुभवः ... [illegible] ... ऽनुभवमार्गागमनमित्याह इत्यत्रोक्तिप्रकारेण तर्कलक्षणा वा
वाक्यपदार्थाः किं विरोधी ... [illegible] ... मिति २४ यद्वा पूर्वपदांन्तार्थाकृतर्थानो हास्त्र्ये वेद्यास्यादिति
इतश्च सतो निनदश्वैर्येद्योधि ... वाक्य ... [illegible] ... मित्याह न पदार्थेति यो नो हानं तदपर नाहनि निषुः समा
हितो मद्वा स्यपदवाक्यमानेन ... [illegible] ... तिच्छ्रत्नि तिष्ठा निर्दिष्ट स्या सेनात्यसयात्मनाने अतिसाधन तावगमान
नः ... तु तदेव तत्पादरिस्याससदृशसमूर्थः तथा च वाक्यार्थं ज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् पदार्थावधार
णम् ... आत्मनः त्वमेको विघनो नहानेनतः परं तु वाक्यात्तद्गतानुसन्धानस्य तत्पदस्येकत्वमिति
... ज्ञविषयत्वयोजनदृष्टेरत्रान्यनेनैतस्त्वत्काहि विद्वितः श्रुतेः किन्तु साधकावस्थायामप्यलक्ष्यानिष्ट

इतो योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नाप्युपपन्नो अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति श्रुते २५
तत्पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां साधनत्वं श्रुतेन्यवघातो दानानुग्रहसंततान् २६
तेन्मयत्वमात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि वाक्यार्थं तत्त्वमात्मानं सर्वं पश्यति केवलं २७

रूपस्याश्रमधर्मस्य ज्ञानाविरोधिनः संस्कारमात्रेणानुवृत्तिर्भवति न तस्य न पश्येदिव्येवाप्यवका
शे लाभनतद्दति सर्वमवतांन मेवास्मत्यनेत्युक्तिभाव २८ एतदेवमपंच यिष्यन् वाक्यार्थाद्यप्रकारेत्या
नत्वात्मादृपतिहानमर्थश्मिति स्तोत्रादि साधनसंपन्नोऽसन्नात्मसेवात्माभासस्याप्येतत्कार्यकर्तृत्वा ८४
... त्यक्तलनवहितात्मानमप्यक्तेनयितारं तत्पश्यत्पादितिश्रुत्यर्थो अयमात्मा ब्रह्मेति सर्वमेतत्पश्यतीति
... र्थोदर्शनमिति योजयति वाक्यार्थमिति २९

[illegible] कल्पनाश्च न च ... [illegible] निर्दिष्टानीदृशानि निर्दिष्ट: [illegible] निर्दिष्ट: बोधविशेषणमात्र [illegible]
[illegible] वाक्यानि वाक्यार्थं [illegible] निर्दिष्ट [illegible] भवति [illegible]
[illegible] सम्भवति [illegible] भिप्राय: २२ यदि वाक्यादेव निर्दिष्ट बोधलक्षणमो
[illegible] कार: कथं तर्हि [illegible] निश्चित: सकामस्य [illegible]
[illegible] २३ [illegible] स्वभावानुभव: कथमिति [illegible]
[illegible] निर्दिष्ट: बोधरूपत्वं [illegible] वाक्यार्थत्वमिति [illegible] विषयाव
[illegible] २४ [illegible] स्वभावेन प्रमाणेन वाक्यार्थावबोधिनेन [illegible] प्रमाणाभा
[illegible] निर्दिष्टमिति [illegible] २५ [illegible]
[illegible] वाक्यार्थकल्पनेन [illegible] बोधाभाव [illegible]
[illegible] क्रियाः काम: [illegible]
[illegible] कथं [illegible] २२ [illegible]
[illegible] प्रमाणेन विरोधीय: [illegible] २४ [illegible]
[illegible] २५ [illegible] बोधा [illegible]
[illegible] २६ कथं हि [illegible] निवर्तते [illegible]
२७ [illegible] प्रमाणप्रमितिविषये [illegible]
[illegible] बोधाभाव [illegible] २८ [illegible]
[illegible] वचन [illegible] कथं हीति २० [illegible]
[illegible] बोध [illegible] प्रमाण [illegible] बोधनमेव कार्येन कार्यो
[illegible] प्रमाणे [illegible] विषये
[illegible] किं तत: [illegible]
[illegible] भाव: २८

उ॰ भ॰ उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य परायणं किं स्यादित्यपेक्षायां तेनास्तितत्त्वार्थिः गुरुशास्त्रमानतोपि एवेति शिष्यो हि तदुपनिवर्तयितुं प्रमाणं संनिवृत्तिवे
क॰ टी॰ द्वात्वात्क निनाशसदर्थमित्यर्थः सुहितत ... आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति ७० नदेवं सद्वे पविशन्ताशस्यानतंतपदार्थप
८५ रिपूर्णोपनद्वैके प्रशान्ते कमल ... सर्वज्ञानस्त्यायप्रमाणाशुक्तिस्थाप्युपयादिनिस्पृहद्वंद्व
मुक्तः सन्सज्ञानानेतानेदस्वभावेन ... आत्मनो विपर्यासाच्च नैकान्तर्थं हेतुमाह कारसनोबुद्धिचितवाच्यमन के
स्यापिति चतत्तत्त्वार्थे इद्रानीमहामो ... आत्मनिर्बंधनत्वात्मनः संस्कारेनामनः स्वरूपत्वेष्वादु संधानेनतत्त्वह्निला
पनेयत्वः कापि स्वाभिप्रायेणात्मनः संवाहरूपप्रकरणस्याप्रमाणत्वमगतानुभाष्यकारः प्रकरणप्रयोजनेनावद्धाह प्र
युक्तो निर्भिन्नक्तिं तिनिर्विकिं संमावेनिष्ठाज्ञानेविवेकरूपविरागसोदासीनत्वमनोवृत्तिनिविषयेषु नासक्तिलक्षणत्वमेवसंप
स्थितस्तिनित्स्यादूपनस्वाश्काकारणप्रमुत्पद्व विलाङ्ग विलेनयानिश्रमानिनियोजनाकामपदवज्वरसोद्गमितः
वेदांतवाक्यप्रमाणो ज्ञानाग्रेक्तनमेज्जानहार्यालिवद्यानस्तप्रोमक्रुरवेनम ; ३१ इति तन्मसिप्रकरण
मप्रवृत्ता मुदेस्तप्रमुत्पन्नस्याशरनाशकारणं चिकित्सितज्ञानीवैराग्यमेषजेनयानिकामज्वरसन्निपात
ज्ञोपरीरमालापानपागढ़ःविना १ अहंममेतितमनर्थमीहसेपरार्थमिह्लातितवान्यरीहतनतेर्थवो
घो नहिमेस्तिचार्थिलाततनश्यपुनः शामपवतेमनः २ यतोनवाम्य परमात्मनातनात्मदेवत्प्राहमनो
नमेर्थिना सदेवत्तस्यनकाममेहितपनस्वचेतः प्रमाणमायतेथिके ३
सद्विवानोत्महृतोऽप्यात्मानात्माविवेकलक्षणतत्त्वोज्ञानेशरीरपरेपराष्ट्रानयोगे संवधे ढ़ः हितामित्यर्थः यद्वावि
किंस्मितस्मिलिमेषजविषोपणोयोऽयमस्मागयथापरमस्त्रसाधितमित्यर्थः १ मेषजस्योपयोगप्रकारमात्मनः संवादेन
प्रथवयत्रहंममेत्या दिनाहमनः अहंममेतिइदमपिदृष्टमानमनर्थमपर्थमीहसेचेष्टसेनतु तदर्थमेवाहं चेष्टेस्न कथ
मानर्थं मत्वाभिमिनेवेत्याह संशयामप्रत्ययवमभिमानस्त्वेमुत्तरमाहवेद्यपरार्थमिहैतीतितवेतिहितेपरार्थश्रुकषपणमो
गापवर्गार्थमस्मसा ह्यारूढ़ इतितवयदेवदांतसिद्धांतवेदिनः विचार्थमाणेतन्मनोषितमर्थपरुधापतत्तसेऽर्थबोधो
नरुमवत्यवेततत्ताप्राप्रियिमत्त्वार्थितास्तितनश्यतेप्रामोलपणवयुक्तइत्यर्थः २ आत्मनोर्थित्वाभावेसाधयनिप ८५
...तिसमानान्नात्मपूर्णानिदङ्ग यान्यस्मादविकारासम स्मात्मनोत्मानाहयतोत्तः सदेवत्सप्रभूत्यादिस्पसस्मात्
...तेसद्यामायपनस्वसमद्धिणामनोविलयनेयत्र कार्यः इत्यभिप्रायः ३
85

...विज्ञानवाक्यार्थस्य विधिगोचरता नैव संभवतीत्याह सर्वमात्मेति २२ वाक्यार्थविज्ञानात्प्रागेव विधयो
[illegible] भेत्तेनाध्येमित्युपसंहरति तस्मादिति ऊर्ध्वं विध्यसंभवे हेतुमाह नहीति २३ नन्वेकात्मज्ञानेन भेदज्ञा
न [illegible] मिति बाध्यते विपरीतं भवति [illegible] स्यादित्यत आह [illegible] मीति चेति प्रमाणाभासाज्ज्ञानात् प्रमाण
[illegible] ज्ञापने विग्रहः २४ स्वभावप्राप्तः [illegible] प्रमाणज्ञानस्य बाध्यते [illegible] शास्त्रादि
[illegible] भवेत् [illegible] कर्ता [illegible] यथा देहात्मधी [illegible] मित्यादि [illegible]
[illegible] भवति [illegible] २५ [illegible] कर्ता [illegible] मीमांसा [illegible]
[illegible] लोकप्रसिद्ध [illegible] २६ [illegible] नियोग [illegible] ज्ञानि
[illegible] विधि [illegible] ज्ञान [illegible]
सर्वमात्मेति वाक्यार्थविज्ञाने [illegible] २२ तस्मात् [illegible]
वाक्यार्थविज्ञानात् [illegible] विधिर्भवेत् नहि [illegible] कर्त्ता [illegible] विरुद्धं भवति [illegible] २३ [illegible]
[illegible] बाध्यते [illegible] प्रमाणाभासजातया २४ [illegible]
[illegible] बुद्धिर्भवेत् [illegible] यथा देहात्मधीरिति २५ [illegible]
[illegible] २६ [illegible]
[illegible] २७ [illegible] २८ [illegible]
[illegible] २८ लोक [illegible] किमिति [illegible] २९ [illegible]
[illegible] पदार्थ [illegible]
[illegible] भवति [illegible]
[illegible] भावः २७
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ज्ञानानि।

5. प. स्प. टी. ८६ [illegible]

मनसैव श्लिष्टिनीयतः [illegible] चित्र[illegible] सा प्रवृत्तमिति मन्त्रा भेदप्रकल्पकस्य नन्नसोऽभावाद्यपि स्फुरत्तास्फुरत्तासाम
न्नत्स्वाह भावरूपमिति [illegible] स्मात् [illegible] नास्तिनान्नहि स्फुरत्तायुक्ति साहसनोहीति तथाचाह भगवान्
नावलो [illegible] भावो नाभाव [illegible] स्माविना [illegible] तेन तत्र स्फुरत्तत्वनास्तिते ध्याने परमार्थस
वेन स्फुरत्तत्वार्थः ८ वीजाराव[illegible] मिति स्यापनाद्वै तत्र सात्मनाभिमताद्यपि इष्टाचेति तत्र कल्पितस्व
रूपतः किंचाभेदकस्याविनातत्सत्ताभावात् स्वात्मा स्वरूपस्याह इत्येवेति तदुक्त्वाचन; स्फुरत्ताभावात्स्फुर
त्तामात्रे प्रमाणाभावादित्यर्थः; तथाहि तत्र [illegible] नाम प्रबोधेन जाग्रदादि नाना भिन्नेन सत्यासायावस्थाया
मपि तीयप एव तथावस्थान्तरेऽपीत्यर्थः; स्वापे चाद्वितीयमतेः शिलरूपकाद्धृतः द्वैतोऽभवति प्रत्यासन्नप्रालय
वैकधा भवतीति तद्वेन वाकसर्वं ग्रासमभि; महाप्रलीनात्यादिष्वप्राप्तिमिद्धं ९ एवं विकल्पाभावेऽपि विकल्पना
स्मासीनि [illegible] नादुरपपत्तिरिन्या प्रकाराह विकल्पनाभावापीति तथारूपप्रवद्धैव विकल्पनापि न भिद्यत

स्वभावरूपत्व मसौ हि अमनोनिर्वृत्यमाणो न हि युक्तितोऽस्तिता स्फुरत्तानाथसदसतोः प्रजमतो
स्वयं चतोऽन्नस्तत्वनास्तिते ध्याने ८ स्फुरत्तारूपं च तथा च दृष्टान्तेर्युक्त्युस्वैस्त्वकल्पितोहि
सः स्वप्रोषु भिन्नेन हि दृष्टानीत्यनेन प्रबोधेन तथा न भिद्यते ९ विकल्पनावापि तथा स्फुरत्ता
भवेद्वस्तुमाग्यतद्वलातचक्रवत् तथाहि भेदोऽस्ति यतो न चात्मनोऽन्ततोऽस्फुरत्तेऽस्मिन्नितोऽवसीः

स्तितद्वैस्त्राकगतोऽकर्षणार्थीवाबाह; किं तद्वस्तुयोगाद्वस्तुविषयकतया न विद्यमानादद्वयाधिष्ठा
नातिरिक्तस्वरूपसहितोऽभेदेन तत्त्वलोके लातचक्रवत् अस्मात्कल्पकस्य चक्राकारत्ववदिति योजना तथा
स्फुरत्तोऽलातस्य चक्राकारता तद्ध्रुव वस्तु तथा विकल्पयितापि तथात्माऽतिरेकेणाद्धृव वस्तु सतीतभव
तीत्यर्थः; तथापि नात्मनोऽस्फुरत्तेरदृष्टिस्मृतिमित्यादिष्वाक्रिस्वरूपस्य त्वगतभेदस्य संभवान्तथाशक्तिशरीर
मात्मभेदस्य च नाम जातीयभेदोपपत्तेः स्वात्माप्रकाशस्फुर्तिविरोधानेव भिन्नत्वाह तथाहि भेदस्तितथा च स्फु
तिस्फुरत्ते नाहि सः; प्राणेश्वप्राणो नाम भवतिवदत्वात् प्रत्यस्तुतः; सा एव न स्फुरत्ते मनानो मनस्तामा
तिकमनामात्प्रत्यात्रिवेति विदात्मनो दृष्टादिभेदस्योपाधिकत्वादृष्टापीति तथाप्येकोदेवो बहुधा समिति सिद्धः;
एकसते बहुधा कल्पयति एकलया सर्वस्मात्तत्त्वात्मना दिष्टिनिराकृते; सर्वत्रैकतत्त्वमाह तथाभेदनिषेध
स्फुरत्तास्वतमात्मप्रत्यादाहाय; १० ८८

...न्यादेनाभेदेन स्वप्नार्थितभावज्ञे स्मिन्नाभेदश्रुपपादयति षडूर्मिमालेति अथात्मनामाप्रियायाः शोको मोहो जरामृत्यु
...णामशनो देहधर्माः षडूर्मयस्त्वात्मनि भोगनिरोधावरूपास्तेषां मालाश्रुविशिष्टात्मा : परंपरास्तात्मत्वतीतत्सर्वात्मना हेय
...मत्र्वनसिद्धानि : यद्वृत्तिपावनस्यएवंविध : स एव जगत : सर्वस्यात्मा चैकारंश्रुवचाहमेवात्मा श्रुते : यस्मात् नान्यपरा
त्मा ब्रह्म यस्मात्मा सर्वान्तरस्तस्मात् श्लोकवर्णादिर्त्यर्थः अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः इत्यादि स्मृतप्रमाणतो पिच
कार्यकारणकारणयोर्यायादिरूपपरमर्थीमनरे एकत्वेनोभेदानिरूपणादित्यादित्यपादिरहितत्वभावाच्च ममापि अद्वयत्वेन सम्यक्
ज्ञायते सुधैव निसर्गम ४ अनयानात्मन : परमात्माभेदप्रामाणिकत्वाभेदप्रतिभासस्य मन : कल्पितत्वेनाभासत्वात्
यथा दर्शनविधीति मनोभेदधियो जगन्माणिनाने मोहमाकृतीभावमहंतार्थीनाभिमानलक्षणया मायया उपै
...तीति तस्य सर्वधान्ते साभेदधीस्त्वयि मनसि श्रुतत्वेन चास्ति सत्त्वेन तत्स्वभावेन तद्भावदर्शनादित्यर्थः अन्वयमाहेति

षडूर्मिमालारहितं यतेन्द्रः स एव चात्मा जगतश्च तस्य श्रुतेः प्रमाणान्तरगाचिमयाप्यवेधते सुधैव न सांख्यम्
न संविधिते ४ न यत्र जानेनाहि चास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोहमयैति मायया अहो हि मायाप्रभवस्य कारणं
अहाहि लोकेन हि साक्षिकस्य चित् ५ नमेस्ति मोहस्त्व च वेष्टितेन हि प्रबुद्धनत्वस्य वशित्वाहि विक्रिया : न
पूर्वतन्नत्वानरभेदतेनाहि हृष्टवेवतस्य स्वप्नमनस्त्ववेष्टितं ६ यतश्च निर्मोहमतोन चान्यथा विकारयोगो
हि भवेद नित्यता सदाप्रमानो हममनो हि चाद्ययाविकल्पितं चाप्यसदित्यवस्थितं ७

काम्याभेदग्रहस्यानर्थहेतुतामुपपादयति यो हि हीति सगुणाद्वैभेदग्रहाभावे मायामोहयोरदर्शनादित्य
र्थः ५ तस्याम्नवस्थितेनद्वयोस्याहनमेस्तीति अस्थितेनावेधरहिता : प्रबुद्धनत्वस्य भावमस्तित्वमविक्रियत्वे च
मनस्याधीनत्वर्त्तीति एवंतत्वेएर्षीवस्याद्वर्तनताकृतनरभेदताउत्तरकालेनतभेदतानोस्माकं नास्तितनत्सर्वो
...दर्शनानुरकालयोर्मेव विशेषो अस्तीत्यर्थः हिमयस्मादेवतस्मात्तनहृ नानिशायाभावादित्यर्थः ६ सर्वं
...रूपतानिवर्तितात्त्वात्मनस्त्वागतेद ... रात्यायोगं साधयति अन्यथा प्रनिरूपतानचकृतोऽनित्यताभाविधर्मा
निधित्वनेनत्वाह विकारेति ... ग्रहणवितास्पद्धविधि ... विक्रियाभावपिप्रकाशप्रकाशसंसर्गरूपविक्रियादि
...नाथकाह सद्भिमानो एवैवग्रहं ... नोक ... नत्वप्रपञ्चनीमादिमुक्तिनित्यर्थः सनिदर्शभेदेकपमह
२७ यन्यमनस्याह विकल्पितमितिरज्ज्वा ... पादिवद्गागन्तुकत्वादसदित्यवस्थितं निश्चितमित्यर्थः ७

उ.ग.
स.टी.
८७

ननु यदुपलभ्यते तन्न रस्तीत्य[illegible] नोनिरुपलभ्यते चेत् तेन नाद्वैतमिति यद्दर्शनात् दृष्टीनेन व
स्तुसत्ता[illegible]था: कारणं[illegible] विजानं वस्तुत:[illegible]माहासदुपमितिद्विहि मनस्तेन वगोचरीभूतेपयद्वैत
नेन तदुपेक्षेनद्रूपमप्यद्वैतं[illegible]नि द्विनीयप[illegible]दूपतद्रूपं तद्रूपं वमेतावता वस्तुतो नास्तितानं चेनहि नीद्रू
पस्याव गोचरत्वया: तुर्यलभ्यापि[illegible]मेनो ऽपि वस्तुतद्रूपस्य सामर्थ्यात् द्वादर्शनायोग्यतातद्वय
दूर्शनसंभवादित्यर्थ: नन्वद्रूपमपि[illegible]दृश्यसिद्धमन्यत द्वयापिल द्रूपं कचन किं चिन्ताद्वयेवानि
षिधाते विधानमनरेणनानिषेध[illegible]मद्वानिन्नायेन द्वैतमस्ति नास्तीति विप्रमानिपन्यालेवन किमयमाक्षेपभे

अस्त्वद्वयेते ऽपि हि यद्वैतद्वयेनैतदृशमित्येवं न चैव नास्तिता यत: सद्भूतासदसद्विकल्पना विचारवत्ता
यितयथाद्वयं च सत् २५

सामग्र्या विकल्पसमवायोगाद्विसाभिप्रेत्याह यत: सद्भूतं सदसद्विकल्पनेपिनियतेनायस्मिन्नधिष्ठाने प्रती
यमानो विकल्पना न तस्य कल्पितरूपमित्यर्थ: विकल्पालंबनत्वेनाधिष्ठानेसत्तामुक्ता ऽवधित्वेनापित
त्वमाह विचारवत्तेति वाशङ्कृष्टार्थ: यथा विचारे निर्णयमनरेण नर्पवसातिन यासदद्वयविनानविक
ल्प: प्रशान्तमतिस्मृत: सर्पधाराद्रज्जुमालादि विकल्पेषुनुगम्यमानतया ऽधिष्ठानत्वेनतु न: सर्वविकल्पनिषे ८८
धावसानतया ऽवधित्वेनानुवर्तमाना विकल्पिता निषिद्धरज्जुसद्रूपवद्ध्यात्मादि विकल्पाधिष्ठानसम्मा
त्वेन तन्निषेधावधित्वेन चाविकल्पितमनमोहचात्मतत्वमद्वयमस्तीत्येवोपलब्धव्यमिति तात्पर्यार्थ:
२५

२

आगमवाधानामभेदकल्पनायुक्तानिराकरोति भिन्नाश्चेति वेन नत्वात्मानोऽनुक्तिभिन्नाभिन्नाः सूत्रोहि ये भिन्नास्ते घटवद्भिन्ना
यथा स्यादित्याद्याह यच्च परिभिन्नास्ते विनाशिनस्तद्वदेवेश्वरात्मनो विनाशित्वप्रसंग इति सूत्रार्थः परिमाणयोगतस्ते
षां तत्स्यात् ध्रुवो भवेत्त भेदत्वे नाहि दृष्टो विनाशात् पूर्णनाद्विनियोजनादि च भेदपक्षे एकैकस्मिन् कल्पे एकैकमुक्तावप्य
नेषु गतकल्पेषु नेना नानाजीवानां मुक्तिसंभवादिदानीं समस्तमात्मनो मोक्षभावेन दृष्टानां भोग्यानां जगतो मृषा
त्वे भवेद्वेनाभेदपक्षेऽप्यदोषोऽपि कमित्यर्थः ॥ न तु नवापि जगज्जीवेश्वराद्विभेदस्याविद्यमानत्वात् पक्षद्वेषपरिहारः
स्यात्तत्राह नेत्यस्मीति यतो हमद्वयो वस्तुतो मे तु त्वायन्त न प्रधानस्तेनो वा स्यात् पूर्णो वा न कश्चिदूषितं परस्यापि कस्य
चिद्देहमस्मिन् सोपि न चाप्नोतीति संबन्धः यत्तु कल्पितं जगतस्तत्र तत्प्रतिपत्त्या च जीवेश्वरजगद्भेदस्य मप्यद्वैते कल्पितत्वा
त् कल्पितस्य प्रमाणाऽसहिष्णुत्वात् प्रतिसंकारत्वात् तत्स्वरूपानवबोधकदोषप्रसंग इत्यर्थः ननु द्वैतवदद्वैतस्यापि यदा यत्ना

नेहि मिथ्या श्रुतिभिन्नापतिदेवेन नाद्वयत्वे नेषां परिमाणयोगतः ध्रुवो भवेद् द्वैतं नाहि दृष्टनो जगतस्तदन्यथापि समस्त
मोक्षतः ॥ नमेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्ति कस्याप्यविद्यातो द्वयोऽहं न हि चास्ति कल्पितं अकल्पितश्चास्मि पुरास
सिद्धतो विकल्पनयाद्वयमेव कल्पितं ॥ विकल्पनाचाप्यभवेन विद्यतेऽसद्रूपदित्येवमतोऽनन्नास्तिना
यतः सद्वितानवचाप्यविकल्पनाऽपुराऽसिद्धेश्चनहि कल्पितं ॥

विशेषात् कल्पितत्वं तद्वस्तु भिन्नाशंक्य निरधिष्ठानकल्पनायोगान्निरवधिकयोगश्च सर्वकल्पनायाः आ
गवसिद्धकल्पितवाधावधिनयाप्यश्चाद्व्यवस्थितप्रमाणानकल्पितं किं तत्स्वतः सिद्धवस्तु द्वयमप्राप्ते नाच्य
तत्स्याह अकल्पित इति विकल्पनायाः पुराप्रसिद्धितोऽहमकल्पितः श्रुकारात् द्वैतमप्यवधिभूतेनात्म
घोचनस्यादित्वात् कल्पितयद्वाधीनिष्टदतोनेपरिशेषात्मापेत द्वयमेवकल्पितमित्यर्थः ॥ ननु मे
वस्यार्थी रूपं ख्यात्मनो विकल्पनायां [illegible] आह विकल्पनाचाप्यपीति नास्ति भवत्यत्तिर्यस्य तदभव
नास्य मत्स्य वेति नेत्र [illegible] नो [illegible] स्यानानश्च विद्यतेऽतत एव सतीन नास्तिनाऽत्मनो
निरूपनादित्यर्थः [illegible] विशेषत्र [illegible] नानादि कल्पापाख्यरूपसत्ताभावान्नदपि सर्वविलासपत्र कल्पि
तेन सूत्र कल्पनालेव [illegible] तन्मिति [illegible] न सत्तिरूपेन पूर्वापरकालनाकलिते कूटस्थमेवात्मतत्त्वमित्या
हया नेह तितवमनसद्र [illegible] मनायाम्पि पुरा प्रसिद्धेरित्यर्थः ॥

88

भवतो [illegible] मित्युक्तमेवस्फुटयुक्त [illegible] केवलिनवाचात्केवलिकान्तातलिरिक्तमित्यन्यद्वितीयेनस्य
नरष्टेगम [illegible] मष्टचेद्विमर्थः। [illegible] नाद्युपान्यद्रूपस्य [illegible] र्थवला द्दर्थक्रियाराहित्यता द्वित्यर्थः। श्रोलेपटमसमम
र्थक्रिया [illegible] हतकिंचिद्वयन्ना [illegible] माह [illegible] रूपतीति अर्थक्रियावभिति अर्थानेवचेनस्मिस्मत्वे
स [illegible] नित्यर्थः। द्वितीय [illegible] प्रमवाद्वित्यर्थः। अनर्थक्रियाकारित्वस्यास्वयमेव संदिग्धत्वे
कोन [illegible] ग्राहीन [illegible] सामान्येकालमाह नवैवतस्मादितिनस्मादर्थक्रियाकारित्वादेव
सत्वंपदूमासाद्य [illegible] कार्यभावेसत्वव्यभिचारादित्यर्थः। तेनाविरसमर्थपसहनीति नविपर्य
येसत्वनिविपर्ययर्थक्रिया [illegible] विनाभावेनाथस्थापसत्वेनभवतीतिक्रियान्यते। एवं मुदासीनवस्तुदर्शनादस्य
स्यासत्वार्थक्रियमेयारसेवास्याश्यायापानाद्दित्यर्थः। १५ प्रसिद्धस्यापकेनविनाह। सिद्धस्यापीनिकेवलम
नैकालिकमात्रं देवानुमानमसमाणामपितस्माद्भिमतेप्यात्मानिपदार्थेषुसिद्धेष्वन्यपेरर्थः। अर्थक्रियाकारित्वा
प्रसत्वमेवेवंसद्दित्यपीतिवेदनर्थवत्वान्नरूपस्येमात्रेस्यत। अनर्थवतेत्वसति। कारणत्वेनैवन
स्मात्रविपर्ययेस्यथा १६ प्रसिद्धस्यापिविचारकारणत्वंहृयेचत्वस्यात्स्वरूतेहिमायया प्रत्ते
स्यतेप्राधिनत्याहिफलितत। प्रसिद्धानीत्युक्तानुपपन्नेत्यथा १७ विकल्पनाचापिविधर्मकत्व
ते। प्रत्यक्षसिद्धविकल्पतोद्दयं नचेतितेनीतितथाविकल्पितेनिषिध्यतेनापिवस्तोषसिद्धेय ॥

स्यावमात्रेहेतुः परमार्थविशेषणतत्स्वभावोवास्याधे। सिद्धिमाहविचारकारणमादित्यादिनाहत्वहस्यापिसत्वाय
सेनविचारमहीति कस्मान्मायायाद्रूपस्यद्वावायमेदप्रपंचप्रसरणाहितत्वाद्येत्यर्थः। मायमाजगद्वेतत्वेसाध
नि प्रत्यक्षेतिनिषायात्प्रसिद्धानिविधाग्मापिनत्स्महेप्रत्यक्षमनिष्फ [illegible] । प्रमाणप्रतीतामसिद्धेति। स्वप्नेत। सत्वरा
द्वरमित्यादिस्यतेति। कार्यस्यवाचारमणास्यशक्तिचतिसाधकमायाप्रतीति। [illegible] स्यापपत्ति क्रियाकारि
त्वासिद्धत्वतोरितिसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयहृष्टान्तासिद्धयाहृपतिनविति अन्यथापासमार्थतो। स्याद्रक्रियाका
[illegible] सिद्धस्यत्वानोकस्यवानानुपपन्नेप्रक्रियस्याकारकत्वात्क्रियाकार्यमस्यापिक्रियावत्वानानवस्थाप
[illegible] टितिहिक १८ नतुसर्वविकल्पहेतवाहृत्वसस्वविकल्पप्रकृत्वमित्याशंक्याह विकल्पनाचापी
[illegible] तिय्यमेकोविकल्पस्वभावमित्यर्थः। निष्फलनिष्क्रियमित्यादिश्रुतेः। विकल्पना। प्रत्यक्षसिद्धेतिनिश्चितेत्ये

किंचोक्तविषयादर्शनाद्दर्शनमात्रात्सत्त्वासत्त्वनिश्चयासंभवाद्विचाराभ्युपेयस्तस्मिंश्च क्रियमाणे सदेवाद्वयमव
शिष्यतइत्यभिप्रेत्याह सदभ्युपेतमिति सद्वस्तुनास्तीति वदता तन्निर्णयाय विचाराभ्युपगम्यतेनवायदि सो
ऽभ्युपगम्यते तदा भवता सद्वस्त्वभ्युपेतं यतो विचारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थं भवता कल्पितं सदभ्युपगन्तव्यमिति किमपि वस्तु
ऽवविचारकैर्निश्चितं नाविचारो हि प्रमाणमायाः सफलावसानतो निश्चयहेतुर्न सत्त्वे त्वन्मते प्रमतेरेण
विविचारकैर्विनियोजनाविचारो हि प्रमाणमाया स्यफलावसानत्वे निश्चयहेतुः स्याद् इति सिद्धमित्यर्थः विपक्षे बाधकमाह यदीति तस्यैव वस्तुनो नास्तिता
सरस्युपलभ्यते प्रमितेरेव न बाधान्वेवमिति सद्वस्तुसिद्धिरित्यर्थः चकारात्सद्भावनिर्णयहानाच्च तथैव संस्थितमनिर्णि
तत्वात्प्रमाणप्रमेयप्रमात्रादिरूपस्य विचारस्यहानादप्रवृत्तेः स्यादितिभावः एतेन विचारानभ्युप
गमे च संस्थितं तथा च वस्तुतत्त्वानवधारणादेहिकामुष्मिकार्थप्रवृत्तिहानिः स्यादितिभावः एतेन विचारानभ्युप
गमपक्षेऽचदोषउक्तो वेदितव्यः अथ्याविचारितमानिर्णीतं च तत्किमपि नेष्टं चेत्तर्हि विचारनिर्णयाभ्यां सदेवा
स्याद्वयं तत्त्वमेवावशिष्यते इति तत्त्वसाधकं तदर्थ्यम् पद्धतिमनोभवतापकल्पितैर्नज्ञातोव
स्तुतत्त्वं प्रमाणं च वसानाभावान्निरवद्यानेसद्वस्त्वपत्वेनार्थः

सदभ्युपेतं भवतापकल्पितं विचारहेतोर्यदि तस्य नास्तिता विचारहान्या न तथैव संस्थितं न चेन्न दिष्टं
नितरां सदीप्यते २५

[illegible] विचारसिद्धार्थं सदभ्युपेतं नास्ति तन्निश्चयफलविचारप्रवृत्तेः स्तीति हेतमेवाङ्गीकृतमित्यर्थः प
चारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थं सदभ्युपेतं मात्रेण तन्निश्चयफलविचारप्रवृत्तेः कारान्तरमार्थं निर्णाया
दिष्टं तस्य नास्तिता स्तूयते वदेतत्स्यात्तदा विचारहानाद्विचारप्रवृत्तेः कारान्तरमार्थं निर्णयेऽरूपार्थानसिद्धे
भावाच्च न तथैवाविचारितमनिर्णीतं च तत्संस्थितं न संस्थितं स्यात् तस्मान्निर्णये रूपार्थाभावा
त्तदनिर्णीतस्वभावमित्युक्तं चेत्स्यात्तर्हि नितरां सद्दीप्यते विचार्यनिर्णयेऽस्ति सर्वं सदद्वयं नान्यदा
भिचारादित्यर्थः [illegible] विचारप्रवृत्तिस्ता[illegible]न वस्तुन
[illegible] नाभ्युपगतेन प्रमाणेन
नानिर्णयस्तेन च विना न प्रवृत्ति [illegible] विचारे अद्वयभावविनि
र्णयेन तथा च भुक्तेर्गतम् [illegible] व्यभिचारान्निर्णयाद्व्यभिचारिणश्चान्त
क्रियमाणेऽसर्वेषु विषयेषु [illegible] नितरां सिद्ध्यतीतिभावः २५
नत्वा [illegible] [illegible] मायाश्रीपद्व्रः

उ॰ ष॰
म॰ टी॰
८९

नचक्रिया ... प्रयत्नस्य कर्तृत्वं दृष्टमिति प्रयत्नस्यैव तज्जन्मनः कारकमकर्तृत्वं दृष्टमिति चो
पारे कारके दृष्टेन साक्षित्वेनोऽङ्गमात्मनो यानेद्रूपस्य स्वरूपापत्तमात्मापि यन्नेद्वाऽन्यकर्तृत्वं दृष्टं वेत्यर्थः नन्वात्मापि
संगेनाऽ[illegible] त्वो भवतीति दृष्टं न भास [illegible] रूपसं [illegible] चिद्रूपि कारकं न भवतीति तत्रापि सर्वं सर्वं स्वरूपं
दृकारके [illegible] माहाकारकमिति प्रक्रियमप्रकर्तृत्वं नायोगात्क्रियावने
निवाभत्वात्कार्य [illegible] नचात्मनो नानवस्थाप्रसंगात्तद्रूपेनात्मयामात्माश्रयापत्तेः
कर्तृत्वमतो कारकत्वाभावात्तिर्थः आत्मवादीस्वातन्त्र्येनकिंचित्कारकमिति निराकरणपद्धन्यत्रः
सर्वमेव कारकमुक्तस्यादित्यर्थः द्वितीयपक्षेऽपि नत्वनात्मानो लिङ्गवेन कारकत्वानिरूपणादित्यर्थः कथम
निरूपणामिति चत्तत्त्वतः यदि सद्वस्तु कर्तृत्वं सद्वस्त्वानो भयथापि माहसतोऽविशेषात्सत्त्वेन सम
नस्त्वाद्विशेषात्तिस्वधर्मविशेषवत्तेवैतद्रूपाभावेन रविशेषेचसत्ताकार्यस्यात्मवास्यादित्यर्थः अथस
प्रकर्तृत्वं दृष्टमपीदं चान्यकारकं सतो विशेषात्सन्तस्य मनसो नान्तो न यार्थहेतुर्निश्चयान्नहि ॥ २२ ॥
नचेन्महेष्टः सद्सद्विपर्ययः कथमव्यः स्यात्सद्सयर्वोक्षिप्तेनोविभक्तमेतद्रूपमसन्नवक्षिप्त
तोऽसतोवापूर्वसन्तासत्तमप्रच्युतमवस्थायां कार्यस्यादितिभवेत्कारकत्वमितिमन्तेनत्वावस्थाप्रच्युति
कार्यमात्र्यो प्रयत्नमभिमन्तेक्रमो वानाद्यरूपाद्वसच्युतानाविति उपलक्षणमसच्युतो चन्नलायाम
नया कोऽयोर्थहेतुत्वमतोत्रमनमनुभवतो कार्यकारणभावोनान्तिसत्वीयतेनत्वाकार्यकारणस्वरू
पभेदोनास्तिनिश्चयात्तत्रत्यर्थः द्वितीयेऽनवस्थाप्रसंगोऽवस्थामप्रच्युतेऽपि कार्यत्वपातस्याश्रमितो
यावित्रिधर्ववकत्वायेत्वाणादिति दूषणं ॥ २२ ॥ वस्तुनोऽवस्थान्तरापत्तिमभ्युपगम्यैतद्वाचामवस्तु
तस्तुसतोसतो वाऽवस्थान्तरेनोऽपपद्यतइतिनकस्यापिकार्यत्वकारणत्ववाविघटनेत्याह नचेदिति
वस्तुतत्वेऽपि शिशुस्तस्य दर्शनाद्विपर्ययथवस्तुतस्तदासद्सतो स्वरूपमवक्षिप्तेनोभवः कथंस्यात्केनो
पपत्तेनहेतुमभीयसत्त्वासत्त्वे विभक्ते परस्परमसंगमन्योन्यमवक्षिप्तेनेवोपपरीभावोऽन्यमितिथावस्था
पतत्यावेत्यर्थः हेमनोहिपमादेवतस्मान्नकस्यचिदपिजन्मविघटनेऽपवधारणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ८९

89

कृत्स्नार्थे एकल्पयन्निति नैरर्थक्यं प्राप्नुवन्नित्याह कल्पितं इति कूटस्थो भेदविकारसंसर्गशून्येष्विति सिद्धे इति
न स्वत्सद्भूतिनास्ति च कारणं नीकर्ता सविशेषो निर्विशेषं इत्यादिप्रकारैः स्वचित्तमायाप्रभवं यथा स्यात्
विकल्पयन्तो यतो जन्माभिसिद्धिं [illegible] जातिभिर्भव [illegible] चसत्ते निरंनियातिनि [illegible]
नीति योजना स्वचित्तमायाप्रभवधर्मी न भवविशेषणं वा [illegible] कल्पितं इत्यर्थः २९ [illegible]
नाव [illegible] इत्यादि प्रमाणसिद्धिं न [illegible] विकल्पनं [illegible] निबध्य [illegible] तद्वर्जितं [illegible]
[illegible] मानभवाभवनाभिनिवेशार्थः किं चेत्यर्थो हेतुमन्यथमा [illegible] स्वभावमनुत्पद्यमानस्वभावमुभयस्व
भावं वा तु भयस्वभावं वा [illegible] दासापेक्षत्वेन [illegible] जनादिवन्मिथ्याभावाभावात् नहि तीय [illegible]
नोनद्भावमभावं [illegible] प्रसंगात्तत्त्तनीयः एवमपि विरुद्धोभयस्वभावता [illegible] चतुर्थो [illegible]
इत्यर्थः भवाभवत्वमिति भवस्याभवस्य भवाभवो न पार्थीवः भवाभवत्वे [illegible] भवाभवत्वे चो
[illegible] कल्पितेष्वेवमेतेषु [illegible] विकल्पयन्तः [illegible] स्वचित्तमायाप्रभवे च तेषु भवेज्जरां च [illegible]
[illegible] ३९ भवाभवत्वेन नैव [illegible] चान्यथा [illegible] जन्मनान्यथा [illegible]
[illegible] त्वाद् [illegible] नानचाक्रियाकारकभिन्नतो [illegible] २
[illegible] नेनदावस्थितिरतस्मात्ते सत्वेन वस्तादित्तिशेषः [illegible] भयस्वभावविलक्षणं [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] जन्मनोष्यानेन [illegible] जन्मसंभवादन्यस्मान्न [illegible]
भावमसत्स्वभावं वा [illegible] सर्वव्यापिनो [illegible] जन्मना
[illegible] इत्यर्थः [illegible] जन्मने [illegible]
[illegible] विकारित्वापत्तेर्विनाशं
[illegible] न च विनानुपुर [illegible] कार्यं [illegible]
[illegible] कार्यहेतुत्वात् [illegible]
[illegible] स [illegible] विशेषयोः [illegible]
[illegible]

नदेवेदुर्निरूपदेहेन सात्त्विलो ऽशेषाद्यानेदनूपस्यस्वप्रकाशानवासकाशमानेस्वरूपं फलितमुक्तिर्यो निष्क्रियत्व
मानत्वे नत्वो भवतीति निर्देहमाश्रितो ... स्वपसंहरन्नाहेनाह समेतमिति समानासमानाभ्यां विकल्पितात्
स्वप्नादेर्नाभमासानस्त्रक मिति निर्देशः सत्तेन समं विमानवस्त्रकाशमानमिति पाज्ञानाद्येयवस्तुसहसैवाशे
षस्यबंधस्य निर्वाणपरीक्षाभ्रिमुपैति निर्नीरोहणं निर्वाणमात्रं स्वबधानेकिमप्यस्तीत्यर्थः २५ उक्तंल
क्षणस्य ऽमननस्य निरीहत्वं किं विषयत्वेनाविषयत्वेना वेति जिज्ञासायामविषयत्वेनैवेत्याहावेद्यमिति स
वेस्मादेमन्यमानोन्यत्र भवत्स्वयं स्वसेतिवेदिनस्तेषामनन्यवेदिनामवेद्यं अन्यथा भेदेन विषयत्वात्

समेतं तन्मात्रं तनोर्विमानवाह्याद्विमुक्तं स्वच्छं निर्विकल्पतान् । निरीहं पुरुषं ... स्वबुद्धि
मात्रेण शेषं निर्वाणमुपैति दीपवत् ॥ २५ ॥ अवेद्यमेकं पदं न स्याद्वेदिनां कुतो नास्ति कारणं च स्ववेद्य
मन्यथा । निरीहत्वे च ज्ञानगुणग्रहो ऽगुणं न याति मोहं ग्रहदोषमुक्तितः ॥ २६ ॥

वेदिनां कुतोनार्किकारणं स्ववेद्यं परिच्छिन्नत्वात् ... स्वमुक्तिविचारप्रयासं विनाश्यपत्पत्तुसारेण
स्वावबोधमित्यर्थः गुणेषु सत्त्वादिषु सर्वविकारेषु ग्रहो ऽभिनिवेशो यस्य सगुणग्रहः अगुणग्रहः पु
मान् देहाद्यभिमानहीनः इति यावत् अगुणं निर्विशेषमात्मानमभिन्नमवेद्यमित्याद्युक्तरूपनि ९०
चा रीहत्वा लौकिकवृत्त्या ... मोहं न याति तत्र हेतुमाह ग्रहदोषमुक्तितः इति ग्रहरूपा
द्दोषान्मुक्तितो ऽमुक्तो मोहहेतुज्ञानानकार्यत्वादित्यर्थः २६

91

त्वेन वाजन्मयस्यकस्यापिनयापिनमेवब्रह्मस्वतस्यकाचिन्नितनिर्दृष्टिर्वेत्याह।यामपुपेत्यापीतिस
र्वतश्रुष्टितेनात्मनेनार्थात्स्त्रीत्येननत्प्रपंचयतितरहानहृष्टीरुतिनिरस्तरुतियाज्यंतरुत्वतत्वाह न
यतरुतियतेनायस्माद्वतेनत्वात्मन्याविद्यमानस्याहानस्यदृष्टेर्वाभवद्भव:स्वतोन्यतोवाहेतोरनहा
नसंभवतीतियोजना। यद्विवान्यार्हानहेत्वोर्यात्मन्यप्यतिनानयापितवचोष्टितेनमेनार्थरुति
संबंध: सिद्धेर्यत्वचेष्टायात्राकिंचित्करत्वादित्यर्थ: २२ दीयमानोप्यचीयमानयोरात्मनिसंब
धानिहृपणात्वनहानदृष्टीत्वरूपार्थ:न्याह ध्रुवाइतिध्रुवा:स्थिरा:कूटस्थाश्वनिता:तासिका
श्रुयदार्था:हिनिश्चितमस्याभोगिनोनंभवेतिस्थिरात्मानमलिक्रियालक्षणिकानामसंबंधका
लयोनमवस्थानासंभवादित्यर्थ: मिथ्याश्रान्यात्मन्यपिक्षिराक्षिरयोन्नसंबंधिनासंभवतिसंबंध

ध्रुवाण्युपेत्यापिभवेत्तवेत्तनोयश्रीमिनार्थस्वचेष्टितेनमेनहानदृष्टीनयत:स्वतोऽन्यतोभ
वान्यतोवायदिवास्तितानयो: २३ ध्रुवाणानित्याश्चनचान्यभोगिनामिथ्याश्रुकार्येन
तत्रोपयुज्यते अन्तेनकस्यापिहिकिंचिदिव्यतेस्वयंचतत्वनानिरुक्तिगोचर: २४

स्यसंबंधिसंबंधत्वासंबंधनविकल्पासहत्वादित्यर्थ:अतएवतेषुनकार्यंकिमपियुज्यतेघटतेर्वि
कारमेदसत्वनिराकरणमुपसंहरन्नतरूतिनकिमपिकस्यापिसंबंधिपरमार्थेनरूत्यनतरूत्यर्थ:
नतुकथमात्मनोन्यसंबंधाभावोनेत [illegible] नात्मप्रमाणेषुतिप्रमेयत्वावगमादित्यत्राहस्वयंचे
तिन [illegible] नात्मस्वरूपस्यनि [illegible] निरुक्त्याप्रमाणगोचरोविषय: श्रुत्यप्र
वृत्तिमिनधर्माभावाकिन [illegible] प्रमानमपेक्ष्यवेदान्तप्रमेयत्वमपस्यागो।
तत्त्वमिति [illegible] इत्यर्थ: